SHRI JAGADGURU VISHWARADHYA JNANAMANDIR
(LIBRARY)
JANGAMAWADIMATH, VARANASI

*****

Please return this volume on or before the date last stamped
Overdue volume will be charged 1/- per day.

॥श्री॥

थजीवन्मुक्तिविवेकः

श्रीविद्यारण्यविरचितः

राणसीप्रसादस्य नियोगेन प्रयत्नतः
शी संस्कृत मुद्रायामङ्कितोयं शिला
:॥१॥ श्रीकाशीजीमे ज्ञानवापीके
फाटक पर श्रीविश्वनाथजीके पास
गाएज शिवलाल दुबेजी के मकानमे
शी संस्कृत मुद्रायंत्रमेछपी जिन
लेनाहोय उनको इसकार्यके संपा
श्रीबाबू वाराणसी प्रसादजीके
स याकचौरी गलीमे भाई प्रताप
दजीके दुकान पर मिलेगी॥ ॥

वत १९३० चैत्रकृष्ण ५ ॥
... ... २० माह मार्च

... डसबा...
... तनःसाधयजहस...
...इत्यभिहितत्वात्॥ननुत...
...त्तानमेव...
...हंसत्वं...
...दंडनष्टिर...
...प्रवर्तमानोपि ब्राह्मण...

णेशाय नमः ॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ यस्य निःश्वसितं वे
ऽखिलं जगत् ॥ निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्व
१ पविविदिषान्यासं विद्वन्न्यासं च भेदतः ॥ हेतू
मुं वन्मुक्तेस्ततो क्रमात् ॥ १ ॥ संन्यासहेतुर्वैराग्यं य
पि ॥ प्रव्रजेदिति वेदोक्तेस्तद्भेदस्तु पुराणगः ॥ २ ॥ मति
विंक्तातीव्रातीव्रतरेति च ॥ सत्य... व्रा... त्वनिरूपणे
रे के ॥ ३ ॥ शक्तो बहूदकेतीव्र... ऽसंक्षेपविस्त
सेशास्त्रादिज्ञानसाधने ॥ ४ ... वोधयिषुस्तस्यास्त
तकौ भतिः ॥ धिक्संसा... न्यासं प्रतिजज्ञे ॥ तत्त
अस्मिन्जन्मनि माभूव... मैत्रेयी ब्राह्मणस्याद्यं तपो
॥ वैराग्यस्य तीव्रता ॥ ... न्यह तमुपाकरिष्य मैत्रेयीति
इति तीव्रतरत्वं स्या... यन्वा अरेहमस्मात्स्थानादस्मीति
भ्यां तीव्रे न्यासहद...
डिनौ ॥ ८ ॥ इयं तेमेति होवाच याज्ञवल्क्यः प्रव्राजेति

हत:सन्त्रेनं अवेत्तारं मेतं मृतं न भुनक्ति शोकमोहादि

नुपालयति॥ उपासकस्य हि निश्चितं कर्म न क्षीयते ए

गउपक्षीणं न भवति कामितसर्वफलं मोक्षं च दद्या

ध्यायेपि॥ किमर्थं वयमध्येष्यामहे किमर्थं वयं यः

प्रजया करिष्यामो येषां नोयमात्मायं लोक इति॥ ये

ने श्मशानानि भेजिरे॥ ये मज्ञाने प्रियेरे तेऽमृतत्वं हि

प्राजिनो लोकमिच्छंतः प्रव्रजंती त्य

यते॥ स वा एष महानज आत्मेति

म:श्त्वात्॥ लोक्यतेऽनुभूयत

च्छंतः प्रव्रजंतीति श्रुतेस्तात्प

लाभाय परहंससमाह्व

तो भवेदिति॥ इह जन्मनि

नादिभिरुत्तमयावि

इति अभिधीयते

पादककाम्य

ण ...

नि ...

यमाने ह्यपि वेदनार्थो मानसः कर्मादित्यागो न विरुध्यते॥ श्रुतिस्मृ
तीतिहासपुराणेषु लोके च तादृशं तत्त्वविदां बहूनामुपलंभात्॥
यस्तु दंडधारणादिरूपो वेदनहेतुः परमहंसाश्रमः पूर्वैराचार्यैर्बहु
विधा प्रपंचितइत्यस्माभिरुपरम्यते॥ इति विविदिषासंन्यासः॥
अथ विद्वत्संन्यासं निरूपयामः॥ सम्यगनुष्ठितैः श्रवणमनननिदि
ध्यासनैः परतत्त्वं विदितवद्भिः संपाद्यमानो विद्वत्संन्यासः॥ तं च
याज्ञवल्क्यः संपादयामास॥ तथाहि विद्वच्छिरोमणिर्भगवान्याज्ञ
वल्क्यो विजिगीषुकथायां बहुविधेन तत्त्वनिरूपणेनाश्वलमभृ
तीन्विप्रान्विजित्य वीतरागकथायां संक्षेपविस्तराभ्यां अनेक
धा जनकं बोधयित्वा मैत्रेयीं बुबोधयिषुस्तस्यास्त्वरयात
त्ताभिमुख्याय स्वकर्तव्यं संन्यासं प्रतिजज्ञे॥ ततस्तां बोधयित्वा
संन्यासं चकार तदुभयं मैत्रेयीब्राह्मणस्याद्यंतयोराम्नायते॥ अ
थ ह याज्ञवल्क्योन्यद्वृत्तमुपाकरिष्यन्मैत्रेयीति होवाच याज्ञव
ल्क्यः प्रव्रजिष्यन्वा अरेहमस्मात्स्थानादस्मीति एतावदरे ख
ल्वमृतत्वमिति होक्त्वा याज्ञवल्क्यः प्रवव्राजेति च॥ कहोलब्रा
ह्मणेपि विद्वत्संन्यास आम्नायते॥ एतं वै तमात्मानं विदित्वा ब्राह्म
णाः पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भि
क्षाचर्यं चरंतीति॥ न चैतद्वाक्यं विविदिषासंन्यासपरमितिशंक
नीयं॥ पूर्वकालवाचिनो विदित्वेतिक्त्वाप्रत्ययस्य ब्रह्मविद्वाचिनो
ब्राह्मणशब्दस्य च बाधप्रसंगात्॥ न चात्र ब्राह्मणशब्दो जाति
वाचकः॥ वाक्यशेषे पांडित्यबाल्यमौनशब्दाभिधेयैः श्रवण
मनननिदिध्यासनैः साध्यं ब्रह्मसाक्षात्कारमभिप्रेत्याथ ब्राह्म
ण इत्यभिहितत्वात्॥ ननु तत्र विविदिषासंन्यासोपेतःपां
डित्यादौ प्रवर्तमानोपि ब्राह्मणशब्देन परामृष्टः तस्माद्ब्राह्म
णः केन स्यादिति चेत्॥ मैवं॥ भावि
वृत्तिमाश्रित्य तत्र ब्राह्मणशब्दस्य प्रयुक्तत्वात्॥ अन्यथा क
त्वाप्रत्यय ब्राह्मण इति साधनानुष्ठानोत्तरकालवाचिनमथशब्द
मभिधाय भवतीत्यं तेन तत्र शारीरब्राह्मणेपि विद्वत्संन्यासविविदिषासंन्यासौ स्प
ष्टमुक्तौ तिरस्कृत्य धर्म

(Margin notes: रक्ष्योसि नीति / दंडं नशिख / दिलिंगरा / नाग्नां वरो / मभिधाय / भवतीत्यं तै / तिरस्कृत्य धर्म)

ष्टंनिर्दिष्टौ।।एतमेवविदित्वामुनिर्भवत्येतमेवप्रव्राजिनोलोकमि
च्छंतःप्रव्रजंतीतिमुनित्वंमननशीलत्वंतच्चासतिकर्तव्यांतरेसंभ
वतीत्यर्थात्संन्यासएवाभिधीयते।।एतच्चवाक्यशेषेस्पष्टीकृतं।।
एतद्धस्मवैतत्पूर्वेविद्वांसःप्रजांनकामयंतेकिंप्रजयाकरिष्यामो
येषांनोयमात्मायंलोकइति।।तेहस्मपुत्रैषणायाश्चवित्तैषणाया
श्चलोकैषणायाश्चव्युत्थायाथभिक्षाचर्यंचरंतीति।।अयंलोकइ
त्यपरोक्षेणानुभूयतइत्यर्थः।।नन्वत्रमुनित्वेनफलेनप्रलोभ्यवि
विदिषासंन्यासंविधायवाक्यशेषेसएवप्रपंचितः।।अतोनसं
न्यासांतरंकल्पनीयं।।मैवं।।वेदनस्यैवविविदिषासंन्यासफल
त्वात्।।नचवेदनमुनित्वयोरेकत्वंशंकनीयंविदित्वामुनिर्भवतीति
पूर्वोत्तरकालीनयोःतयोःसाध्यसाधनभावप्रतीतेः।।ननुवेदनस्यै
वपरिपाकातिशयरूपमवस्थांतरंमुनित्वं।।अतोवेदनहेतुःपूर्व
संन्यासस्यैवैतत्फलमितिचेत्।।बाढं।।अतएवसाधनरूपात्संन्या
सादन्यंफलरूपमेतंसंन्यासंब्रूमः।।यथाविविदिषासंन्यासिना
तत्त्वज्ञानायश्रवणादीनिसंपादनीयानि।।तथाविद्वत्संन्यासिना
पिजीवन्मुक्तयेमनोनाशवासनाक्षयौसंपादनीयौएतच्चोपरिष्टा
त्प्रपंचयिष्यामः।।सत्यप्यनयोःसंन्यासयोरवांतरभेदेपरमहंस
त्वाकारेणैकीकृत्यचतुर्विधाभिक्षवइतिस्मृतिषुचतुःसंख्योक्ता।।
पूर्वोत्तरयोरुभयोःसंन्यासयोःपरमहंसत्वंजाबालश्रुतावेवगम्यते
तत्रहिजनकेनसंन्यासेपृष्टेसतियाज्ञवल्क्योऽधिकारविशेषविधाने
नोत्तरकालानुष्ठेयेनचसहितंविविदिषासंन्यासमभिधायपश्चादत्रि
णायज्ञोपवीतरहितस्याक्षिप्तेऽब्राह्मण्येसतिपश्चादात्मज्ञानमेव
यज्ञोपवीतमितिसमादधौ।।अतोबाह्योपवीताभावात्परमहंसत्वं
निश्चीयते।।तथान्यस्यांकंडिकायांतत्रपरमहंसोनामेत्युपक्रम्यसं
वर्तकादीन्बहून्ब्रह्मविदोजीवन्मुक्तानुदाहृत्याव्यक्तलिंगाअव्य
क्ताचाराअनुन्मत्ताउन्मत्तवदाचरंतइतिविद्वत्संन्यासिनोदर्शिताः
तथात्रिदंडंकमंडलुंशिक्यंपात्रंजलपवित्रंशिखांयज्ञोपवीतंचेत्ये
तत्सर्वंभूःस्वाहेत्यप्सुपरित्यज्यात्मानमन्विच्छेदितित्रिदंडिनःसतःएक

दंडलक्षणविविदिषासंन्यासं

विधाय तत्फलरूपं विद्वत्संन्यासमेव मुदाजहार ॥ यथाजातरूप
धरो निर्द्वंद्वो निष्परिग्रहस्तत्त्वब्रह्ममार्गे सम्यक्संपन्नः शुद्धमान
सः प्राणसंधारणार्थं यथोक्तकाले विमुक्तो भैक्ष्यमाचरन्नुदरपा
त्रेण लाभालाभौ समौ कृत्वा शून्यागारदेवतागृहतृणकूटवल्मी
कवृक्षमूलकुलालशालाग्निहोत्रनदीपुलिनगिरिकुहरकंदर
कोटरनिर्झरस्थंडिलेष्वनिकेतवास्यप्रयत्नो निर्ममः शुक्लध्यान
परायणोऽध्यात्मनिष्ठः शुभाशुभकर्मनिर्मूलनपरः संन्यासेन दे
हत्यागं करोति स परमहंसो नामेति ॥ तस्मादनयोरुभयोः परमहं
सत्वं सिद्धं ॥ समानेपि परमहंसत्वे विरुद्धधर्माक्रांतत्वादवांतर
भेदोप्यभ्युपगंतव्यः ॥ विरुद्धधर्मत्वं चारुण्युपनिषत्परमहंसोप
निषदोः पर्यालोचनायामवगम्यते ॥ केन भगवन्कर्माण्यशेषतो विसृ
जामीति शिखायज्ञोपवीतस्वाध्यायगायत्रीजपाद्यशेषकर्मत्या
गरूपे विविदिषासंन्यासे शिष्येणारुणिना पृष्टे सति गुरुः प्रजाप
तिः शिखां यज्ञोपवीतमित्यादिना सर्वत्यागमभिधाय दंडमाच्छाद
नं कौपीनं च परिग्रहेदिति दंडादिस्वीकारं विधाय त्रिसंध्यादौ स्ना
नमाचरेत् ॥ संधिं समाधावात्मन्याचरेत्सर्वेषु वेदेष्वारण्यमावर्तये
त् ॥ उपनिषदमावर्तयेदिति वेदनहेतूनाश्रमधर्माननुष्ठेयतया वि
धत्ते ॥ अथ योगिनां परमहंसानां कोयं मार्ग इति विद्वत्संन्यासे नारदे
न पृष्टे सति गुरुर्भगवान्प्रजापतिः स्वपुत्रमित्रेत्यादिना पूर्ववत्सर्व
त्यागमभिधाय कौपीनं दंडमाच्छादनं च स्वशरीरोपभोगार्थमिच
परिग्रहेदिति दंडादिस्वीकारस्य लौकिकत्वमभिधाय तच्च न मु
ख्योस्तीति शास्त्रीयत्वं प्रतिषिध्य कोयं मुख्य इति चेदयं मुख्यो न
दंडं न शिखां न यज्ञोपवीतं न चाच्छादनं चरति परमहंस इति दंड
दिलिंगराहित्यस्य पूर्ण स्वीयतां उक्त्वा न शीतं न चोष्णमित्यादिवाक्ये
नाध्रं चरेन न नमस्कार इत्यादिवाक्येन च लोकव्यवहारातीतत्व
मभिधायांते यत्पूर्णानंदैकबोधस्तद्ब्रह्माहमस्मीति कृतकृत्यो
भवतीत्यंतेन ग्रंथेन ब्रह्मानुभवमात्रपर्यवसानमाचष्टे ॥ अतो
विरुद्धधर्मोपेतत्वादस्त्येवानयोर्महान्भेदः स्मृतिष्वप्ययं भेद उक्त

इति द्रष्टव्यं॥ संसारमेव निःसारं दृष्ट्वा सारदिदृक्षया॥ प्रव्रजंत्यकृतोद्वा
हाः परं वैराग्यमाश्रिताः॥ प्रवृत्तिलक्षणो योगो ज्ञानं संन्यासलक्षणं॥
तस्माज्ज्ञानं पुरस्कृत्य संन्यसेदिह बुद्धिमान् इत्यादि विविदिषासं
न्यासः॥ यदा तु विदितं तत्त्वं परं ब्रह्म सनातनं॥ तदैकदंडं संगृह्य सो
पवीतशिखां त्यजेत्॥ ज्ञात्वा सम्यक् परं ब्रह्म सर्वं त्यक्त्वा परिव्रजे
त्॥ इत्यादि विद्वत्संन्यासः॥ ननु कलाविद्यास्विव कदाचित् औ
त्सुक्यमात्रेणापि वेदितुमिच्छा संभवत्येवं विद्वत्ताप्यापातदर्शिनः
पंडितंमन्यमानस्याप्यवलोक्यते न च तौ प्रव्रजंतौ दृष्टौ अतो विविदिषा
विद्वत्ते कीदृशौ विवक्षितौ इति चेत्॥ उच्यते॥ यथा तीव्रायां बुभुक्षा
यामुत्पन्नायां भोजनादन्यो व्यापारो न रोचते भोजने च विलंबो न
सोढुं शक्यते॥ तथा यदा जन्महेतुषु कर्मस्वत्यंतमरुचिर्वेदन
साधनेषु च श्रवणादिषु त्वरा महती संपद्यते तादृशी विविदिषा
संन्यासहेतुः विद्वत्ताया अवधिरुपदेशसाहस्र्यामभिहितः॥ दे
हात्मज्ञानवज्ज्ञानं देहात्मज्ञानबाधकं॥ आत्मन्येव भवेद्यस्य स
नेच्छन्नपि मुच्यत इति॥ श्रुतावपि॥ भिद्यते हृदयग्रंथिश्छिद्यंते
सर्वसंशयाः॥ क्षीयंते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावर इति॥ परम
पि हैरण्यगर्भादिकं पदं अवरं यस्मात् असौ परावरः हृदये बुद्धौ
साक्षिणस्तादात्म्याध्यासोऽनाद्यविद्यानिमित्तत्वेन ग्रंथिवद्दृढसं
श्लेषरूपत्वाद्ग्रंथिरित्युच्यते॥ आत्मा साक्षी कर्ता वा आत्मनः सर्व
साक्षित्वेपि असद्ब्रह्मत्वं अस्ति वा न वा ब्रह्मत्वेपि तद्बुध्या वेदितुं
शक्यं न वा शक्यत्वेपि तद्वेदनमात्रेण मुक्तिरस्ति न वेत्यादयः संश
याः कर्माण्यनारब्धान्यागामिजन्मकारणानि तदेतद्ग्रंथ्यादित्रयम
विद्यानिमित्तत्वादात्मदर्शनेन निवर्तते॥ स्मृतावप्ययमर्थ उपल
भ्यते॥ यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते॥ हत्वापि स इमां
ल्लोकान्न हंति न निबध्यते इति॥ यस्य ब्रह्मविदो भावः स्वतः स्वभा
व आत्मा नाहंकृतो अहंकारेण तादात्म्याध्यासादंतर्नाच्छादितः।
बुद्धिलेपः संशयः तदभावे त्रैलोक्यवधेनापि न बध्यते किमुता
न्येन कर्मणेत्यर्थः॥ नन्वेवं सति विविदिषासंन्यासफलेन तत्त्वज्ञा

नेनैवागामिजन्मनो निवारितत्वात्॥ वर्तमानजन्मशेषस्य भोगमंत
रेण निवारयितुमशक्यत्वात्॥ किमनेन विद्वत्संन्यासप्रयासेनेति चेत्
॥मैवं॥ विद्वत्संन्यासस्य जीवन्मुक्तिहेतुत्वात् तस्माद्वेदनाय विवि
दिषासंन्यासवज्जीवन्मुक्तये विद्वत्संन्यासः संपादनीयः॥ अथ के
यं जीवन्मुक्तिः किं वा तत्र प्रमाणं कथं वा तत्सिद्धिः सिद्धा वा किंप्र
योजनमिति चेत्॥ उच्यते॥ जीवतः पुरुषस्य कर्तृत्वभोक्तृत्वसुख
दुःखादिलक्षणश्चित्तधर्मः क्लेशरूपत्वाद्बंधो भवति तस्य निवारणं
जीवन्मुक्तिः॥ नन्वयं बंधः किं साक्षिणो निवार्यते किं वा चित्तात्॥
नाद्यः॥ तत्त्वज्ञानेनैव निवारितत्वात्॥ न द्वितीयः॥ असंभवात्॥ य
दा तु जलाद्द्रवत्वं निवार्येत वह्नेरुष्णत्वं॥ तदा चित्तात्कर्तृत्वादिनि
वारणसंभवः स्वाभाविकत्वं तु सर्वत्र समानं॥ मैवं॥ आत्यंतिकनि
वारणासंभवेपि अभिभवस्य संभवात्॥ यथा जलगतं द्रवत्वं मृ
त्तिकामेलनेनाभिभूयते॥ वह्नेरौष्ण्यं मणिमंत्रादिना तथा सर्वा
श्चित्तवृत्तयो योगाभ्यासेनाभिभवितुं शक्यते॥ ननु प्रारब्धं कर्मक
त्वा विद्यातत्कार्यनाशने प्रवृत्तस्य तत्त्वज्ञानस्य प्रतिबंधं कृत्वा॥
स्वफलदानाय देहेंद्रियादिकमवस्थापयति न च सुखदुःखादि
भोगश्चित्तवृत्तिं विना संपादयितुं शक्यते॥ ततः कथमभिभवः॥ मैवं
॥अभिभवस्याप्यायाजीवन्मुक्तेरपि सुखातिशयरूपत्वेन प्रारब्ध
फलत्वांतर्भावात् तर्हि कर्मैव जीवन्मुक्तिं संपादयिष्यति माभू
त्पुरुषप्रयत्नः इति चेत्॥ कृषिवाणिज्यादावपि समानः पर्यनुयो
गः॥ कर्मणः स्वयमदृष्टरूपस्य दृष्टसाधनसंपत्तिमंतरेण फलज
ननासमर्थत्वादपेक्षितः कृष्यादौ पुरुषप्रयत्न इति चेत् जीव
न्मुक्तावपि समं समाधानं॥ सत्यपि पुरुषप्रयत्ने कृष्यादेः फलपर्य
वसानं यत्र न दृश्यते तत्र प्रबलेन कर्मांतरेण प्रतिबंधः कल्पनीयः
॥तच्च प्रबलं कर्म स्वानुकूलवृष्ट्याभावादिरूपां दृष्टसामग्रीं संपा
द्यैव प्रतिबध्नाति॥ स च प्रतिबंधो विरोधिना प्रबलतरेणोत्तंभके
न कारीरीष्ट्यादिरूपेण कर्मणाऽपनीयते॥ तच्च कर्म स्वानुकूलां
वृष्टिलक्षणां दृष्टसामग्रीं संपाद्यैव प्रतिबंधमपनयति॥ किं बहु

नाप्रारब्धकर्मण्येवासंत्तभक्तेनभवतायोगाभ्यासरूपस्यपुरुषप्र
यत्नस्यवैयर्थ्यंमनसापिचिंतयितुमशक्यं अथवाप्रारब्धंकर्म
यथातत्त्वज्ञानस्यबलं॥तथातस्मादपिकर्मणोयोगाभ्यासःप्रब
लोऽस्तुतथाचयोगिनामुद्दालकवीतहव्यादीनांस्वेच्छयादेहत्या
गउपपद्यते॥यद्यप्यल्पायुषामस्माकंतादृशोयोगोनसंभवति॥
तथापिकामादिरूपचित्तवृत्तिनिरोधमात्रेयोगेकोनामप्रयासः॥
यदिशास्त्रीयस्यप्रयत्नस्यप्राबल्यंनांगीक्रियेततदाचिकित्सा
रभ्यमोक्षशास्त्रपर्यंतानांसर्वेषामानर्थक्यंप्रसज्येत॥नहिकदा
चित्कर्मफलविसंवादमात्रेणदौर्बल्यमापादयितुंशक्यं अन्य
थाकादाचित्कंपराजयंदृष्ट्वासर्वैर्भूपैर्गजाश्वादिसेनोपेक्षेत॥अत
एव आनंदबोधाचार्याआहुः॥नह्यजीर्णभयादाहारपरित्यागः॥भि
क्षुकभयाद्वास्थाल्याअनधिश्रयणंयूकाभयाद्वाप्रावरणपरित्याग
इति॥शास्त्रीयप्रयत्नस्यप्राबल्यंवसिष्ठरामसंवादेविस्पष्टमव
गम्यते॥सर्वमेवेहहिसदेत्यारभ्यतदनुतदप्येवमुच्यसाधुतिष्ठेत्यं
तग्रंथेन॥वसिष्ठः॥सर्वमेवेहहिसदासंसारेरघुनंदन॥सम्यक्
प्रयुक्तात्सर्वेणपौरुषात्समवाप्यते॥सर्वंपुत्रवित्तस्वर्गलोकब्र
ह्मलोकादिफलंपौरुषंपुत्रकामेष्टिकृषिवाणिज्यज्योतिष्टोमब्र
ह्मोपासनालक्षणःपुरुषप्रयत्नः॥उच्छास्त्रंशास्त्रितंचेतिपौरुषं
द्विविधंस्मृतं॥तत्रोच्छास्त्रमनर्थायपरमार्थायशास्त्रितम्॥उच्छा
स्त्रंपरद्रव्यापहारपरस्त्रीगमनादि॥शास्त्रितंनित्यनैमित्तिकानुष्ठाना
दि॥अनर्थोनरकः॥अर्थेषुस्वर्गादिषुपरमोमोक्षःपरमार्थः॥आबा
ल्यादलमभ्यस्तैःशास्त्रसत्संगमादिभिः॥गुणैःपुरुषयत्नेनसोर्थः
संपाद्यतेहितः॥अलंसंपूर्णसम्यगित्यर्थः॥गुणैर्युक्तेनेत्याध्याहा
रः॥हितःश्रेयोरूपः॥ श्रीरामः ॥प्राक्तनं वासनाजालंनियोजयति
मांयथा॥मुनेतथैवतिष्ठामिकृपणःकिंकरोम्यहं॥वासनाधर्माध
र्मरूपाजीवगतसंस्काराः॥वसिष्ठः॥अतएवहिहेरामश्रेयःप्राप्नो
षिशाश्वतं॥स्वप्रयत्नोपनीतेनपौरुषेणैवनान्यथा॥यतोवासनाप
रतंत्रोभवान् अतएवपारतंत्र्यनिवारणायस्वोत्साहसंपादितोमनो

वाक्कायजन्यःपुरुषव्यापारोपेक्षितः॥द्विविधोवासनाव्यूहःशुभश्चै
वाशुभश्चते॥मात्मनोविद्यतेराम द्वयोरेकतरोथवा॥किंधर्माधर्मौ
उभावपित्वांनियोजयतउतैकतरइतिविकल्पःएकतरपक्षेपिशुभोऽ
शुभोवेत्यर्थात्सिद्धोविकल्पः॥वासनौघेनशुद्धेनतत्रचेदपनीयसे
॥तत्क्रमेणाशुतेनैवपदंप्राप्स्यसिशाश्वतं॥तत्रतेशुपक्षेषुततस्त
र्हितेनैवक्रमेणशुभवासनाप्रापितेनैवाचरणेनप्रयत्नांतरनिरपेक्षे
णशाश्वतंपदंमोक्षं॥अथचेदशुभोभावस्त्वांयोजयतिसंकटे॥प्रा
क्तनस्तदसौयत्नाज्जेतव्योभवतास्वयं॥भावोवासनाततर्हियत्नोऽ
शुभविरोधिशास्त्रीयधर्मानुष्ठानंतेनस्वयंजेतव्यः॥ननुशुद्धेभृत्य
मुखेनेवपुरुषांतरमुखेनजेतुंशक्यः॥शुभाशुभाभ्यांमार्गाभ्यांवहं
तीवासनासरित्॥पौरुषेणप्रयत्नेनयोजनीयाशुभेपथि॥उभयप
क्षेतुशुभभागस्यप्रयत्नेरपेक्ष्येप्यशुभभागंशास्त्रीयप्रयत्नेननिवा
र्यशुभमेवतस्यस्थानेसमाचरेत्॥अशुभेषुसमाविष्टंशुभेष्वेवावता
रयेत्॥स्वमनःपुरुषार्थेनुबलेनबलिनांवर॥अशुभेषुपरस्त्रीद्र
व्यादिषुशुभेषुशास्त्रार्थदेवताध्यानादिषुपुरुषार्थेनपुरुषप्रयत्ने
नबलेनप्रबलेन॥अशुभाच्चालितंयातिशुभंतस्मादपीतरत्॥जंतोश्चित्तंतु
शिशुवत्तस्मात्तच्चालयेद्बलात्॥यथाशिशुःमृद्भक्षणान्निवार्यफ
लभक्षणेयोज्यते॥मणिमुक्ता — कर्षणान्निवार्यकंदुकाद्याकर्ष
णेयोज्यते॥तथाचित्तमपिसत्संगेनदुःसंगात्तद्विपरीतविषया
न्निवारयितुंशक्यं॥समतासांत्वनेनाशुनद्रागितिशनैःशनैः॥पौरु
षेणप्रयत्नेनलालयेच्चित्तबालकं॥चपलस्यपशोःबंधनस्यानेप्र
वेशनायद्वावुपायौभवतः॥हरिततृणप्रदर्शनकंडूयनादिकंवाक्
पारुष्यदंडादिभर्त्सनंचेति॥तत्राद्येनसहसाप्रवेश्यतेद्वितीयेनेतस्त
तोधावन्शनैःशनैःप्रवेश्यते॥तथाशत्रुमित्रादिसमत्वसुखबोध
नं॥प्राणायामप्रत्याहारादिपुरुषप्रयत्नश्चेत्येतौद्वौचित्तपशुपायौ
तत्राद्येनमृदुयोगेनशीघ्रंलालयेत्॥द्वितीयेहठयोगेनद्रागितिन
लालयेत् किंतुशनैःशनैः॥द्रागभ्यासवशाद्यातिमदातेवासनोद
यं॥तदाभ्यासस्साफल्यंविद्धित्वमरिमर्दन॥मृदुयोगाभ्यासाच्छीघ्र

प्रवृत्तिः द्वेषानुरूपं बौद्धकापालिकादिभ्यो विमुखत्वं भयानुरूप्यं सर्पव्याघ्रादिभ्योपसर्पणं॥ आदिशब्देन मात्सर्यादिमात्सर्यानुरूप्यमितरयोगिभ्यः आधिक्येन समाध्याद्यनुष्ठानं॥ सत्स्वपि सुस्थान दशायां दृढ आचारणे पूर्वाभ्यासेन प्राप्तिते विश्रांत चित्तस्य कालुष्यरहितत्वादंतःस्वच्छत्वं॥ यथा व्योम्नि धूमधूलिमेघादिसुत्केपि निर्लेप स्वभावत्वातिशयेन स्वच्छत्वं तद्वत्॥ यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते॥ कुर्वतोऽकुर्वतो वापि स जीवन्मुक्त उच्यते॥ पूर्वार्द्धं विद्वत्संन्यासप्रस्तावे व्याख्यातं॥ लोके बद्धस्य पुरुषस्य प्राशस्त्यं कर्म कुर्वतो हं कर्तेति तदा चिदात्माहंकृतो भवति॥ स्वर्गं प्राप्स्यामीति हर्षेण बुद्धिर्लिप्यते॥ अकुर्वतस्तु सत्कृवानस्मीति अहंकृतत्वं स्वर्गलाभविषादो लेपः एवं प्रतिषिद्धकर्मणि लौकिककर्मणि च यथासंभवं योजनीयं॥ मुक्तस्य तु तादात्म्याध्यासाभावाद्धर्षाद्यभावाच्च न दोषद्वयम्॥ यस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजते च यः॥ हर्षामर्षभयान्मुक्तः स जीवन्मुक्त उच्यते॥ अधिक्षेपताडनादावप्रवृत्तादेतस्मान्लोको नोद्विजते अत एवैतस्मिन्लोकस्याधिक्षेपाद्यप्रवृत्तेः कस्यचिद्दुष्टस्य तत्प्रवृत्तावपि एतच्चित्ते तादृशविकल्पानुदयादयमपि नोद्विजते॥ शांतसंसारकलनः कलावानपि निष्कलः॥ यः सचित्तोपि निश्चितः स जीवन्मुक्त उच्यते॥ शत्रुमित्रमानावमानादिविकल्पाः संसारकलना चतुःषष्टिविद्याः कलाः तत्सद्भावेपि तदभिमानव्यवहारयोरभावान्निष्कलत्वं॥ चित्तस्य स्वरूपेण सद्भावेपि लौकिकभावदृश्याभावान्निश्चितत्वं॥ चिंतेति पाठे वासनावशादात्मध्यानवृत्तिसद्भावेपि लौकिकदृश्याभावान्निश्चिंत्यत्वं॥ यः समस्तार्थजातेषु व्यवहार्यपि शीतलः॥ परार्थेष्विव पूर्णात्मा जीवन्मुक्तः स उच्यते॥ परगृहे विवाहोत्सवादौ स्वसंगत्वात् तत्तदीयकार्ये व्यवहरन्नपि लाभालाभयोर्हर्षविषादरूपं बुद्धिसंतापं न प्राप्नोति॥ एवमयं मुक्तः स्वकार्येपि शीतलः न केवलं संतापाभावाच्छीतलत्वं किंतु परिपूर्णस्वरूपानुसंधानादपि॥ इति जीवन्मुक्तलक्षणम्॥ अथ विदेहमुक्तलक्षणम्॥ जीवन्मुक्त

पदं त्यक्त्वा स्वदेहे कालसात्कृते॥ विशत्यदेहमुक्तत्वं पवनोऽस्पंद
त्तामिव॥ यथा वायुः कदाचिच्चलनं त्यक्त्वा निश्चलरूपेणावतिष्ठते
॥ तथा मुक्तात्माप्युपाधिकृतसंसारं त्यक्त्वा स्वरूपेणावतिष्ठते॥
विदेहमुक्तो नोदेति नास्तमेति न शाम्यति॥ न सन्नासन्न दूरस्थो न चा
हं न च नेतरः॥ उदयास्तमयौ हर्षविषादौ न च शाम्यति न चैतत्परित्या
गो लिंगदेहस्यात्रैव लीनत्वात् सद्रूप्यो जगद्धेतुरविद्यामायोपाधि
र्मायाश्वरः॥ असद्रूपो नापि भूतभौतिकः नदूरस्थ इत्युक्त्या न
मायातीतः॥ न चैत्युक्त्या स्थूलभुक्समीपस्थत्वं निषिध्यते अहं न
चेति न समष्टिश्च नेतर इति व्यष्टिव्यवहारयोग्यो विकल्पः कोऽपि ना
स्तीत्यर्थः॥ तदास्तिमितगंभीरं न तेजो न तमस्ततं॥ अनाख्यमनभि
व्यक्तं सत्किंचिदवशिष्यते॥ एवंविधया विदेहमुक्त्या सह प्रस्तो।
त्कर्षत्वोक्तेर्जीवन्मुक्तावपि यावद्यावन्निर्विकल्पाति शयस्तावत्ता
वदुत्तमत्वं द्रष्टव्यं॥ भगवद्गीतासु द्वितीयेऽध्याये स्थितप्रज्ञः पठ्य
ते॥ अर्जुन उवाच॥ स्थितप्रज्ञस्य का भाषा समाधिस्थस्य केश
व॥ स्थितधीः किं प्रभाषेत किमासीत व्रजेत किं॥ प्रज्ञा तत्त्वज्ञा
नं तद्द्विविधं॥ स्थितमस्थितं चेति॥ यथा जारेऽनुरक्तनार्याः सर्वेष्वपि
व्यवहारेषु बुद्धिर्जारमेव ध्याायति प्रमाणप्रतीतानि क्रियमाणा
न्यपि गृहकर्माणि सद्य एव विस्मर्यन्ते तथा परवैराग्योपेतस्य यो
गाभ्यासपाटवेनात्यंतवशीकृतचित्तस्योत्पन्ने तत्त्वज्ञाने तद्बु
द्धिर्जारमिवनैरंतर्येण तत्त्वं ध्यायति तदिदं स्थितप्रज्ञानं॥ उक्तगु
णरहितस्य केनापि पुण्यविशेषेण कदाचिदुत्पन्नेऽपि तत्त्वज्ञाने
गृहकर्मवत्तत्त्वं विस्मर्यते तदिदं अस्थितप्रज्ञानं॥ एतदेवा
भिप्रेत्य वसिष्ठ आह॥ परव्यसनिनी नारी व्यग्रापि गृहकर्मणि॥ तदे
वास्वादयत्यंतः परसंगरसायनं॥ एवं तत्त्वे परे शुद्धे धीरो विश्रांति
मागतः॥ तदेवास्वादयत्यंतर्बहिर्व्यवहरन्नपीति॥ तत्र स्थितप्रज्ञः
कालभेदाद्द्विविधः॥ समाहितो व्युत्थितश्च॥ तयोरुभयोर्लक्षणं पू
र्वोत्तराभ्यामर्द्धाभ्यां पृच्छति॥ समाधिस्थस्य स्थितप्रज्ञस्य का भा
षा कीदृशं लक्षणं वाचकैः शब्दैः सर्वैरयं भाष्यते॥ व्युत्थितः स्थि

तप्रज्ञः कीदृशं वाग्व्यवहारं करोति॥ तस्योपवेशनगमने मूढेभ्यो विलक्षणे कीदृशे॥ श्रीभगवानुवाच॥ प्रजहाति यदा कामान्स र्वान्पार्थ मनोगतान्॥ आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्य ते॥ कामास्त्रिविधाः बाह्या आंतरा वासनामात्ररूपाश्चेति॥ उद्धा र्जितमोदकादयो बाह्याः॥ आशामोदकादय आंतराः॥ पथिगत तृणादिवदापाततः प्रतीता वासनारूपाः॥ समाहितोऽशेषधी वृत्तिसंक्षयात्सर्वान्परित्यजति॥ अस्ति चास्य सुखप्रसादलिंग स्य संतोषः स च न कामेषु किंतु आत्मन्येव कामानां त्यक्तत्वात्॥ बुद्धेः परमानंदरूपात्माभिमुखत्वाच्च॥ न चात्र संप्रज्ञातसमाधावि वात्मानं दोमनो वृत्त्योल्लिख्यते किंतु स्वप्रकाशचिद्रूपेणात्मना॥ संतोषश्च न वृत्तिरूपः किंतु संस्काररूपः॥ एवं विधैर्लक्षणवा चकैः शब्दैः समाहितो भाष्यते॥ दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगत स्पृहः॥ वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते॥ दुःखं रोगादि निमित्तजन्या रजोगुणविकाररूपा संतापात्मिका प्रतिकूला चित्त वृत्तिः तादृशे दुःखे प्राप्ते सत्यहं पापी धिङ्मां दुरात्मानमित्यनुतापात्मि का तमोगुणविकारत्वेन भ्रांतिरूपा चित्तवृत्तिरुद्वेगः॥ यद्यप्ययं विवेक इवाभाति तथापि पूर्वस्मिन् जन्मनि चेत् तत्पापप्रवृत्तिप्रतिबंध कत्वात्सप्रयोजनो भवति॥ इदानीं तु निष्प्रयोजन इति भ्रांतित्वं द्र ष्टव्यं॥ सुखं राज्यपुत्रलाभादिजन्या सात्त्विकी प्रीतिरूपानुकूला चि त्तवृत्तिस्तस्मिन्सुखे सत्यागामिनस्तादृशस्य सुखस्य कारणं पुण्यम नुष्ठायवृत्त्यैव तदपेक्षा तामसी वृत्तिः स्पृहा॥ तत्र च सुखदुःखयोः प्रारब्धकर्मप्रापितत्वात् व्युत्थितचित्तस्य वृत्तिसंभवाच्च तदुभयं समुत्पद्यते॥ उद्वेगस्पृहे तु न विवेकिनः संभवतः॥ तथा रागभय क्रोधाश्च तामसत्वेन कर्मप्रापितत्वाभावान्नास्य विद्यंते॥ एवं लक्षणलक्षितः स्थितधीः स्वानुभवप्रकटनेन शिष्यशिक्षार्थं म नुद्वेगनिःस्पृहत्वादिगमकं वचो भाषत इत्यभिप्रायः॥ यः सर्वत्रा नभिस्नेहस्तत्तत्प्राप्य शुभाशुभं॥ नाभिनंदति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्र तिष्ठिता॥ यस्मिन्सत्यन्यदीये हानिवृद्धी स्वस्मिन्नारोप्येते तादृशो

न्यविषयस्तामसवृत्तिविशेषः स्नेहः सुखहेतुः स्वपुत्रकलत्रादिः शुभं
तद्गुणकथनादिप्रवर्त्तिकाधीवृत्तिरभिनंदः ॥ अत्र गुणकथनस्य परप्र
रोचनार्थं त्वाभावेन व्यर्थत्वात् तद्धेतुरभिनंदस्तामसः ॥ असूयो
त्पादनेन दुःखहेतुः परकीयविद्यादिरेनं प्रति अशुभो विषयः तन्निं
दाप्रवर्त्तिकाबुद्धिप्रवृत्तिर्द्वेषः सोपि तामसः ॥ तन्निंदायाः निवारणार्थ
त्वाभावेन व्यर्थत्वात् एते तामसाधर्माः कथं विवेकिनि संभवेयुः ॥ य
दा संहरते चायं कूर्मोंगानीव सर्वशः ॥ इन्द्रियाणींद्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्र
तिष्ठिता ॥ सुस्थितस्य समस्ततामसवृत्त्यभावः पूर्वश्लोकाभ्यामभिहि
तः समाहितस्य तु वृत्तय एव न संति कुतस्तामसत्वशंकेत्यभिप्रायः ॥
विषया विनिवर्त्तंते निराहारस्य देहिनः ॥ रसवर्जं रसोप्यस्य परं दृष्ट्वा नि
वर्त्तते ॥ प्रारब्धं कर्म सुखदुःखहेतून् कांश्चिद्विषयांश्चंद्रोदयांधकारा
दिरूपान् स्वयमेव संपादयति ॥ अन्यांस्तु गृहक्षेत्रादीन् पुरुषो योगद्वा
रेण ॥ तत्र चंद्रोदयादयः पूर्णेन इंद्रियसंहारलक्षणेन समाधिनैव नि
वर्त्तंते नान्यथा ॥ गृहादयस्तु समाधिमंतरेणापि निवर्त्तंते ॥ आहरण
माहारः उद्योगः निरुद्योगस्य गृहादिविषया निवर्त्तंते ॥ रसस्तु न नि
वर्त्तते ॥ रसो मानसी तृष्णा सोपि परमानंदरूपस्य परस्य ब्रह्मणो द
र्शने सति स्वस्यानंदहेतुभ्यो निवर्त्तते ॥ किं प्रजया करिष्यामो येषां
नोयमात्मायं लोक इति श्रुतेः ॥ यततो ह्यपि कौंतेय पुरुषस्य विप
श्चितः ॥ इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरंति प्रसभं मनः ॥ तानि सर्वाणि संय
म्य युक्त आसीत मत्परः ॥ वशे हि यस्येंद्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता
॥ उद्योगत्याग ब्रह्मदर्शनप्रयत्नं कुर्वतोपि कादाचित्कप्रमादपरि
हाराय समाध्यभ्यासः ॥ तदेतत्किमासीतेति प्रश्नोत्तरम् ॥ ध्यायतो
विषयान् पुंसः संगस्तेषूपजायते ॥ संगात्संजायते कामः कामात्क्रो
धोभिजायते ॥ क्रोधाद्भवति संमोहः संमोहात्स्मृतिविभ्रमः ॥ स्मृ
तिभ्रंशाद्बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति ॥ असति समाध्यभ्यासे
प्रमादप्रकार उपन्यस्तः ॥ संगो ध्येयविषयसंनिधिः ॥ संमोहो वि
वेकपराङ्मुखत्वं ॥ स्मृतिविभ्रमस्तत्त्वानुसंधानाभावः ॥ बुद्धिवि
नाशो विपरीतभावनोपचयदोषेण प्रतिबंधस्य ज्ञानस्य मोक्षप्र

द्वसामर्थ्याभावः॥रागद्वेषवियुक्तैस्तुविषयानिंद्रियैश्चरन्॥आ
त्मवश्यैर्विधेयात्माप्रसादमधिगच्छति॥विधेयात्मत्वंवशीकृत
मनस्त्वंप्रसादोनैर्मल्यंबंधराहित्यंसमाध्यभ्यासयुक्तस्यह्यस्य
नाबलाद्व्युत्थानदशायामिंद्रियैर्व्यवहरन्नपिप्रसादंसम्यक्प्रा
प्नोतीतिहेतूक्तिंप्रजेत्यस्यप्रश्नोत्तरं॥उपरितनेनापिबहुनाग्रंथेन
स्थितप्रज्ञःप्रपंचितः॥ननुप्रज्ञायाःस्थित्युत्पत्तिभ्यांप्रागपिसाध
नत्वेनरागद्वेषादिराहित्यमपेक्षितं॥बाढं॥तथाप्यस्तिविशेषः।
सचश्रेयोमार्गकारैर्दर्शितः॥विद्यास्थितयेप्राग्येसाधनभूताःप्र
यत्ननिष्पाद्याःलक्षणभूतास्तुपुनःस्वभावतस्तेस्थिताःस्थितप्रज्ञे
॥जीवन्मुक्तिरितीमांवदंत्यवस्थांस्थितात्मसंबोधां॥बाधितभेदप्र
तिभासमबाधितात्मावबोधसामर्थ्यादिति॥भगवद्भक्तोद्वादशाध्या
येभगवतावर्णितः॥अद्वेष्टासर्वभूतानांमैत्रःकरुणएवच॥निर्म
मोनिरहंकारःसमदुःखसुखःक्षमी॥संतुष्टःसततंयोगीयतात्मा
दृढनिश्चयः॥मय्यर्पितमनोबुद्धिर्योमद्भक्तःसमेप्रियः॥ईश्वरार्पित
मनस्त्वेनसमाहितस्यान्यानुसंधानाभावात्॥सुस्थितस्याप्युदासी
नानुसंधानेनहर्षविषादाभावाच्चसुखदुःखसाम्यंएवंवक्ष्यमाणे
ष्वपिहेतुर्द्रष्टव्यं॥यस्मान्नोद्विजतेलोकोलोकान्नोद्विजतेच
यः॥हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तोयःसचमेप्रियः॥अनपेक्षःशुचिर्द
क्षउदासीनोगतव्यथः॥सर्वारंभपरित्यागीयोमद्भक्तःसमेप्रियः
॥योनहृष्यतिनद्वेष्टिनशोचतिनकांक्षति॥शुभाशुभपरित्यागीभ
क्तिमान्यःसमेप्रियः॥समःशत्रौचमित्रेचतथामानापमानयोः॥शी
तोष्णसुखदुःखेषुसमःसंगविवर्जितः॥तुल्यनिंदास्तुतिर्मौनी
संतुष्टोयेनकेनचित्॥अनिकेतःस्थिरमतिर्भक्तिमान्मेप्रियोनर
इति॥अत्रापिपूर्ववद्विशेषोवार्त्तिककारैर्दर्शितः॥उत्पन्नात्मप्र
बोधस्यह्यद्वेष्टृत्वादयोगुणाः॥अयत्नतोभवंत्यस्यनतुसाधन
रूपिण इति॥गुणातीतश्चतुर्दशाध्यायेवर्णितः॥अर्जुनः॥कै
र्लिंगैस्त्रीन्गुणानेतानतीतोभवतिप्रभो॥किमाचारःकथंचैतां
स्त्रीन्गुणानतिवर्त्तते॥त्रयोगुणाःसत्त्वरजस्तमांसितेषांपरिणाम

विशेषात्सर्वः संसारः प्रवर्त्तते॥ अतो गुणातीतत्वमसंसारित्वं जीवन्मुक्तत्वमिति यावत्॥ लिंगानि परेषामेतदीयगुणातीतत्वबोधकानि आचार आचरणं तदीयमनःसंचारप्रकारः कथमिति साधनप्रकारप्रश्नः॥ श्रीभगवानुवाच॥ प्रकाशं च प्रवृत्तिं च मोहमेव च पांडव॥ न द्वेष्टि संप्रवृत्तानि न निवृत्तानि कांक्षति॥ उदासीनवदासीनो गुणैर्यो न विचाल्यते॥ गुणा वर्त्तंत इत्येव योवतिष्ठति नेंगते॥ समदुःखसुखः स्वस्थः समलोष्टाश्मकांचनः॥ तुल्यप्रियाप्रियो धीरस्तुल्यनिंदात्मसंस्तुतिः॥ मानापमानयोस्तुल्यस्तुल्यो मित्रारिपक्षयोः॥ सर्वारंभपरित्यागी गुणातीतः स उच्यते॥ मां च योव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते॥ स गुणान्समतीत्यैतान्ब्रह्मभूयाय कल्पते॥ प्रकाशप्रवृत्तिमोहाः सत्त्वरजस्तमोगुणाः॥ ते च जाग्रत्स्वप्नयोः प्रवर्त्तंते॥ सुषुप्तिसमाधिशून्यचित्तावस्थासु निवर्त्तंते॥ प्रवृत्तिश्च द्विविधा॥ अनुकूला प्रतिकूला चेति॥ तत्र मूढो जागरणे प्रतिकूलप्रवृत्तिं द्वेष्टि॥ अनुकूलप्रवृत्तिं कांक्षति॥ गुणातीतस्य त्वनुकूलप्रतिकूलाध्यासाभावाद्द्वेषाकांक्षे न स्तः॥ यथा द्वयोः कलहं कुर्वतोरवलोकयिता कश्चित्तटस्थः स्वयं केवलमुदास्ते॥ न तु जयपराजयाभ्यामितस्ततश्चाल्यते॥ तथा गुणातीतो विवेकी स्वयमुदास्ते गुणा गुणेषु वर्त्तंते॥ न त्वहमिति विवेकः॥ औदासीन्यं अहमेव करोमीत्यध्यासश्चालितत्वं न चास्य तदस्ति॥ तदिदं किमाचार इत्यस्य प्रश्नस्योत्तरं॥ समसुखदुःखादीनि लिंगानि अव्यभिचरितभक्तिसहितज्ञानध्यानाभ्यासेन परमात्मसेवा गुणात्ययसाधनम्॥ ब्राह्मणो व्यासादिभिर्वर्णितः॥ अनुत्तरीयवसनमनुपस्तीर्णशायिनं॥ बाहूपधायिनं शांतं तं देवा ब्राह्मणं विदुः॥ ब्राह्मणशब्दो ब्रह्मविद्वाची॥ स्य ब्राह्मण इति श्रुत्या वर्णितं॥ ब्रह्मविदश्च विद्वत्संन्यासाधिकारश्च याजातरूपधरो नाच्छादनं चरति परमहंस इत्यादिश्रुत्या परिग्रहराहित्यस्य मुख्यत्वाभिधानादनुत्तरीयत्वादिकं तस्य युक्तं॥ येन केन चिदाच्छन्नो येन केन चिदाशितः॥ यत्र क्वचन शायी स्यात् तं देवा ब्राह्मणं विदुः॥ देहनिर्वाहाय प्राशनाच्छादनशयनस्थानापेक्षा

यामप्यशनादिगतौगुणदोषौनउत्पद्येते॥उदरपूरणपुष्ट्यादिरूपस्य निर्वाहस्यसमत्वान्निष्प्रयोजनस्वगुणदोषविचारस्यचित्तदोषत्वा त्॥अतएवभागवतेपठ्यते॥किंवर्णितेनबहुनालक्षणंगुणदोष योः॥गुणदोषदृष्टिर्दोषोगुणस्तूभयवर्जितइति॥कंथाकौपीनवा सास्तुदंडधृक्ध्यानतत्परः॥एकाकीरमतेनित्यंतंदेवाब्राह्मणंवि दुः॥ब्रह्मोपदेशादिनाप्राण्यनुजिघृक्षयासुतमत्वज्ञापनेनश्रद्धा मुत्पादयितुंदंडकौपीनादिलिंगंधारयेत्॥कौपीनंदंडमाच्छादनंच स्वशरीरोपभोगार्थायचलोकोपकारार्थायचपरिग्रहेदितिश्रुतेः॥अ नुजिघृक्षयापितदीयगृहकृत्यादिवार्तांनकुर्यात्किंतुध्यानपरोभ वेत्॥तमेवैकंजानथात्मानमन्यावाचोविमुंचथेतिश्रुतेः॥तमेवधी रोविज्ञायप्रज्ञांकुर्वीतब्राह्मणः॥नानुध्यायाद्बहूञ्छब्दान्वाचोवि ग्लापनंहितदितिश्रुतेश्च॥ब्रह्मोपदेशात्तन्मयावाङ्नभवतीतिनविरोधी तच्चध्यानमेकाकित्वेनिर्विघ्नंभवति॥अतएवस्मृत्यंतरेभिहितम्॥ए कोभिक्षुर्यथोक्तःस्याद्द्वावेवमिथुनंस्मृतं॥त्रयोग्रामःसमाख्यातऊ र्ध्वंतुनगरायते॥नगरंनहिकर्तव्यंग्रामोवामिथुनंतथा॥ग्रामवार्ता हितेषांस्याद्भिक्षावार्तापरस्परमिति॥स्नेहपैशुन्यमात्सर्यंसंनिक र्षात्प्रवर्तते॥निराशिषमनारंभंनिर्नमस्कारमस्तुतिं॥अक्षीणंक्षी णकर्माणंतंदेवाब्राह्मणंविदुः॥शिष्टैःसंसारिभिःप्रणमतांपुरुषाणां आशीर्वादःप्रयुज्यते॥यस्ययदपेक्षितंतंमतितदभिवृद्धिप्रार्थनेनमा शीः तथाचपुरुषाणांभिन्नरुचित्वात्तदभिमतान्वेषणेनव्यग्र चित्तस्यलोकवासनावर्द्धते॥साचज्ञानविरोधिनी॥तथाचस्मृत्यं तरं॥लोकवासनयाजंतोः शास्त्रवासनयापिच॥देहवासनया ज्ञानंयथावन्नैवजायते॥एतच्चारंभनमस्कारादिष्वपिद्रष्टव्यम्॥ आरंभःस्वार्थपरोपकारार्थंवागृहक्षेत्रादिसंपादनप्रयत्नस्तावे तावाशीर्वादारंभौप्रयुक्तेनत्याज्यौ॥नचाशीर्वादाभावेप्रणतानांखे दःशंकनीयः॥लोकवासनाखेदयोरुभयोःपरिहारायनिखिला शीर्वादप्रतिनिधित्वेननारायणशब्दप्रयोगात्॥आरंभस्तुसर्वोपि दुष्टएव॥तथाचस्मृतिः॥सर्वारंभाहिदोषेणधूमेनाग्निरिवावृताइ

त्ति॥नमस्कारोपिविविदिषासंन्यासेभिहितः॥योभवेत्पूर्वसंन्या
सीतुल्योवैधर्मतोयदि॥तस्मैप्रणामःकर्तव्योनेतरायकदाचनेति
॥तत्रपूर्वत्वधर्मतुल्यत्वविचारेचित्तंविक्षिप्यते॥अतएवनमस्का
रमात्रएवबहवःकलहायमानाउपलभ्यंते॥तत्रनिमित्तंवार्तिक
कारैर्दर्शितं॥प्रमादिनोबहिश्चित्ताःपिशुनाःकलहोत्सुकाः॥सं
न्यासिनोपिदृश्यंतेदैवसंदूषिताशयाइति॥मुक्तस्यनमस्कारप्रभा
वोभगवत्पादैर्दर्शितः॥नामादिभ्यःपरेभूम्निस्वाराज्येचस्थितोय
दा॥प्रणमेत्कंतदात्मज्ञोनकार्यंकर्मणातदेति॥चित्तकालुष्य
हेतोर्नमस्कारस्यप्रतिषेधेपिसर्वसाम्यबुध्याप्रसादहेतुर्नमस्कारो
ऽभ्युपेयते॥तथाचस्मृतिः॥ईश्वरोजीवकलयाप्रविष्टोभगवानिति
॥प्रणमेद्दंडवद्भूमावाश्वचंडालगोखरमिति॥स्तुतिर्मनुष्यविषया
प्रतिषिध्यतेनेश्वरविषया॥तथाचस्मृतिः॥आदरेणयथास्तौतिध
नवंतंधनेच्छया॥तथाचेद्विश्वकर्तारंकोनमुच्येतबंधनादिति॥अ
अतएवाऽक्षीणत्वंअदीनत्वं॥अतएवस्मृतिः॥अलाभेनविषादीस्या
ल्लाभेचैवंनहर्षयेदिति॥अलब्ध्वानविषीदेतकालेकालेशनंक्वचित्
लब्ध्वानहृष्येद्धृतिमानुभयंदैवतंत्रितं॥क्षीणकर्मत्वंविधिनिषेधा
नधीनत्वं॥निस्त्रैगुण्येपथिविचरतांकोविधिःकोनिषेधइतिस्मर
णात्॥एतदेवाभिप्रेत्यभगवताप्युक्तं॥त्रैगुण्यविषयावेदानिस्त्रै
गुण्योभवार्जुन॥निर्द्वंद्वोनित्यसत्वस्थोनिर्योगक्षेमआत्मवानिति
॥नारदः॥स्मर्तव्यःसततंविष्णुर्विस्मर्तव्योनजातुचित्॥सर्वेवि
धिनिषेधास्युरेतयोरेवकिंकराइति॥योऽहेरिवगुणाद्भीतःस
न्मानान्नरकादिव॥कुणपादिवयःस्त्रीभ्यस्तंदेवाब्राह्मणंविदुः
॥राजवार्तादितेषांस्यादित्युक्तत्वात्तथैवतद्गुणाद्भीरित्युपपद्यते
सन्मानस्यासक्तिकारणतयापुरुषार्थविरोधित्वान्नरकवद्धेय
त्वंमरणवदितिवापाठः॥अतएवस्मृतिः॥असन्मानात्तपोवृद्धिः
सन्मानात्तुतपःक्षयः॥अर्चितःपूजितोविप्रोदुग्धागौरिवसीदति
॥एतदेवाभिप्रेत्यावमानउपादेयतयास्मर्यते॥तथाचरेत्वैयोगी
सतांधर्ममदूषयन्॥ जनायथावमन्येरन्गच्छेयुर्नैवसंगतिमिति॰

स्त्रीषु हि विधो दोषः ॥ प्रतिषिद्धं जुगुप्सितत्वं च ॥ तत्र प्रतिषिद्धमात्रं
कदाचित्प्रारब्धबलादुल्लंघ्यते ॥ तदेतदभिप्रेत्याह स्मृतिः ॥ मात्रा
स्वस्रा दुहित्रा वा नैकशय्यासनो भवेत् ॥ बलवानिंद्रियग्रामो विद्वां
समपि कर्षति ॥ तथा च स्मृतिभिर्जुगुप्सा दर्शिता ॥ स्त्रीणामवाच्य
देशस्य क्लिन्ननाडीव्रणस्य च ॥ अभेदेपि मनोभेदाज्जनः प्रायेण
वंच्यते ॥ चर्मखंडं द्विधा भिन्नमपानोद्गारधूपितं ॥ ये रमंति नरा
स्तत्र कृमितुल्याः कथं न ते ॥ ये रमंति नमस्तेभ्यः साहसं किमतः
परमिति वा पाठः ॥ अतः प्रतिषेधजुगुप्सयोरुभयोर्विवक्षया कुण
पदृष्टांतोऽभिहितः ॥ येन पूर्णमिवाकाशं भवत्येकेन सर्वदा ॥ शू
न्यं यस्य जनाकीर्णं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ संसारिणामेकाकित्वेना
वस्थानं भयालस्यादिहेतुत्वाद्दुःखं जनसंबाधश्चातथाविधत्वादु
पेयः ॥ योगिनस्तु तद्विपरीततत्त्वमेकाकित्वे सत्यविघ्नेन ध्यानानुवृत्तौ
परिपूर्णेन परमानंदात्मना सर्वमाकाशं पूर्णमिवावभासते ॥ अतो
भयालस्यशोकमोहादयो न भवंति ॥ तत्र को मोहः कः शोक एकत्व
मनुपश्यत इति श्रुतेः ॥ जनाकीर्णमिति जनसहितं स्थानं एजवार्ता
दिना ध्यानविरोधित्वादानंदात्मप्रतीतिरहितं तच्छून्यमिव चित्तं
क्लेशयति ॥ जगतो मिथ्यात्वादात्मनः पूर्णत्वाच्चेत्यर्थः ॥ अतिवर्णाश्र
मी सूतसंहितायां मुक्तिखंडे पंचमाध्याये परमेश्वरेण वर्णितः ॥ ब्र
ह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थोथ भिक्षुकः ॥ अतिवर्णाश्रमी तेपि क्रमा
च्छ्रेष्ठा विचक्षणाः ॥ अतिवर्णाश्रमी प्रोक्तो गुरुः सर्वाधिकारिणां ॥
न कस्यापि भवेच्छिष्यो यथाहं पुरुषोत्तमः ॥ अतिवर्णाश्रमी साक्षा
द्गुरूणां गुरुरुच्यते ॥ तत्समो नाधिकश्चास्मिंल्लोकेस्त्येव न संशयः
॥ यः शरीरेंद्रियादिभ्यो विभिन्नं सर्वसाक्षिणं ॥ पारमार्थिकविज्ञान
सुखात्मानं स्वयंप्रभं ॥ परं तत्त्वं विजानाति सोतिवर्णाश्रमी भवेत् ॥
यो वेदांतमहावाक्यश्रवणेनैव केशव ॥ आत्मानमीश्वरं वेद सोतिव
र्णाश्रमी भवेत् ॥ योवस्थात्रयनिर्मुक्तमवस्थासाक्षिणं सदा ॥ महा
देवं विजानाति सोतिवर्णाश्रमी भवेत् ॥ वर्णाश्रमादयो देहे मायया
परिकल्पिताः ॥ नात्मनो बोधरूपस्य मम ते संति सर्वदा ॥ इति यो वेद

वेदांतैः सोतिवर्णाश्रमी भवेत्॥ आदित्यसंनिधौ लोकश्चेष्टते स्वयमेव तु॥ तथा मत्संनिधावेव समस्तं चेष्टते जगत्॥ इति यो वेद०॥ सुवर्णे हारकेयूरकटकस्वस्तिकादयः॥ कल्पिता मायया तद्वज्जगन्मय्येव सर्वदा॥ इति यो वेद०॥ शुक्तिकायां यथा तारं कल्पितं मायया तथा॥ महदादिजगन्मायामयं मय्येव कल्पितं॥ इति०॥ चंडालदेहे पश्वादिशरीरे ब्रह्मविग्रहे॥ अन्येषु तारतम्येन स्थितेषु पुरुषोत्तम॥ व्योमवत्सर्वदा व्याप्तः सर्वसंबंधवर्जितः॥ एकरूपो महादेवः स्थितः सोहं परामृतः॥ इति यो०॥ विनष्टदिग्भ्रमस्यापि यथा पूर्वं विभाति दिक्॥ तथा विज्ञानविध्वस्तं जगन्मे भाति तन्न हि॥ इति यो०॥ यथा स्वप्नप्रपंचोयं मयि मायाविजृंभितः॥ तथा जाग्रत्प्रपंचोपि मयि मायाविजृंभितः॥ इति यो०॥ यस्य वर्णाश्रमाचारो गलितः स्वात्मदर्शनात्॥ स वर्णानाश्रमान्सर्वानतीत्य स्वात्मनि स्थितः॥ यस्त्यक्त्वाश्रमान्वर्णानात्मन्येव स्थितः पुमान्॥ सोतिवर्णाश्रमी प्रोक्तः सर्ववेदार्थवेदिभिः॥ न देहो नेंद्रियं प्राणो न मनो बुध्यहंकृती॥ न चित्तं नैव माया च न च व्योमादिकं जगत्॥ न कर्ता नैव भोक्ता च न च भोजयिता तथा॥ केवलं चित्सदानंदं ब्रह्मैवात्मा यथार्थतः॥ जलस्य चलनादेव चंचलत्वं यथा रवेः॥ तथाहंकारसंसारादेव संसार आत्मनः॥ तस्मादन्यगता वर्णा आश्रमा इति केप्यव॥ आत्मन्यारोपिता एव भ्रांत्या ते नात्मवेदिनः॥ न विधिर्न निषेधश्च न वर्ज्यावर्ज्यकल्पना॥ आत्मविज्ञानिनामस्ति तथा नान्यन्नारद॥ आत्मविज्ञानिनां निष्ठामहं वेदांबुजेक्षण॥ मायया मोहिता मर्त्या नैव जानंति सर्वदा॥ न मांसचक्षुषा निष्ठा ब्रह्मविज्ञानिनामियं॥ द्रष्टुं शक्या स्वतः सिद्धा विदुषां सैव केशव॥ यत्र सुप्ता जना नित्यं प्रबुद्धस्तत्र संयमी॥ प्रबुद्धा यत्र ते विद्वान्सुषुप्तस्तत्र केशव॥ एवमात्मानमद्वंद्वं निर्विकारं निरंजनं॥ नित्यशुद्धं निराभासं चिन्मात्रं परमामृतं॥ यो विजानाति वेदांतैः स्वानुभूत्या च निश्चितं॥ सोतिवर्णाश्रमी प्रोक्तः स एव गुरुरुत्तम इति॥ तदेवं विमुक्तश्च विमुच्यत इत्यादिश्रुतमोजीवन्मुक्तस्थितप्रज्ञभगवद्भक्तगुणातीतब्राह्मणातिवर्णाश्रममति।

पादकस्मृतिवाक्यानि जीवन्मुक्तिसद्भावे प्रमाणानीति स्थितं॥ ॐ॥
॥इति जीवन्मुक्तप्रमाणप्रकरणं॥ ॥अथ जीवन्मुक्तिसाधनं निरूपयामः॥ ॐ ॥तत्त्वज्ञानमनोनाशवासनाक्षयास्तत्साधनं॥ अतएव वासिष्ठरामायण उपशमनप्रकरणस्यावसाने जीवन्मुक्तशरीराणामित्यस्मिन्प्रस्तावे वसिष्ठ आह॥ वासनाक्षयविज्ञानमनोनाश महामते॥ समकालं चिराभ्यस्ता भवंति फलदा इमे इति॥ अन्वयमुखाद्व्यतिरेकमाह॥ त्रय एते समं यावन्न स्वभ्यस्ता मुहुर्मुहुः॥ तावन्न पदसंप्राप्तिर्भवत्यपि समाशतैरिति॥ समकालाभ्यासाभावे बाधकमाह॥ एकैकशो निषेव्यंते यद्येते चिरमप्यलं॥ तन्न सिद्धिं प्रयच्छंति मंत्राः संकलिता इव॥ संकीर्तिता इति वा पाठः॥ यथा संध्यावंदने मार्जने न सह विनियुक्तानां आपो हिष्ठेत्यादीनां तिसृणामृचां मध्ये प्रतिदिनमेकैकस्या ऋचः पाठे शास्त्रीयानुष्ठानं न सिध्यति॥ यथा षडंगमंत्राणामेकैकमंत्रेण न सिद्धिः॥ यथा वा लोके पाकरूपोदनादीनामेकैकेन न भोजनसिद्धिः॥ तद्वच्चिराभ्यासस्य प्रयोजनमाह॥ त्रिभिरेतैश्चिराभ्यस्तैर्हृदयग्रंथयो दृढाः॥ निःशंकमेव त्रुट्यंति बिसच्छेदाद्गुणा इवेति॥ तस्यैव व्यतिरेकमाह॥ जन्मांतरशताभ्यस्ता राम संसारसंस्थितिः॥ सा चिराभ्यासयोगेन विना न क्षीयते क्वचिदिति॥ न केवलमेकैकाभ्यासे फलाभावः किंतु तत्स्वरूपमपि न सिध्यतीत्याह॥ तत्त्वज्ञानं मनोनाशो वासनाक्षय एव च॥ मिथः कारणतां गत्वा दुःसाध्यानि स्थितानि हि॥ त्रयाणामेतेषां मध्ये द्वयोर्द्वयोर्मेलने नत्रीणि द्वंद्वानि भवंति॥ तत्र मनोनाशवासनाक्षयद्वंद्वस्यान्योन्यकारणत्वं॥ व्यतिरेकमुखेनाह॥ यावद्विलीनं न मनो न तावद्वासनाक्षयः॥ न क्षीणा वासना यावच्चित्तं तावन्न शाम्यति॥ प्रदीपज्वालासंतानवद्वृत्तिसंतानरूपेण परिणममानमंतःकरणद्रव्यं मननात्मकत्वान्मन इत्युच्यते॥ तस्य नाशो नाम वृत्तिरूपपरिणामं परित्यज्य निरुद्धत्वाकारेण परिणामः॥ तथा च पतंजलिर्योगशास्त्रे सूत्रयामास॥ व्युत्थाननिरोधयोरभिभवप्रादुर्भावौ निरोधक्षणचित्तान्वयो निरोधपरिणाम इति॥ व्युत्थानसंस्कारा अभि

भूयंते॥ निरोधसंस्काराः प्रादुर्भवंति॥ निरोधयुक्तः क्षणश्चित्तेना
न्वीयते॥ सोयं मनोनाश इत्यवगंतव्यं॥ पूर्वापरपरामर्शमंतरेण
सहसोत्पद्यमानस्य क्रोधादिवृत्तिविशेषस्य हेतुश्चित्तगतः सं
स्कारो वासना पूर्वपूर्वाभ्यासेन चित्ते वास्यमानत्वात्तस्याश्च वास
नायाः क्षयो नाम विवेकजन्यायां शांतिदांतिशुद्धवासनायां दृढा
यां सत्यपि बाह्ये निमित्ते क्रोधाद्यनुत्पत्तिः॥ तत्र मनोनाशाभावे वृ
त्तिषूत्पद्यमानासु कदाचिद्बाह्यनिमित्तेन क्रोधाद्युत्पत्तेः नास्ति
वासनाक्षयः॥ अक्षीणायां च वासनायां तथैव वृत्त्युत्पादनान्ना
स्ति मनोनाशः॥ तत्त्वज्ञानमनोनाशयोः परस्परकारणत्वं व्यतिरे
कमुखेनाह॥ यावन्न तत्त्वविज्ञानं तावच्चित्तशमः कुतः॥ यावन्न
चित्तोपशमो न तावत्तत्त्ववेदनमिति॥ इदं सर्वमात्मैव प्रतीयमानं
रूपरसादिकं जगन्मायामयं न त्वेतद्वस्तुतोस्तीति निश्चयस्तत्त्व
ज्ञानं तस्यानुत्पत्तौ रूपरसादिविषयाणां सद्भावे सति तद्गोचराश्चित्त
वृत्तयो न निवारयितुं शक्यंते॥ यथा प्रक्षिप्यमाणेष्विंधनेषु वह्नि
ज्वाला न वार्यते तद्वत्॥ असति च चित्तोपशमे वृत्तिभिर्गृह्यमाणे
षु रूपादिषु सत्सु नेह नानास्ति किंचनेति श्रुतेर्यजमानः प्रस्तर इ
त्यादेरिव प्रत्यक्षविरोधशंकया ब्रह्माद्वितीयमित्येतादृशस्त
त्त्वनिश्चयो नोदीयात्॥ वासनाक्षयतत्त्वज्ञानयोः परस्परकारण
त्वं व्यतिरेकमुखेनाह॥ यावन्न वासनानाशस्तावत्तत्त्वागमः कुतः
॥ यावन्न तत्त्वसंप्राप्तिर्न तावद्वासनाक्षय इति॥ क्रोधादिवास
नास्वनुवृत्तासु शमादिसाधनाभावान्न तत्त्वज्ञानमुदेति अज्ञाते
चाद्वितीयब्रह्मतत्त्वे क्रोधादिनिमित्तस्य सत्यत्वभ्रमानपायात्
न वासना हीयते॥ तथोक्तानां त्रयाणां द्वंद्वानां अन्योन्यकारणत्व
मन्वयमुखेन च वयमुदाहरामः॥ मनसि नष्टे सति संस्कारोद्बो
धकस्य बाह्यनिमित्तस्याप्रतीतौ वासना क्षीयते क्षीणायां वासना
यां हेत्वभावेन क्रोधादिवृत्त्यनुदयान्मनो नश्यति॥ तदिदं मनोना
शवासनाक्षयद्वंद्वं॥ दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या इति श्रुतेरैकाग्र्याभि
मुखवृत्तेर्दर्शनहेतुत्वादितरवृत्तिनाशस्य तत्त्वज्ञानहेतुत्व

मवगम्यते॥सतिचतत्वज्ञानेमिथ्याभूतेजगतिनरविषाणाद्वावि
वधीहृत्यनुदयादात्मनश्चदृष्टत्वेनपुनर्दृश्यानुपयोगान्निरंधना
ग्निवन्मनोनश्यति॥तदिदंमनोनाशतत्वज्ञानयोर्द्वंद्वं॥तत्वज्ञा
नस्यक्रोधादिवासनाक्षयहेतुतांवार्तिककारआह॥रिपौबंधौ
स्वदेहेचसमैकात्म्यंप्रपश्यतः॥विवेकिनःकुतःकोपःस्वदेहाव
यवेष्विवेति॥क्रोधादिवासनाक्षयरूपस्यशमादेःज्ञानहेतुत्वं
प्रसिद्धं॥वसिष्ठोपि॥गुणांशमाद्योज्ञानाच्छमादिभ्यस्तथाज्ञता॥
परस्परंविवर्द्धेतेह्येतेपद्मसरसीइव॥तदिदंवासनाक्षयतत्वज्ञान
योर्द्वंद्वं॥तत्वज्ञानादीनांत्रयाणांसंपादनेसाधनमाह॥तस्माद्राघ
वयत्नेनपौरुषेणविवेकिना॥भोगेच्छांदूरतस्त्यक्त्वात्रयमेतत्समा
श्रयेदिति॥पौरुषोयत्नःकेनाप्युपायेनावश्यंसंपादयिष्यामीत्ये
वंविधोत्साहरूपोनिर्बंधः विवेकोनामविभज्यनिश्चयः॥तत्व
ज्ञानस्यश्रवणादिकंसाधनंमनोनाशस्ययोगः॥वासनाक्षयस्य
प्रतिकूलवासनोत्पादनमिति॥भोगेच्छायाःस्वल्पायाअभ्युपग
मेहविषाकृष्णवर्त्मैवभूयएवाभिवर्द्धते इतिन्यायेनातिप्रसंग
स्यदुर्वारत्वाद्दूरीकृतइत्युक्तं॥ननुपूर्वत्रविविदिसंन्यासस्यतत्व
ज्ञानफलंविद्वत्संन्यासस्यजीवन्मुक्तिरितिव्यवस्थितावर्णिता॥
तथाचसतिप्रथमतःतत्वज्ञानंसंपाद्यपश्चाद्विद्वत्संन्यासंकृत्वा
जीवतःस्वस्यबंधरूपयोर्वासनामनोवृत्त्योर्विनाशःसंपादनी
यइतिप्रतिभाति॥अत्रतुतत्वज्ञानादीनांसहैवाभ्यासोनियम्य
ते॥अतःपूर्वोत्तरविरोधइतिचेत्॥नायंदोषः॥प्रधानोपसर्जन
भावेनव्यवस्थोपपत्तेः॥ विविदिषासंन्यासिनस्तत्वज्ञानंप्रधानंम
नोनाशवासनाक्षयावुपसर्जनीभूतौ॥विद्वत्संन्यासिनस्तुतद्वैपरी
त्यं अतःसहाभ्यासःउभयत्राप्यविरुद्धः॥नचतत्वज्ञानोत्पत्ति
मात्रेणकृतार्थस्यकिमुत्तरकालीनेनाभ्यासप्रयासेनेतिशंकनी
यंजीवन्मुक्तिप्रयोजननिरूपणेनपरिहरिष्यमाणत्वात्॥ननुवि
द्वत्संन्यासिनोवेदनसाधनश्रवणाद्यनुष्ठानवैकल्याद्वेदनस्यच
स्वरूपेणकर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुमशक्यस्याननुष्ठेयत्वात्॥उपस

जंनेनाप्युत्तरकालीनोभ्यासःकीदृशइतिचेत्॥केनापिद्वारेणपुनः
पुनस्तत्त्वानुस्मरणमितिब्रूमः॥तादृशश्चाभ्यासोलीलोपाख्यानेद
र्शितः॥तच्चिंतनंतत्कथनमन्योन्यंतत्प्रबोधनं॥एतदेकपरत्वंच
ज्ञानाभ्यासंविदुर्बुधाः॥सर्गादावेवनोत्पन्नंदृश्यंनास्त्येवतत्सदा
॥इदंजगदहंचेतिबोधाभ्यासंविदुःपरमिति॥ननुमनोनाशवास
नाक्षयाभ्यासावपितत्रैवदर्शितौ॥अत्यंताभावसंपत्तौज्ञातुर्ज्ञेय
स्यवस्तुनः॥युक्त्याशास्त्रैर्यतंतेयेतेतत्राभ्यासिनस्थिताइति॥ज्ञा
तृज्ञेययोर्मिथ्यात्वधीरभावसंपत्तिःस्वरूपेणाप्यप्रतीतिरत्यंताभा
वसंपत्तिर्मुक्तिर्योगः॥सोयंमनोनाशाभ्यासः॥ दृश्यासंभवबोधे
नरागद्वेषादितानवे॥रतिर्नवोदितायासौब्रह्माभ्यासःसउच्यते
॥सोयंवासनाक्षयाभ्यासः॥तेष्वेतेषुत्रिभ्यासेषुसाम्येनप्रतीयमा
नेषुप्रधानोपसर्जनभावेननविवेक्तुंशक्यते इतिचेत्॥मैवम्॥
प्रयोजनानुसारेणविवेक्तुंशक्यत्वात्॥मुमुक्षोःपुरुषस्यजीव
न्मुक्तिर्विदेहमुक्तिश्चेतिद्वयंप्रयोजनं॥अतएवविमुक्तश्चविमु
च्यतइतिश्रूयते॥तत्रजीवतःपुरुषस्यदैवसंपदामोक्षः॥आसु
रसंपद्बंधः॥एतच्चषोडशाध्यायेभगवताभिहितम्॥दैवीसं
पद्विमोक्षायनिबंधायासुरीमतेति॥तेचसंपदौतत्रैवाभिहि
ते॥अभयंसत्त्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः॥दानंदमश्चयज्ञ
श्चस्वाध्यायस्तपआर्जवं॥अहिंसासत्यमक्रोधस्त्यागःशांतिर
पैशुनं॥दयाभूतेष्वलोलुप्त्वंमार्दवंह्रीरचापलं॥तेजःक्षमाधृतिः
शौचमद्रोहोनातिमानिता॥भवंतिसंपदंदैवीमभिजातस्यभार
त॥दंभोदर्पोभिमानश्चक्रोधःपारुष्यमेवच॥अज्ञानंचाभिजा
तस्यपार्थसंपदमासुरीमिति॥पुनरपिआध्यायपरिसमाप्तेरा
सुरसंपत्प्रपंचिता॥तत्रअशास्त्रीयायाःस्वभावसिद्धायाआसु
रसंपदोदुर्वासनायाःशास्त्रीययापुरुषप्रयत्नसाध्ययादैवसं
पदाऽसद्वासनयाक्षयेसतिजीवन्मुक्तिर्भवति॥वासनाक्षयवन्म
नोनाशस्यापिजीवन्मुक्तिहेतुत्वंश्रूयते॥मनएवमनुष्याणांका
रणंबंधमोक्षयोः॥बंधायविषयासक्तंमुक्त्यैनिर्विषयंस्मृतम्॥

यतो निर्विषयस्यास्य मनसो मुक्तिरिष्यते॥ अतो निर्विषयं नित्यं मनः कार्यं मुमुक्षुणा॥ निरस्तविषयासंगं सन्निरुद्धं मनो हृदि॥ यदायात्युन्मनीभावं तदा तत्परमं पदं॥ तावदेव निरोद्धव्यं यावद्धृदि गतं क्षयं॥ एतज्ज्ञानं च ध्यानं च शेषोन्यो ग्रंथविस्तर इति॥ बंधो द्विविधः॥ तीव्रो मृदुश्च॥ तत्रासुरसंपत्त्वात्साक्षाद्देवस्यैश्वर्यहेतुत्वात्तीव्रो बंधः॥ द्वैतमात्रप्रतीतिस्तु स्वयमक्षेश्वरूपत्वादासुरसंपदुत्पादकत्वाच्च मृदुबंधः॥ तत्र वासनाक्षयेण तीव्रबंध एव निवर्त्यते॥ मनोनाशेन तूभयं॥ तर्हि मनोनाशे नैवालं वासनाक्षयस्तु निरर्थक इति चेत्॥ न भोगहेतुना प्रबलेन प्रारब्धेन मुख्यापिते मनसि वासनाक्षयस्य तीव्रबंधनिवारणार्थत्वात्॥ भोगस्य मृदुबंधेनाप्युपपत्तेः॥ तामसवृत्तयस्तीव्रबंधः सात्त्विकराजसवृत्तिद्वयं मृदुबंधः॥ एतच्च॥ दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृह इत्यत्र स्पष्टीकृतं॥ एवं च सति मृदुबंधस्यासुपेयत्वात्तीव्रबंधस्य वासनाक्षयेणैव निवृत्तेरनर्थको मनोनाश इति चेन्न॥ दुर्बलप्रारब्धापादितानामवश्यंभाविभोगानां प्रतीकारार्थत्वात्॥ तादृग्भोगस्य प्रतीकारनिवर्त्यत्वमभिप्रेत्येदमाहुः॥ अवश्यंभाविभावानां प्रतीकारो भवेद्यदि॥ तदा दुःखैर्न लिप्येरन्नलरामयुधिष्ठिरा इति॥ तदेवं जीवन्मुक्तिं प्रति वासनाक्षयमनोनाशयोः साक्षात्साधनत्वात्प्राधान्यं॥ तत्त्वज्ञानं तु तयोरुत्पादनेन व्यवहितत्वात्तदुपसर्जनं॥ तत्त्वज्ञानस्य वासनाक्षयहेतुत्वं बहुशः श्रुतौ श्रूयते॥ ज्ञात्वा देवं सर्वपाशापहानिः क्षीणैः क्लेशैर्जन्ममृत्युप्रहाणिः॥ अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति॥ तरति शोकमात्मवित्॥ तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः॥ ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैरिति॥ मनोनाशहेतुत्वं च तत्त्वज्ञानस्य श्रुतिसिद्धं॥ विद्यादशामभिप्रेत्येदं श्रूयते॥ यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्केन कं जिघ्रेदित्यादि॥ गौडाचार्याश्चाहुः॥ आत्मतत्त्वानुबोधेन न संकल्पयते तदा॥ अमनस्तां तदा याति ग्राह्याभावे तदग्रहइति॥ जीवन्मुक्तेर्वासनाक्षयमनोनाशाविव विदेह

मुक्तेःसाक्षात्साधनत्वाज्ज्ञानंप्रधानं॥ज्ञानादेवतुकैवल्यंप्राप्यतेये
नमुच्यतेइतिस्मृतेः॥केवलस्यात्मनोभावःकैवल्यंदेहादिरहित-
त्वंतच्चज्ञानादेवप्राप्यते॥सदेहस्याज्ञानकल्पितत्वेनज्ञानैकनि
वर्त्यत्वात्ज्ञानादेवेतिएवकारेणकर्मव्यावृत्तिः॥नकर्मणानप्र
जयेतिश्रुतेः॥यस्तुज्ञानशास्त्रमनभ्यस्ययथासंभवंवासनाक्षय
मनोनाशावभ्यस्यसगुणंब्रह्मोपास्तेनतस्यकैवल्यमस्तिलिंग
देहस्यानपायात्॥अतएवकारेणतावपिव्यावर्त्येते॥येनमुच्यत
इत्यस्यायमर्थः॥येनज्ञानमापितत्त्वेनकेवलत्वेनकृत्स्नसंबंधा
द्विमुच्यतइति॥बंधश्चानेकविधः॥अविद्याग्रंथिरब्रह्मत्वं॥हृ
दयग्रंथिःसंशयाः॥कर्माण्यसर्वकामत्वंमृत्युःपुनर्जन्मेति॥आदि
शब्दैस्तत्रतत्रव्यवहारात्॥अज्ञानतएतेबंधाःसर्वेज्ञाननिवर्त्याः
॥तथाचश्रुतयः॥एतद्योवेदनिहितंगुहायांसोविद्याग्रंथिंविकि
रतीहसोम्य॥ब्रह्मवेदब्रह्मैवभवति॥भिद्यतेहृदयग्रं॰परावरे॥
योवेदनिहितंगुहायांपरमेव्योमन्॥सोश्नुतेसर्वान्कामान्सह॥तमे
वंविदित्वातिमृत्युमेति॥यस्तुविज्ञानवान्भवतिसमनस्कःसदाशु
चिः॥सतुतत्पदमाप्नोतियस्माद्भूयोनजायते॥यएवंवेदाहंब्रह्मास्मी
तिसइदंसर्वंभवतीत्यादीन्यसर्वत्वादिबंधनिवृत्तिपराणिवाक्या
न्यत्रोदाहरणीयानि॥सेयंविदेहमुक्तिर्ज्ञानोत्पत्तिसमकालीना
ज्ञेया॥ब्रह्मण्यविद्यारोपितानामेतेषांबंधानांविद्ययाविनाशेस
तिपुनरुत्पत्त्यसंभवादनुभवाच्च॥तदेतद्विद्यासमकालत्वंभाष्य
कारःसमन्वयसूत्रेप्रपंचयामास॥तदधिगमोत्तरपूर्वाघयोरश्ले
षविनाशौतद्व्यपदेशादिति॥ननुवर्तमानदेहपातानंतरंभाविनी-
विदेहमुक्तिरितिबहवोवर्णयंति॥तथाचश्रुतिः तस्यतावदेवचि
रंयावन्नविमोक्ष्येऽथसंपत्स्यइति॥वाक्यवृत्तावप्युक्तम्॥प्रारब्ध
कर्मवेगेनजीवन्मुक्तोयदाभवेत्॥कंचित्कालमनारब्धकर्मबंध-
स्यसंक्षये॥निरस्तातिशयानंदंवैष्णवंपरमंपदं॥पुनरावृत्तिरहि
तंकैवल्यंप्रतिपद्यतइति॥सूत्रकारोप्याह॥भोगेनत्वितरेक्षपयि
त्वासंपद्यतइति॥इतरेप्रारब्धपुण्यपापे॥वसिष्ठोप्याह॥जीवन्मु

त्कर्षं त्यक्त्वा स्वदेहे कालसात्कृते ॥ विशत्यदेहमुक्तत्वं पवनोऽस्पं
दतामिवेति ॥ नायं दोषः ॥ विवक्षाविशेषेण मतद्वयस्याविरोधात्
॥ विदेहमुक्तिरित्यत्रेत्यनेन देहशब्देन कृत्स्नदेहजातं विवक्षित
त्वात् वृद्धैर्निर्णीतं ॥ अस्माभिस्तु भाविदेहमात्रविवक्षया उच्यते त
दनारंभस्यैव ज्ञानसंपादनात् ॥ अयं तु देहः पूर्वमेवारब्धः अतो ज्ञा
नेनापि नास्यारंभो वारयितुं शक्यते ॥ एतद्देहनिवृत्तिरपि न ज्ञानफलं
॥ अज्ञानिनामपि आरब्धकर्मक्षये तन्निवृत्तेः तर्हि वर्तमानलिंगदे
हनिवृत्तिर्ज्ञानफलमस्तु ज्ञानमंतरेण तदनिवृत्तेरिति चेत् ॥ न सत्य
पि ज्ञाने जीवन्मुक्ते तन्निवृत्त्यभावात् ॥ ननु ज्ञानस्य कंचित्कालं प्रार
ब्धकर्मणा प्रतिबद्धत्वेनानिवर्तकत्वेपि प्रतिबंधक्षये लिंगदेहनि
वर्तकत्वं भविष्यतीति चेत् ॥ न पंचपादिकाचार्येण यतो ज्ञानमज्ञान
स्यैव निवर्तकमिति उपपादितत्वात् ॥ तर्हि लिंगदेहनिवृत्तेः किंसा
धनमिति चेत् सामग्रीनिवृत्तिरिति ब्रूमः ॥ द्विविधं हि कार्यनिवर्तकं ॥
विरोधिसद्भावः सामग्रीनिवृत्तिश्चेति ॥ तद्यथा विरोधिना वायुना तैल
वर्तिसामग्रीनिवृत्त्या वा दीपो निवर्तते । लिंगदेहस्य साक्षाद्विरोधिनं न
पश्यामः ॥ सामग्री हि द्विविधा ॥ प्रारब्धमनारब्धं चेति ॥ तस्यामुभा
भ्यामज्ञानिनां लिंगदेह इहामुत्र चावतिष्ठते ॥ ज्ञानिनां त्वनारब्धस्य ज्ञा
नेन निवृत्तेः प्रारब्धस्य च भोगेन निवृत्तिः तैलवर्तिरहितदीपवत्सामग्री
निवृत्त्या लिंगदेहो निवर्तते अतो तन्निवृत्तिर्ज्ञानफलं ॥ ननु अनेन
न्यायेन भाविदेहानारंभोपि ज्ञानफलं ॥ तथा हि किमनारंभ एव हि
फलं किं वा तत्प्रतिपालनं ॥ नाद्यः ॥ तस्य प्रागभावरूपत्वेनानादि
सिद्धत्वात् ॥ न द्वितीयः अनारब्धकर्मरूपसामग्रीनिवृत्त्यैव भाविदे
हारंभप्रागभावप्रतिपालनसिद्धेः न च तन्निवृत्तिः फलं ॥ अविद्या
निवृत्तेरेव विद्याफलत्वात् नैष दोषः ॥ भाविजन्मानारंभादीनां वि
द्याफलत्वस्य प्रामाणिकत्वात् ॥ यस्माद्भूयो न जायत इत्युदाह
ताः श्रुतयस्तत्र प्रमाणम् ॥ न च ज्ञानमज्ञानस्यैव निवर्तकमिति न्या
येन विरोधः ॥ अज्ञानसहभावविनियतानामब्रह्मत्वादीनामज्ञान
शब्देन पंचपादिकाचार्यैर्विवक्षितत्वात् ॥ अन्यथा तु भववि—

रोधात्॥अनुभूयतेह्यज्ञाननिवृत्तिवद्ब्रह्मत्वादिनिवृत्तिरपितस्माज्ञा
विदेहराहित्यलक्षणाविदेहमुक्तिर्ज्ञानसमकालीना॥तथाचया
ज्ञवल्क्यवचनंश्रूयते॥अभयंवैजनकप्राप्तोसीतिएतावदरे।
खल्वमृतत्वमितिच॥श्रुत्यंतरेपि॥तमेवंविद्वानमृतइहभवतीति
यद्युत्पन्नेपितत्त्वज्ञाने तत्फलभूताविदेहमुक्तिस्तदानींनभवेत्
॥अथोच्येतकालांतरेचभवेत्॥तदाज्यो तिष्टोमादाविवज्ञानज
न्यमपूर्वंकिंचित्कल्प्येत॥तथाचकर्मशास्त्रएवज्ञानशास्त्रमंतर्भवे
त्॥अथोच्येतमंत्रादिप्रतिबद्धाग्निवत्प्रारब्धप्रतिबद्धंज्ञानंकालां
तरेविदेहमुक्तिंदास्यतीतिमैवंअविरोधात्॥नह्यस्मदभिप्रेताभा
विदेहात्यंताभावलक्षणाविदेहमुक्तिर्वर्तमानदेहमात्रस्यापक
त्वेनप्रारब्धेनविरुध्यते।येनप्रतिबध्येतँ किंचँक्षणिकत्वेनकालां
तरेस्वयमविद्य मानंज्ञानंकथंमुक्तिंदद्यात्॥ज्ञानांतरंचरमब्र।
ह्मसाक्षात्कारलक्षणमुत्पत्स्यतइतिचेत्॥नसाधनाभावात्॥प्र
तिबंधकप्रारब्धनिवृत्यैवसद्गुरुशास्त्रदेहेंद्रियाद्यशेषजगत्प्र
तिभानिवृत्तेःकिंतेसाधनंस्यात्॥तर्हिभूयश्चांतेविश्वमायानिवृ।
त्तिरित्यस्याःश्रुतेःकोर्थइतिचेत्॥आरब्धांतेनिमित्ताभावादेहें।
द्रियाद्यशेषनैमित्तिकनिवृत्तिरित्येवार्थः॥ततोभवदभिमतावर्तमा
नदेहराहित्यलक्षणाविदेहमुक्तिःपश्चादस्तुदेहपातानंतरं॥अ
स्मदभिमतातुज्ञानसमकालीनैव॥एतदेवाभिप्रेत्यभगवान्शेषआ
ह॥तीर्थेश्वपचगृहेवानष्टस्मृतिरपित्यजन्देहं॥ज्ञानसमकालमे
वकैवल्यंयातिहतशोकइति॥तस्माद्विदेहमुक्तौसाक्षात्साधनस्य
तत्त्वज्ञानस्यप्रधानत्वमुपपन्नंवासनाक्षयमनोनाशयोर्ज्ञानसाध
नत्वेनव्यवहितत्वादुपसर्जनत्वं॥आसुरवासनाक्षयकारिण्यादे
ववासनायाज्ञानसाधनत्वंश्रुतिस्मृत्योरुपलभ्यते॥शांतोदांतउप
रतस्तितिक्षुःसमाहितोभूत्वात्मन्येवात्मानंपश्यतीतिश्रुतिः॥स्मृ
तिरपि॥अमानित्वमदंभित्वमहिंसाक्षांतिरार्जवं॥आचार्योपास
नंशौचंस्थैर्यमात्मविनिग्रहः॥इन्द्रियार्थेषुवैराग्यमनहंकारएव
च॥जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम्॥असक्तिरनभिष्वंगः

पुत्रदारगृहादिषु॥ नित्यं च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु॥ मयि चा
नन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी॥ विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंस
दि॥ अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम्॥ एतज्ज्ञानमिति प्रो
क्तमज्ञानं यदतोऽन्यथेति॥ अस्मिन्नहं बुद्धिरभिषंगः॥ ज्ञायतेऽ
नेनेति व्युत्पत्त्या ज्ञानसाधनमित्यर्थः॥ मनोनाशस्यापि ज्ञानसाध
नत्वं श्रुतिस्मृतिसिद्धं॥ ततस्तु तं पश्यति निष्कलं ध्यायमान इति श्रु
तिः॥ अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहातीति च
प्रत्यगात्मसमाधिप्राप्त्या देवं ज्ञात्वेत्यर्थः॥ यं विनिद्रा जितश्वासाः सं
तुष्टाः संयतेंद्रियाः॥ ज्योतिः पश्यंति युंजानास्तस्मै विद्यात्मने नम
इति स्मृतिः॥ तदेवं तत्त्वज्ञानादीनां त्रयाणां विदेह   मुक्तिजीवन्मु
क्तिवशाद्गुणप्रधानोपसर्जनभावव्यवस्था सिद्धा॥ ननु विविदिषा
संन्यासिना संपादितानामेतेषां किं विद्वत्संन्यासादूर्ध्वमनुवृत्तिमा
त्रं किंवा पुनरपि संपादनप्रयत्नोपेक्षितः॥ नाद्यः॥ तत्त्वज्ञानस्येवा
नयोरप्ययत्नसिद्धत्वे प्राधान्यप्रयुक्तादराभावप्रसंगात्॥ न द्विती
यः॥ इतरयोरिव ज्ञानस्यापि यत्नसापेक्षत्वे सत्युपसर्जनत्वप्रयु
क्तौदासीन्याभावप्रसंगात्॥ नायं दोषः॥ ज्ञानस्यानुवृत्तिमात्रमितर
योर्यत्नसाध्यत्वमित्यंगीकारात्॥ तथाहि॥ विद्याधिकारी हि द्वि
धः॥ कृतोपास्तिरकृतोपास्तिश्चेति॥ तत्रोपास्यसाक्षात्कारपर्यंता
मुपास्तिं कृत्वा यदि ज्ञाने प्रवर्तेत तदा वासनाक्षयमनोनाशयोर्दृ
ढतरत्वेन ज्ञानादूर्ध्वं विद्वत्संन्यासजीवन्मुक्ती स्वत एव सिध्यतः॥ ता
दृश एव शास्त्राभिमतो मुख्यो विद्याधिकारी ततस्तं प्रति शास्त्रेषु स
होपन्यासात्॥ स्वस्वरूपेण विविक्तावपि विद्वत्संन्यासविविदि
षासंन्यासौ संकीर्णाविव भासेते॥ इदानींतनास्तु प्रायेणाकृतोपा
स्तय एवौत्सुक्यमात्रात्सहसा विद्यायां प्रवर्तंते वासनाक्षयमनोना
शौ च तात्कालिकौ संपादयंति तावता श्रवणमनननिदिध्यासना
नि निष्पद्यंते॥ तैश्च दृढाभ्यस्तैरज्ञानसंशयविपर्ययनिरासात्त
त्त्वज्ञानं सम्यगुदेति॥ उदितस्य ज्ञानस्य बाधकप्रमाणाभावान्निवृ
त्ताविद्यायाः पुनरुत्पत्तिकारणाऽभावाच्च नास्ति तस्य शैथिल्यं वा

सनाक्षयमनोनाशौतु दृढाभ्यासाभावाद्योगप्रदेनप्रारब्धेनतदात
दाबाध्यमानत्वाच्च ।सवातप्रदेशदीपवत्सहसानिवर्तेते ॥तथा
चवसिष्ठः ॥पूर्वैरभ्यस्तुप्रयत्नेभ्योविषमोयंहिसंमतः ॥दुःसाध्यो
वासनात्यागःसुमेरून्मूलनादपीति ॥अर्जुनोपि ॥चंचलंहिमनः
कृष्णप्रमाथिबलवद्दृढं ॥तस्याहंनिग्रहंमन्येवायोरिवसुदुष्कर
मिति ॥तस्मादिदानींतनानांविद्वत्संन्यासिनांज्ञानस्यानुवृत्तिमात्रं ।
वासनाक्षयमनोनाशौतुप्रयत्नसंपाद्याविति स्थितं ॥ननुकेयंवा
सनातस्याःक्षयायप्रयतितव्यमितिचेत् ॥ तत्स्वरूपमाह ॥वसिष्ठः ॥
दृढभावनयात्यक्तपूर्वापरविचारणम् ॥यदादानंपदार्थस्यवास
नासाप्रकीर्तिता ॥भावितंतीव्रसंवेगादात्मनायत्तदेवसः ॥भवत्या
शुमहाबाहोविगतेतरसंस्मृतिः ॥तादृक्रूपोहिपुरुषोवासनावि
वशीकृतः ॥संपश्यतियदेवैतत्सद्वस्त्विति विमुह्यति ॥वासनावे
गतोवश्यात्स्वरूपंप्रजहाति तत् ॥भ्रांतंपश्यतिदुर्दृष्टिःसर्वंमदव
शादिवेति ॥प्रवृत्तिंचनिवृत्तिंच॰ असत्यमप्रतिष्ठंते॰ एतांदृष्टिम
वष्टभ्य॰ ॥अत्रचस्वस्वदेशाचारभाषाकुलधर्मभेदतद्गतापशब्द
सुशब्दादिषुप्राणिनामभिनिवेशः ॥सामान्यतउदाहरणंविशेष ।
स्तुभेदानुक्त्वापश्चादुदाहरिष्यामः ॥यथोक्तांवासनामभिप्रेत्यबृहदा
रण्यकेश्रूयते ॥सयथाकामोभवति तत्क्रतुर्भवतियत्क्रतुर्भवतित
त्कर्मकुरुते यत्कर्मकुरुतेतदभिसंपद्यतइति ॥वासनाभेदोवा ।
ल्मिकिनादर्शितः ॥वासनाद्विविधाप्रोक्ताशुद्धाचमलिनातथा ॥
मलिनाजन्महेतुःस्याच्छुद्धाजन्मविनाशिनी ॥अज्ञानसुघना ।
काराघनाहंकारशालिनी ॥पुनर्जन्मकरीप्रोक्तामलिनावासना
बुधैः ॥पुनर्जन्मांकुरंत्यक्त्वास्थितासंभृष्टबीजवत् ॥देहार्थंध्रि
यतेज्ञातज्ञेयाशुद्धेतिचोच्यतइति ॥देहादीनांपंचकोशानांत
त्साक्षिणश्चिदात्मनश्चभेदावरकमज्ञानं तेनसुष्ठुघनीभूतआ
काशोयस्याःसेयमज्ञानसुघनाकारा ॥यथाक्षीरंतक्रमेलनेनघ
नीभवतियथाविलीनंघृतमस्तंतशीतलप्रदेशेचिरमवस्थापि
तं सुष्ठुघनीभवतितथावासनाद्रष्टव्या ॥घनीभावश्चात्रभ्रांति

परंपएतांचासुरसंपद्विवरणेभगवानाह॥प्रवृत्तिंचनिवृत्तिंचेतिषो।
डशाध्यायोक्तश्लोकत्रयक्रमेणपठित्वाऽग्रेपठनीयम्॥काममाश्रि
त्यदुष्पूरंदंभमानमदान्विताः॥मोहाद्गृहीत्वाऽसद्ग्राहान्प्रवर्तंते
शुचिव्रताः॥चिंतामपरिमेयांचप्रलयांतामुपाश्रिताः॥कामोपभो
गपरमाएतावदितिनिश्चिताः॥आशापाशशतैर्बद्धाःकामक्रोध
परायणाः॥ईहंतेकामभोगार्थमन्यायेनार्थसंचयानिति॥घनाहं
कारश्चतन्नैवोदाहृतः॥इदमद्यमयालब्धमिमंप्राप्स्येमनोरथं॥
इदमस्तीदमपिमेभविष्यतिपुनर्धनं॥असौमयाहतःशत्रुर्हनि।
ष्येचापरानपि॥ईश्वरोहमहंभोगीसिद्धोहंबलवान्सुखी॥आढ्यो
भिजनवानस्मिकोन्योस्तिसदृशोमया॥यक्ष्येदास्यामिमोदिष्ये
इत्यज्ञानविमोहिताः॥अनेकचित्तविभ्रांतामोहजालसमावृताः
॥प्रसक्ताःकामभोगेषुपतंतिनरकेशुचाविति॥एतेनपुनर्जन्म।
करत्वमुदाहृतंभवति॥तच्चजन्मकरत्वंपुनःप्रपंचितम्॥आत्म
संभाविताःस्तब्धाधनमानमदान्विताः॥यजंतेनामयज्ञैस्तेदंभे
नाविधिपूर्वकं॥अहंकारंबलंदर्पंकामंक्रोधंचसंश्रिताः॥
मामात्मपरदेहेषुप्रद्विषंतोभ्यसूयकाः॥तानहंद्विषतःक्रूरान्सं
सारेषुनराधमान्॥क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेवयोनिषु॥आ
सुरींयोनिमापन्नामूढाजन्मनिजन्मनि॥मामप्राप्यैवकौंतेयत
तोयां सधमांगतिमिति॥शुद्धवासनातुज्ञातव्या॥ज्ञेयस्वरू
पंत्रयोदशाध्यायेभगवानाह॥ज्ञेयंयत्तत्प्रवक्ष्यामियज्ज्ञात्वा
मृतमश्नुते॥अनादिमत्परंब्रह्मनसत्तन्नासदुच्यते॥सर्वतःपा
णिपादंतत्सर्वतोक्षिशिरोमुखं॥सर्वतःश्रुतिमल्लोकेसर्वमावृ।
त्यतिष्ठति॥सर्वेंद्रियगुणाभासंसर्वेंद्रियविवर्जितं॥असक्तंस
र्वभृच्चैवनिर्गुणंगुणभोक्तृच॥बहिरंतश्चभूतानामचरंचरमेव
च॥सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयंदूरस्थंचांतिकेचतत्॥अविभक्तंचभू
तेषुविभक्तमिवचस्थितं॥भूतभर्तृचतज्ज्ञेयंग्रसिष्णुप्रभविष्णु
च॥ज्योतिषामपितज्ज्योतिस्तमसःपरमुच्यतइति॥अन्नतंट।
स्यलक्षणस्वरूपलक्षणाभ्यामवगंतुंसोपाधिकनिरुपाधिक

स्वरूपंतदुपन्यस्तम्॥कदाचित्संबंधिसद्यल्लक्षयतितदस्य
लक्षणं॥यथाकाकवद्देवदत्तगृहं॥तथाकालत्रयसंबंधिसद्यल्ल
क्षयतितत्स्वरूपलक्षणं॥यथाप्रकृष्टप्रकाशश्चंद्रइति॥ननुत्यक्त
पूर्वापरविचारत्वंवासनालक्षणमुक्तं॥ज्ञेयज्ञानंचविचारजन्यम्
अतोनसुज्ञायांतल्लक्षणमस्ति॥मैवं॥लक्षणेदृढभावनयेत्युक्तत्वा
त्॥यथाबहुषुजन्मसुदृढभावितत्वेनास्मिन्जन्मनिविनैवपरोपदे
शमहंकारममकारकामक्रोधादयोमलिनवासनाउत्पद्यंते॥त
थाप्रामाणिकस्यबोधस्यविचारजन्यत्वेपिदीर्घकालनैरंतर्यसत्का
रभावितत्वेपश्चाद्वाक्ययुक्तिपरामर्शमंतरेणैवपुरोवर्तिघटादि
वत्सहसातत्त्वंपरिस्फुरति॥तादृश्यास्तुबोधानुवृत्त्यासहितइंद्रिय
व्यवहारःशुद्धवासनासाचदेहजीवनमात्रायोपयुज्यते॥नतुदं
भदर्पाद्यासु रसंपदुत्पादनाय॥नापिजन्मांतरहेतुधर्माधर्मो
त्पादनाय॥यथासंभृष्टानिव्रीह्यादिबीजानिकुसूलपूरणमात्रा
त्रायोपयुक्तानि॥नतुरुचिकरान्नायनापिसस्यनिष्पत्तयेतद्वत्
मलिनाचवासनात्रिविधा॥लोकवासनाशास्त्रवासनादेहवासना
चेति॥सर्वेजनायथाननिंदंतियथाचस्तुवंतितथैवसर्वदाचरिष्या
मीत्यभिनिवेशोलोकवासना॥तस्याश्चसंपादयितुमशक्यत्वात्
मलिनत्वं॥तथाहिकोन्वस्मिन्सांप्रतंलोकेगुणवान्कश्चवीर्यवा
नित्यादिनाबहुधावाल्मीकिःपप्रच्छ॥इक्ष्वाकुवंशप्रभवोरामोना
मजनैःश्रुतइत्यादिनाप्रत्युत्तरंनारदोददौ॥तादृशस्यापिरामस्य
पातिव्रत्यशिरोमणिभूतायाःजगन्मातुःसीतायाश्चाशक्यो
जनापवादःसंप्रवृत्तःकिमुवक्तव्यमन्येषां॥तथादेशविशेषेणप
रस्परंनिंदाबहुलमुपलभ्यते॥दाक्षिणात्यैर्विप्रैरौत्तरीयावेदविदो
विप्रामांसभक्षणान्निंद्यंते॥औत्तरेयैश्चमातुलसुतोद्वाहिनोयात्रा
सुमृद्भांडवाहिनोदाक्षिणात्यानिंद्यंते॥बह्वृचाआश्वलायनशा
खांकण्वशाखायाःप्रशस्तांमन्यंते॥वाजसनेयिनस्तुवैपरीत्येन॥
एवंस्वस्वकुलगोत्रबंधुवर्गेष्टदेवतादिप्रशंसापरकीयनिंदाचवि
द्वांसमारभ्यआंगनागोपालंसर्वत्रप्रसिद्धा॥एतदेवाभिप्रेत्योक्तं॥

सुचिःपिशाचोविचलोविचक्षणःक्षमोप्यशक्तोबलवांश्चदुष्टः॥नि
श्चितचोरःसुभगोपिकामीकोलोकमाराधयितुंसमर्थइति॥विद्य
तेनखलुकश्चिदुपायःसर्वलोकपरितोषकृतोयः॥सर्वथास्वहि
तमाचरणीयंकिंकरिष्यतिजनोबहुजल्पइति॥लोकवासनाया
मलिनत्वमभिप्रेत्ययोगीश्वरस्यतुल्यनिंदास्तुतित्वंमोक्षशास्त्रेषु
वर्णितं॥शास्त्रवासनात्रिविधा॥पाठव्यसनंशास्त्रव्यसनमनुष्ठान
व्यसनंचेति॥पाठव्यसनंभरद्वाजेवगम्यते॥सहिपुरुषायुषत्रयेण
बहून्वेदानधीत्येंद्रेणचतुर्थायुषिप्रलोभितस्तत्रापिपरिशिष्टवेदा
ध्ययनायोद्यमंचकार॥तस्यापिपाठस्याशक्यत्वान्मलिनत्वम्॥
तांचाशक्तिमिंद्रःप्रतिबोध्यपाठान्निवर्त्यततोप्यधिकायपुरुषा
र्थायसगुणब्रह्मविद्यामुपदिदेशतदेतत्सर्वंतैत्तिरीयब्राह्मणेद्र
ष्टव्यं॥भरद्वाजोह त्रिभिरायुर्भिर्ब्रह्मचर्यमुवास॥तंहजीर्णंस्थ
विरंशयानं॥इंद्रउपव्रज्योवाच॥भरद्वाजाय॥तेचतुर्थमायुर्दद्यां
॥किमनेनकुर्याइति॥ब्रह्मचर्यमेवैनेनचरेयमितिहोवाच॥तंत्रि
गिरिरूपानविज्ञातान्दर्शयांचकार॥तेषांहैकैकस्मान्मुष्टिना
ददे॥सहोवाच॥भरद्वाजेत्यामंत्र्यवेदावाएते॥साशुनंतयथा॥तथै
वात्यंतिकपुरुषार्थाभावात्॥बहुशास्त्रव्यसनस्यमालिन्यंकावषे
यगीतायामुपलभ्यते॥कश्चिन्मुनिर्दुर्वासाबहुविधशास्त्रपुस्तक
भारैःसहमोक्षशास्त्रेषुवर्णितमहादेवंनमस्कर्तुमागत्यतत्सभायां
मुनिनारदेनभारवाहीगर्दभसाम्यमापादितःकोपात्पुस्तकानिल
वणार्णवेपरित्यज्यमहादेवेनात्मविद्यायांप्रवर्तितइति॥आत्मवि
द्यानंत— मुखस्यगुरुकारुण्यरहितस्यनवेदशास्त्रमात्रेणोत्पद्य
ते॥तथाचश्रुतिः॥नायमात्माप्रवचनेनलभ्योनमेधयानबहुना॥
श्रुतेनेति॥अन्यत्राप्युक्तम्॥बहुशास्त्रकथाकंथारोमंथेनवृथैव
किं॥अन्वेष्टव्यंप्रयत्नेनतत्त्वज्ञैर्ज्योतिरांतरमिति॥अधीत्यचतुरो
वेदान्धर्मशास्त्राण्यनेकशः॥ब्रह्मतत्त्वंनजानातिदर्वीपाकरसं
यथेति॥नारदश्चतुःषष्टिविद्याकुशलोपिअनात्मवित्त्वेनानुतप्तः
सनत्कुमारमुपससादेतिछंदोगाअधीयंते॥अनुष्ठानव्यसनंवि

ष्णुपुराणे निदाघस्योपलभ्यते॥ वासिष्ठपुराणे दाशूरस्य निदाघो ऋभु
णा पुनः पुनर्बोध्यमानोपि कर्मश्रद्धाजाड्यं चिरं न जहौ॥ दाशूरस्या
स्तं श्रद्धाजाड्येनानुष्ठानाय शुद्धप्रदेशं भूमौ न क्वाप्युपलेभे॥ अ
स्याश्च कर्मवासनायाः पुनर्जन्महेतुत्वान्मलिनत्वं॥ तथा चाथर्वणि
का अधीयंते॥ प्लवा ह्येते अदृढा यज्ञरूपा अष्टादशोक्तमवरं येषु
कर्म॥ एतच्छ्रेयो येभिनंदंति मूढा जरामृत्युं ते पुनरेवापियंति॥ अ
विद्यायामंतरे वर्त्तमानाः स्वयंधीराः पंडितंमन्यमानाः॥ जघन्यमा
नाः परियंति मूढा अंधेनैव नीयमाना यथांधाः॥ अविद्यायां बहुधा
वर्त्तमाना वयं कृतार्था इत्यभिमान्यंति बालाः॥ यत्कर्मिणो न प्रवेद
यंति रागात्तेनातुराः क्षीणलोकाश्च्यवंते॥ इष्टापूर्त्तं मन्यमाना वरि
ष्ठं नान्यच्छ्रेयो वेदयंते प्रमूढाः॥ नाकस्य पृष्ठे ते सुकृतेनुभूत्वेमं लोकं
हीनतरं वा विशंतीति॥ भगवताप्युक्तं॥ यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदं
त्यविपश्चितः॥ वेदवादरताः पार्थ नान्यदस्तीति वादिनः॥ कामात्मा
नः स्वर्गपरा जन्मकर्मफलप्रदां॥ क्रियाविशेषबहुलां भोगैश्वर्यग
तिं प्रति॥ भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तयापहृतचेतसां॥ व्यवसायात्मि
का बुद्धिः समाधौ न विधीयते॥ त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भ
वार्जुन॥ निर्द्वंद्वो नित्यसत्त्वस्थो निर्योगक्षेम आत्मवान्॥ यावान
र्थ उदपाने सर्वतः संप्लुतोदके॥ तावान्सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य
विजानत इति॥ दर्पहेतुत्वाच्छास्त्रीयवासनायां मलिनत्वम्॥ श्वे
तकेतुर   ल्पेनैव कालेन सर्वान्वेदानधीत्य दर्पेण पितुरप्यग्रतो
ऽविनयं चकारेति छंदोगाः षष्ठाध्याये पठंति॥ तथा बालाकिः क
श्चिदुपासनानामगस्य दृप्त उशीनरादिषु बहुषु देशेषु दिग्विजयेन
बहून्विप्रानवज्ञाय काश्यामजातशत्रुं ब्रह्मविद्वरेण्यमपि अनुशा
सितुं धार्ष्ट्यं चकारेति॥ कौषीतकिनो वाजसनेयिनश्चाधीयंते
॥ देहवासना त्वात्मत्वगुणाधानदोषापनयनभ्रांतिभिस्त्रिविधा
॥ तत्रात्मत्वं भाष्यकार उदाजहार॥ देहमात्रं चैतन्यविशिष्टमात्मे
ति प्राकृता लोकायतिकाश्च प्रतिपन्ना इति॥ स वा एष पुरुषोन्नर
समय इत्यारभ्य तस्मादन्नं तदुच्यत इत्यंतेन ग्रंथेन तामेव माह

त्तप्रतिपत्तिं तैत्तिरीयाः स्पष्टीकुर्वंते ॥ विरोचनः प्रजापतिनानुशि-
ष्टोपि स्वचित्तदोषेण देहात्मबुद्धिं दृढीकृत्यासुरान्स्वाननुशशा-
सेति छंदोगा अष्टमोध्याये समामनंति ॥ गुणाधानं द्विविधं लौ-
किकं शास्त्रीयं च ॥ समीचीनशब्दादिसंपादनं लौकिकम् ॥ कोम-
लध्वनिनागात्तु मध्ये तुंवा तैलपानमरीचभक्षणादिषु लोकाः प्रय-
तंते ॥ मृदुस्पर्शाय लोकाः पुष्टिकरा वौषधाहारावुपभुंजते ॥ लाव-
ण्यायाभ्यंगोद्वर्तनदुकूलालंकारानुपसेवंते ॥ सौगंध्याय स्रगा-
लेपने धारयंति ॥ शास्त्रीयं गुणमाधातुं गंगास्नानशालिग्रामतीर्था-
दिकं संपादयंति ॥ दोषापनयनं चिकित्सकोक्तैरौषधैर्मुखादिप्र-
क्षालनेन च लौकिकं शौचाचमनाभ्यां वैदिकमित्युभयविधम् ॥
अस्याश्च देहवासनाया मालिन्यं वक्ष्यते ॥ देहस्यात्मत्वं तावद-
प्रामाणिकत्वादशेषदुःखहेतुत्वाच्च मलिनत्वम् ॥ अस्मिंश्चार्थे पू-
र्वाचार्यैः सर्वैरपि पराक्रांतं ॥ गुणाधानं च प्रायेण न पश्यामः प्रसि-
द्धा एव गायका अध्यापकाश्च प्रयतमाना अपि बहवो ध्वनिसौष्ठ-
वं न लभंते ॥ मृदुस्पर्शांगपुष्टिश्च न नियता ॥ लावण्यसौगंध्ये अ-
पि दुकूलस्रगादिनिष्ठे न तु देहनिष्ठे ॥ अत एव विष्णुपुराणेभिहि-
तं ॥ मांसासृक्पूयविण्मूत्रस्नायुमज्जास्थिसंहतौ ॥ देहे चेत्प्री-
तिमान्मूढो भविता नरकेपि सः ॥ स्वदेहाशुचिगंधेन न विरज्येत यः
पुमान् ॥ विरागकारणं तस्य किमन्यदुपदिश्यतइति ॥ शास्त्रीयं च
गुणाधानं प्रबलेन शास्त्रांतरेणापोह्यते ॥ न हिंस्यात्सर्वा भूतानी-
त्यस्याग्निषोमीयं पशुमालभेतेत्यनेनापवादस्तद्वद्बलं शास्त्रमे-
तत् ॥ यस्यात्मबुद्धिः कुणपे त्रिधातुके स्वधीः कलत्रादिषु भौम-
इज्यधीः ॥ यत्तीर्थबुद्धिः सलिले न कर्हिचिज्जनेष्वभिज्ञेषु स
एव गोखरः ॥ अत्यंतमलिनो देहो देही चात्यंतनिर्मलः ॥ उभयोरं-
तरं ज्ञात्वा कस्य शौचं विधीयत इत्यादि ॥ यद्यप्यनेन शास्त्रेण दोषा-
पनयनं प्रति न निषिध्यते न तु गुणाधानं तथापि सति विरोधिनि
प्रबलदोषे गुणाधातुमशक्य इत्यर्थाद्गुणाधानस्य प्रतिषेधः ॥
अत्यंतमालिन्यं चात्र मैत्रायणीयशाखायां श्रूयते भगवन्नस्थि-

चर्मस्नायुमज्जामांसशुक्रशोणितश्लेष्माऽश्रुदूषिकादूषिते वि-
ण्मूत्रवातपित्तसंघाते दुर्गंधे निःसारेऽस्मिन्शरीरे किं कामोपभो
गैरिति॥ शरीरमिदं मैथुनादेवोद्भूतं संविद्ध्यपेतं निरयद्व मूत्रद्वारे
ण निष्क्रांतमस्थिभिश्चितं मांसेनानुलिप्तं चर्मणावबद्धं विण्मूत्रक
फपित्तमज्जामेदोवसाभिः अन्यैश्चामयैर्बहुभिः परिपूर्णं कोश इव
वसुनेति च चिकित्सया च रोगशांतिर्न नियता शांतोपि रोगः कदाचि-
त्पुनरुदेति नवछिद्रैर्निरंतरं स्रवत्सु मलेषु रोमकूपैरसंख्यातैः स्वि
न्ने गात्रे को नाम खेदेन प्रक्षालयितुं शक्नुयात्॥ तदुक्तं पूर्वाचार्यैः
॥ नवछिद्रकृता देहाः स्रवंति घटिका इव॥ बाह्यशौचैर्न शुध्यंति नां
तःशौचं तु विद्यते॥ अतो देहवासना मलिना॥ तदेतन्मालिन्यमभिप्रे
त्य वसिष्ठ आह॥ आपादमस्तकमहं मातापितृविनिर्मितः॥ इत्ये
को निश्चयो राम बंधायासद्विलोकनात्॥ सा कालसूत्रपदवी सा
महावीचिवागुरा॥ साऽसिपत्रवनश्रेणी या देहोहमिति स्थितिः॥
सा त्याज्या सर्वयत्नेन सर्वनाशेप्युपस्थिते॥ स्प्रष्टव्या सा न भव्येन-
सश्वमांसेव पुल्कसीति॥ तदेतल्लोकशास्त्रदेहवासनात्रयम-
विवेकिनामुपादेयत्वेन प्रतिभासमानमपि विविदिषावेदनोत्प
त्तिविरोधित्वाद्विदुषो ज्ञानप्रतिष्ठाविरोधित्वाच्च विवेकिभिर्हेयं
॥ अत एव स्मर्यते॥ लोकवासनया जंतोः शास्त्रवासनयापि च॥
देहवासनया ज्ञानं यथावन्नैव जायते॥ यास्तु दंभाद्या आसुरसंपद्रू
पा मानसवासना तस्या नरकहेतुत्वान्मलिनमति प्रसिद्धम्॥ अतः
केनाप्युपायेन वासनाचतुष्टयस्य क्षयः संपादनीयः॥ यथा वास
नाक्षयः संपादनीयः तथा मनसोपि॥ न च तार्किकवन्नित्यद्र
व्यमणुपरिमाणं मनो वैदिका अभ्युपगच्छंति॥ येन मनोनाशो दुःसंपा
दनीयः स्यात्॥ किं तर्हि सावयवमनित्यं सर्वदा जतुसुवर्णादिवद्ब
हुविधपरिणामार्हं द्रव्यं मनः॥ तस्य च लक्षणं प्रमाणं च वाजसने
यिनः समामनंति॥ कामः संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा ध
तिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एवेति लक्षणं॥ कामादिवृ
त्तयः क्रमेणोत्पद्यमानाश्चाक्षुषप्रत्यक्षपटादिवत्साक्षिप्रत्यक्षे-

पातिस्पष्टंभासतेतद्धृत्सु पादानंमनइत्यर्थः॥अन्यत्रमना अभूवन्ना
दर्शमन्यत्रमना अभूवन्नाश्रौषमिति॥मनसाह्येवपश्यतिमनसाशृ
णोतीत्यादिप्रमाणं॥चक्षुःसन्निकृष्टःस्फीतालोकमध्यवर्तीघटःश्रो
त्रसन्निकृष्टःउच्चैःपठितावेदश्चयस्यावधानेऽसतीनप्रतीयतेअव
धानेतुप्रतीयते॥तादृशंसर्वविषयोपलब्धिसाधारणकारणमन्व
यव्यतिरेकाभ्यांप्रतीयतइत्यर्थः॥तस्मादपिपृष्टतउपस्पृष्टोमन
साविजानातीत्येतदुदाहरणं॥यस्माल्लक्षणप्रमाणाभ्यांसिद्धंमनस्त
स्मात्तदेवंउदाहरणीयं॥पृष्ठभागेऽप्यन्येनोपस्पृष्टेदेवदत्तोविशेषेण
जानातिहस्तस्पर्शोयमंगुलिस्पर्शोयमिति॥नहितत्रचक्षुःप्रसरतित्व
गिंद्रियंतुमार्दवकाठिण्यमात्रेपक्षीणं॥तस्मान्मनएवविशेषज्ञान
कारणंपरिशिष्यते॥तच्चमननान्मनइतिचिंतनाच्चित्तमितिचाभि
धीयते॥तच्चित्तंसत्वरजस्तमोगुणात्मकंप्रकाशप्रवृत्तिमोहानां
सत्वादिकार्याणांतत्रदर्शनात्प्रकाशादीनांचगुणकार्यत्वंगुणा
तीतलक्षणेऽवगम्यते॥प्रकाशंचप्रवृत्तिंचमोहमेवचपांडवेत्यभि
धानात्॥सांख्यशास्त्रेपि॥प्रकाशप्रवृत्तिमोहानियमार्थाइत्युक्तं
॥प्रकाशोनाममनात्रसितभास्वरंरूपंकिंतुज्ञानं॥सत्वात्संजायतेज्ञा
नमित्युक्तत्वात्॥ज्ञानवत्सुखमपिसत्वकार्यंतदप्युक्तं॥सत्वंसु
खेसंजयतिरजःकर्मणिभारत॥ज्ञानमावृत्यतुतमःप्रमादेसं
जयत्युतेतिसमुद्रतरंगवन्निरंतरंपरिणममानेषुगुणेषुकदाचित्क
श्चिदुद्भवति॥इतरावभिभूयेते॥तदुक्तंरजस्तमश्चाभिभूयसत्वं
भवतिभारत॥रजःसत्वंतमश्चैवतमःसत्वंरजस्तथेति॥बाध्य
बाधकतांयांतिकल्लोलाइवसागरइतिच॥तत्रतमसउद्भवेसति
आसुरसंपदुदेति॥रजसउद्भवेसतिलोकादिवासनास्त्रिस्रोभवं
ति॥सत्वस्योद्भवेदैवीसंपदुपजायते॥एतदेवाभिप्रेत्योक्तम्॥
सर्वद्वारेषुदेहेस्मिन्प्रकाशउपजायते॥ज्ञानंयदातदाविद्याद्वि
वृद्धंसत्वमित्युतेति॥यद्यपिअंतःकरणंत्रिगुणात्मकंभासतेत
थापिसत्वमेवास्यमनसःमुख्यमुपादानकारणं॥उपादानसह
कारिभूताअवयवाउपष्टंभकाःरजस्तमसीतुतदुपष्टंभकेअतएवज्ञा

नियोगाख्यासेनरजस्तमसोरपनीतयोःसत्त्वमेवस्वरूपंपरिशि-
ष्यते॥एतदेवाभिप्रेत्योक्तं॥त्रसचितमचित्तंस्यादचितंसत्त्वमुच्य
तइति॥तच्चसत्त्वंचांचल्यहेतुरजोगुणशून्यत्वादेकाग्रं॥भ्रांति
कल्पितानात्मस्वरूपस्थूलपदार्थाकारहेतुतमोगुणशून्यत्वात्
सूक्ष्मंततआत्मदर्शनयोग्यं॥अतएवश्रुतिः॥दृश्यतेत्वग्र्ययाबु
द्ध्यासूक्ष्मयासूक्ष्मदर्शिभिरिति॥नखलुवायुनाधूयमानेनप्रदी
पेनमणिमुक्तादिलक्षणानिनिर्धारयितुंशक्यंते॥नापिस्थूलेनख
नित्रेणसूच्येवसूक्ष्मपटस्यूतिःसंभवति॥तदीदृशंसत्त्वमेवयो
गिभुतमोगुणसहितेनरजोगुणेनोपष्टब्धंबहुविधद्वैतसंकल्पेन
चेतयमानंचित्तंभवति॥तच्चित्तंतमोगुणाधिक्येसत्यासुरींसंपद
मुपचिन्वत्पीनंभवति॥तथाहवसिष्ठः॥अनात्मन्यात्मभावेनदे
हभावनयातथा॥पुत्रदारैःकुटुंबैश्चचेतोगच्छतिपीनतां॥१॥अहं
कारविकारेणममतामललीलया॥इदंममेतिभावेनचेतोगच्छतिपी
नतां॥२॥आधिव्याधिविलासेनसमाश्वासेनसंसृतौ॥हेयाहेयवि
भागेनचेतोगच्छतिपीनतां॥३॥स्नेहेनधनलोभेनलाभेनमणियोषि
तां॥आपातरमणीयेनचेतो०॥४॥दुराशाक्षीरपानेनभोगानिलबले
नच॥आस्यादानेनचारेणचित्ताहिर्यातिपीनतां॥५॥आस्थाना
मप्रपंचेसत्यत्वबुद्धिस्तस्याआदानमंगीकारःसएवचारःगमना
गमनक्रियातयेति॥तदेवंविनाशयनीययोर्वासनामनसोःस्वरू
पंनिरूपितं॥अथवासनाक्षयमनोनाशौक्रमेणनिरूप्येते॥तत्र
वासनाक्षयप्रकारमाह॥वसिष्ठः॥बंधोहिवासनाबंधोमोक्षः
स्याद्वासनाक्षयः॥वासनास्त्वंपरित्यज्यमोक्षार्थित्वमपित्यज॥
मानसीर्वासनाःपूर्वंत्यक्त्वाविषयवासनाः॥मैत्र्यादिभावनाना-
म्नीर्गृहाणामलवासनाः॥ताअप्यंतःपरित्यज्यताभिर्व्यवहरन्न
पि॥अंतःशांतःसमस्नेहोभवचिन्मात्रवासनाः॥तामप्यंतःपरि
त्यज्यमनोबुद्धिसमन्वितां॥शेषेस्थिरसमाधानोयेनत्यजसि
तंत्यजेति॥अत्रमानसवासनाशब्देनपूर्वोक्तास्तिस्रोलोकशा-
स्त्रदेहवासनाविवक्षिताः॥विषयवासनाशब्देनदंभदर्पाद्याः

सुखसंयद्विवक्षिता॥ मृदुलीनत्वेतद्विवक्षाभेदकारणे॥ यद्वा शब्द
स्पर्शरूपरसगंधविषयास्तेषांकाम्यमानत्वदशाजन्यसंस्कारोमा
नसवासना॥ भुज्यमानदशाजन्यः संस्कारोविषयवासना॥ अ
स्मिन्पक्षेपूर्वोक्तानांचतत्रूणामनयोरंतर्भावः॥ अंतर्बहिर्व्यति
रेकेणवासनांतरासंभवात्॥ ननुवासनापरित्यागः कथंघट
ते॥ नहितासांमूर्तिरस्तिअस्तिचेत्॥ येनसंमार्जनीसमूहितधू
लित्तृणवद्दूरेनोद्धृत्यवहिस्त्यज्यामः॥ मैवं॥ उपवासजागरण
वत्तदुपपत्तेः॥ स्वभावप्राप्तयोर्भुजिक्रियानिद्रयोरमूर्तत्वेपितत्प
रित्यागरूपेउपवासजागरणेसर्वैरप्यनुष्ठीयेतेतद्वदत्रापिस्तु॥
अद्यस्थित्वानिराहारइत्यादिमंत्रेणसंकल्पंकृत्वासावधानत्वे
नावस्थानंतत्रत्यागइतिचेदत्रापिनतद्दंडनिवारितंप्रेषमात्रेणसं
कल्प्याप्रमत्तत्वेनावस्थातुंशक्यत्वात्॥ वैदिकमंत्रानधिकारि
णांतुभाषयासंकल्पोस्तु॥ यदितत्रशाकसूपोदनादिसन्निधि
त्यागस्तर्ह्यत्रापिस्रक्चंदनवनितासंनिधिपरित्यागोस्तु॥ अथ
तत्रबुभुक्षानिद्रालस्यादिविस्मारकैः पुराणश्रवणदेवपूजानृ
त्यगीतवादित्रादिभिश्चित्तमुपलाल्यतेतर्ह्यत्रापिमैत्र्यादिभि
स्तदुपलालयेत्॥ मैत्र्यादिभिश्चपतंजलिनासूत्रिताः॥ मैत्री
करुणामुदितोपेक्षाणांसुखदुःखपुण्यापुण्यविषयाणांभाव
नातश्चित्तप्रसादनमिति॥ चित्तंहिरागद्वेषपुण्यपापैःकलुषी
क्रियते॥ रागद्वेषौपतंजलिःसूत्रयामास॥ सुखानुशयीरागः॥ दुः
खानुशयीद्वेषइति॥ स्नेहात्त्वेनानुभूयमानंसुखमनुशेतेकश्चि
द्वृत्तिविशेषः सुखजातंसर्वंमेभूयादिति॥ तच्चदृष्टादृष्टसाम
ग्र्यभावान्नसंपादयितुंशक्यं॥ अतःसरागश्चित्तंकलुषीकरोति॥
यदासुखिप्राणिषुअयंमैत्रीभावयेत्॥ सर्वेप्येतेसुखिनःमदीयाइ
तितदातत्सुखंस्वकीयमेवसंपन्नमितिभावयतस्तत्ररागोनिवर्त
ते॥ यथास्वस्यराज्याभावेपिपुत्रादिराज्यमेवस्वकीयंतद्वत्॥ नि
वृत्तेचरागेवर्षास्वतीतासुशरत्सरिदिवचित्तंप्रसीदति॥ तथादुःख
मनुशेतेकश्चित्प्रत्ययः॥ इदृशंदुःखंसर्वदामेमाभूदितितच्चशत्रु

व्याघ्रादिषु सत्सु न निवारयितुं शक्यं॥ न च सर्वे दुःखहेतवो हंतुं शक्यंते॥ ततः स द्वेषः स हृदयं दहति॥ यदा स्वस्यैव परेषां सर्वेषां प्रतिकूलं दुःखं न भूयादिति॥ अनेन प्रकारेण करुणां दुःखिप्राणिषु भावयेत्तदा वैर्यादिषु द्वेषनिवृत्तौ चित्तं प्रसीदति॥ अत स्मर्यते॥ प्राणा यथात्मनोभीष्टा भूतानामपि ते तथा॥ आत्मौपम्येन भूतानां दयां कुर्वंतु मानवा इति॥ तत्प्रकारं महांतो दर्शयंति॥ सर्वेत्र सुखिनः संतु सर्वे संतु निरामयाः॥ सर्वे भद्राणि पश्यंतु मा कश्चिद्दुःखमाप्नुयात् इति॥ तथा प्राणिनः स्वभाव एव पुण्यं नानुतिष्टंति पापं त्वनुतिष्टंति॥ तदाहुः॥ पुण्यस्य फलमिच्छंति पुण्यं नेच्छंति मानवाः॥ न पापफलमिच्छंति पापं कुर्वंति यत्नत इति॥ ते च पुण्यपापे अक्रियमाण क्रियमाणे पश्चात्तापं जनयतः स च तापः श्रुत्याअनूद्यते॥ किमहं साधु नाकरवं॥ किमहं पापमकरवमिति॥ यद्यसौ पुण्यपुरुषेषु मुदितां भावयेत्तदा तद्वासनया स्वयमप्रमत्तः पुण्येषु प्रवर्तेत॥ तथा पापिषूपेक्षां भावयन्स्वयमपि पापान्निवर्तेत॥ अतः पश्चात्तापस्याभावेन चित्तं प्रसीदति॥ सुखिषु मैत्रीं भावयतो न केवलं रागनिवृत्तिः॥ किंत्वसूयेर्ष्यादयोपि निवर्तंते॥ परगुणानामसहनमीर्ष्या गुणेषु दोषाविष्करणमसूया॥ यदा मैत्रीवशात्परकीयं सुखं स्वकीयमेव संपद्यते तदा परगुणे कथमसूयादिकं भवेत्॥ एवं दोषांतरनिवृत्तिरपि यथायोग्यमुन्नेया॥ दुःखिषु करुणां भावयतः शत्रुवधादिकरो द्वेषो यथा निवर्तते॥ तथा दुःखित्वप्रतियोगिकस्वसुखित्वप्रयुक्तोपि दर्पोपि निवर्त्तते॥ स च दर्पः आसुरसंपद्यहंकारप्रस्तावे पूर्वमुदाहृतः॥ ईश्वरोहमहंभोगीसिद्धोहं बलवान्सुखी॥ आढ्योभिजनवानस्मि कोन्योस्ति सदृशो मयेति॥ ननु पुण्यात्मसु मुदितां भावयतः पुण्यप्रवृत्तिः फलत्वेनोक्ता सा च योगिनो न युक्ता मलिनायां शास्त्रवासनायां पुण्यमंतर्भाव्य पूर्वमुदाहृतत्वात्॥ मैवं॥ पुनर्जन्मकरस्य काम्येष्टापूर्तादेस्तत्र मलिनत्वेनोदाहरणात्॥ इह तु योगाभ्यासजन्यमशुक्लाकृष्णत्वेन जन्मतापादकं पुण्यकर्म विवक्षितं॥ अशुक्लाकृष्णत्वं पतंज

लि:सूचयामास॥कर्माशुक्लाकृष्णंयोगिनस्त्रिविधमितरेषामि॥
ति॥काम्यकर्मविहितत्वाच्छुक्लंनिषिद्धंकृष्णंमिश्रंशुक्लकृष्णं॥
तदेतत्त्रयमितरेषामयोगिनांसंपद्यते॥तच्चत्रिविधंजन्मप्रयच्छ
ति॥तदाहुर्विश्वरूपाचार्याः॥शुभैराप्नोतिदेवत्वंनिषिद्धैर्नारकीं
गतिं॥उभाभ्यांपुण्यपापाभ्यांमानुष्यंलभतेवशइति॥ननुयोग
स्यानिषिद्धत्वादकृष्णत्वेपिविहितत्वाच्छुक्लत्वमितिचेत्मैवं॥अका
म्यत्वाभिप्रायेणाशुक्लत्वाभिधानत्वात॥अतोऽशुक्लाकृष्णोपुण्यप्रवृत्ति
र्योगिनोऽपेक्षिता॥नन्वनेनन्यायेनयोगिनोपियथोचितंपुण्यासमुपु
द्धिताभावयित्वापुण्येष्वेवप्रवृत्तेरन्नितिचेत्नाप्रवर्त्ततांनामयेमैत्र्यादि
भिश्चित्तंप्रसादयंतितेषामेवयोगित्वात्॥मैत्र्यादिचतुष्टयंउपलक्षणं
॥तेनाभयंसत्वसंशुद्धिरित्यादिदैवीसंपदमानित्वमदंभित्वमित्या
दिनाज्ञानसाधनानिजीवन्मुक्तस्थितप्रज्ञादिवचनोक्तधर्मश्चोपल
क्ष्यंते॥सर्वेषामेतेषांशुभाशुभवासनारूपत्वेनमलिनवासनानिवर्त
कत्वात॥ननुसंख्यानंताःशुभवासनाःनचैकेनताःसर्वाअभ्यसितुंश
क्यंते॥निरर्थकश्चतदभ्यासप्रयासइतिचेन्न॥तन्निवर्त्यानामनंता
नांमलिनवासनानामेकस्यमनस्यसंभवात॥नह्यायुर्वेदोक्तानिसर्वा
ण्योषधानिएकेनसेवितुंशक्यते॥नापितन्निवर्त्याःसर्वेरोगाएकस्य
देहेसंभवंति॥एवंतर्हिस्वचित्तंप्रथमतःपरीक्ष्यतत्रयदायावत्योमलिन
वासनास्तदा तावतीर्विरोधिनीःशुभवासनाअभ्यसेत॥यथापुत्रमि
त्रकलत्रादिभिःपीड्यमानस्ततोविरक्तस्तन्निवर्त्तकंपारिव्राज्यंगृ
ह्णाति॥तथाविद्यामदधनमदकुलाचारमदादिमलिनवासनाभिः
पीड्यमानस्तद्विरोधिनंविवेकमभ्यसेत॥सचविवेकोजनकेनद
र्शितः॥अद्ययेमहत्तांमूर्ध्नितेदिनैर्निपतंत्यधः॥हंतचित्तमह
त्तायाःकैषाविश्वस्ततातव॥क्वधनानिमहीपानांब्रह्मणःक्वजगं
तिवा॥प्राक्तनानिप्रयातानिकेयंविश्वस्ततातव॥कोटयोब्रह्मणो
याताःगताःसर्गपरंपराः॥प्रयाताःपांसुवद्भूपाःकाधृतिर्ममजीवि
ते॥येषांनिमेषणोन्मेषौजगतांप्रलयोदयौ॥तादृशाःपुरुषानष्टा
मादृशांगणनैवके॥ति॥नन्वयमपिविवेकस्तत्वज्ञानोदयात्प्राचीनः

नित्यानित्यवस्तुविवेकादिसाधनव्यतिरेकेणब्रह्मज्ञानासंभवा
त्॥इहतूत्पन्नब्रह्मसाक्षात्कारस्यजीवन्मुक्तयेवासनाक्षयादि
साधनंवक्तुमुपक्रांतं॥अतःकिमिदमकांडेतांडवमितिचेत्नायं
दोषः॥साधनचतुष्टयसंपन्नस्यपश्चाद्ब्रह्मज्ञानमित्येषःसर्वपुरुष
साधारणःक्षुण्णःप्रौढोराजमार्गः॥जनकस्यतुपुण्यपुंजपरिपाके
नाकाशफलपातवदकस्मात्सिद्धगीताश्रवणमात्रेणतत्त्वज्ञान
मुत्पन्नं॥ततश्चित्तविश्रांतयेविवेकोयंक्रियतइतिकांडेवेदमुचि
तंतांडवं॥नन्वेवमप्यस्यविवेकस्यज्ञानसमनंतरभावित्वेनमलिन
वासनानुवृत्त्यभावाच्छुद्धवासनायाअभ्यासोनापेक्षितइतिचेन्न॥
जनकस्यतदनुवृत्त्यभावेपियाज्ञवल्क्यभगीरथादेस्तदनुवृत्तिद
र्शनात्॥अस्तिहियाज्ञवल्क्यस्यतत्सतिवाद्नामुषस्तकहोलादी
नांभूयान्विद्यामदः तैःसर्वैरपिविजिगीषुकथायांप्रवृत्तत्वात्॥ननु
तेषांविद्यांतरमेवास्तिनतुब्रह्मविद्येतिचेन्न॥कथागतयोःप्र
श्नोत्तरयोःब्रह्मविषयत्वात्॥ननुब्रह्मविषयत्वेपितेषामपातज्ञा
नमेवनतुसम्यग्वेदनमितिचेन्न॥तथासत्यस्माकमिति तदीयवा
क्यैरुत्पन्नायाब्रह्मविद्यायाअसम्यक्त्वप्रसंगात्॥ननुसम्यक्त्वमपि
परोक्षज्ञानमितिचेन्न॥यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्मेतिश्रुत्यापरोक्षवि
षयतयैवविशेषतः प्रश्नोपलंभात्॥नन्वात्मज्ञानिनोविद्यामद
आचार्यैर्नाभ्युपगम्यते॥तथाचोपदेशसाहस्त्यामुक्तं॥ब्रह्मवित्त्वं
तथामुक्त्वास आत्मज्ञोनचेतरइति॥नैष्कर्म्यसिद्धावपि॥नचा
ध्यात्माभिमानोपिविदुषोस्त्यासुरत्वतः॥विदुषोप्यासुरश्चेत्स्यान्नि
ष्फलंब्रह्मदर्शनमिति॥नायंदोषः॥जीवन्मुक्तिपर्यंतस्यतत्त्वज्ञा
नस्यतत्रविवक्षितत्वात्॥नखलुवयमपिजीवन्मुक्तानांविद्याम
दमभ्युपगच्छामः॥ननुविजिगिषोरात्मबोध एवनास्ति॥रागोलिं
गमबोधस्यचित्तव्यायामभूमिषु॥कुतःशाद्वलतातस्ययस्या
ग्निःकोटरेतरोरित्याचार्यैरनभ्युपगमादितिचेन्न॥रागादयःसंतु
कामंनतद्भावोपराध्यतीत्यत्रतैरेवरागाद्यभ्युपगमात् नचात्रप
रस्परव्याहृतिः॥स्थितप्रज्ञेज्ञानिमात्रेच वचनद्वयस्यव्यवस्था

पनीयत्वात्॥ ननु ज्ञानिनो रागाद्यनुपगमे धर्माधर्मद्वारेण जन्मांतर
प्रसंगइतिचेन्नैवं॥ अदग्धबीजवदविद्यापूर्वकाणामेवमुख्यरागा
दित्वेन पुनर्जन्महेतुत्वात्॥ ज्ञानिनस्तु दग्धबीजवदाभासएव
रागादयः॥ एतदेवाभिप्रेत्योक्तं॥ उत्पद्यमाना रागाद्या विवेकज्ञा
नवह्निना॥ तदा तदैव दह्यंते कुतस्तेषां प्ररोहणमिति॥ तर्हि स्थि
तप्रज्ञस्यापितेसंत्विति चेत्तन्न॥ तत्काले मुख्यवदेवाभासानांबाध
कत्वात्॥ रज्जुसर्पोपिमुख्यसर्पवदेवतद्दर्शिनोभीषयन्नुपलभ्यतेत
द्वत्॥ ननु आभासत्वानुसंधानात्तु द्वत्तौ न कोपिबाधइतिचेत्॥ चिरं
जीवतु भवानियमेवह्यस्मदभिमता जीवन्मुक्तिः॥ याज्ञवल्क्यस्तु
विजिगीषुदशायांनतादृशः॥ अतश्चित्तविश्रांतये विद्वत्संन्यास
स्तेन करिष्यमाणत्वात्॥ न केवलमस्य जिगीषा किंतु धनतृष्णा
पिमहतीजाता यतोबहूनांब्रह्मविदांपुरतः स्थापितं सालंकारंगो
सहस्रमपहृत्य स्वयमेवेदमाह॥ नमोवयंब्रह्मिष्ठायकुर्मो गोका
माएवचवयंस्मइति॥ इतरएब्रह्मविदोवराकाः तुइयंकाचिद्भंगी
तिचेत्॥ अयमपितर्ह्यपरो दोषः॥ इतरेच ब्रह्मविदः स्वकीयं धनं
मनेनापहृतमिति मत्वा चुक्रुधुः॥ अयंच क्रोधपरवशः प्राकल्यं शा
पेनमारयामास॥ नचास्य ब्रह्मघ्नस्य मोक्षाभावः शंकनीयः यतः
कौषीतकिनः समामनंति॥ नास्यकेनचकर्मणा लोकोहीयते नमातृ
वधेन नपितृवधेन नस्तेयेन नभ्रूणहत्ययेति॥ शेषोपिस्मर्यते
यामार्यपंचाशिसामिदमाह॥ हयमेधशतसहस्राण्यथकुरुते ब्र
ह्मघातलक्षाणि॥ परमार्थविन्नपुण्यैर्नच पापैः स्पृश्यते विमलइ
ति॥ किंबहुना ब्रह्मविदां याज्ञवल्क्यादीनामस्त्येव मलिनवासना
नुवृत्तिः॥ भगीरथश्च तत्वं विदित्वापि राज्यं पालयन्मलिनवासना
भिश्चित्तविश्रांत्यभावे सति सर्वं परित्यज्य पश्चाद्विश्रांतवानिति व
सिष्ठेनोपाख्यायते॥ अतः स्वकीयं वर्तमानं मलिनवासनाविशेषं
परकीयदोषवत्सम्यगुत्प्रेक्ष्य तत्प्रतीकारमभ्यसेत्॥ अनेनैवाभि
प्रायेण स्मर्यते॥ यथा सुनिपुणः सम्यक्परदोषेक्षणेरतः॥ तथाचे
न्निपुणः स्वेषु कोन मुच्येत बंधनादिति॥ ननु आदौ तावद्विद्यामद

स्यकःप्रतीकारइतिचेत्॥किंस्वनिष्ठस्यमदस्यपरविषयस्यकिंवा
स्वविषयस्यपरनिष्ठस्य॥आद्येभंगोवश्यंकचिद्भविष्यतीतिनिरंतरं
भावयेत्॥तद्यथाश्वेतकेतुर्विद्यामत्तःप्रवाहणस्यराज्ञःसभांग
त्वातेनपंचाग्निविद्यांपृष्टस्तांस्वयमजानानोनिरुत्तरोराज्ञाबहु
धाभर्त्सितःपितुःसमीपमागत्यस्वनिर्वेदमुदाजहार॥पितातुत
न्निर्मदस्तमेवराजानमुपसंपद्यतांविद्यांलेभे॥दृप्तबालाकिश्चा
जातशत्रुणाराज्ञाभर्त्सितोदर्पंसंत्यज्यराजानमुपससाद॥उषस्त
कहोलादयश्चमदेनकथांकृत्वापराजिताः॥यदास्वविषयःपरनि
ष्ठोमदःप्रवर्ततेतदामत्तःपरोमांनिंदतुऽवमन्यतांवासर्वथा
पिनहानिरितिभावयेत्॥अतएवाहुः॥आत्मानंयदिनिंदंतिस्वा
त्मानंस्वयमेवते॥शरीरंयदिनिंदंतिसहायास्तेजनाममा॥निंदा
वमानावत्यंतंभूषणंयस्ययोगिनः॥धीविक्षेपःकथंतस्यवाचाटैःक्रि
यतामिहेति॥नैष्कर्म्यसिद्धौ॥सपरिकरेवर्चस्केदोषतश्चावधारि
ते॥यदिदोषंवदेत्तस्मैकिंतत्रोच्चरितुर्भवेत्॥तद्वत्स्थूलेतथासू
क्ष्मेदेहेत्यक्तेविवेकतः॥यदिदोषंवदेत्ताभ्यांकिंतत्रविदुषोभवे
त्॥शोकहर्षभयक्रोधलोभमोहस्पृहादयः॥अहंकारस्यदृश्यंते
जन्ममृत्युश्चनात्मनः॥३॥निंदायाभूषणत्वंत्वानांकुशेदर्शितम्॥
मन्निंद्यायदिजनःपरितोषमेतिनन्वप्रयत्नजनितोयमनुग्रहोमे
॥श्रेयोर्थिनोहिपुरुषाःपरतुष्टिहेतोर्दुःखार्जितान्यपिधनानिपरि
त्यजंति॥सततसुलभदैन्येनिःसुखेजीवलोकेयदिममपरिवादा
त्प्रीतिमाप्नोतिकश्चित्॥परिवदतुयथेष्टंमत्समक्षंतिरोवाजगति
हिबहुदुःखेदुर्लभःप्रीतियोगइति॥अवमानस्यभूषणत्वंस्मर्य
ते॥तथाचरेत्वैयोगीसतांधर्ममदूषयन्॥जनायथावमन्येरन्
गच्छेयुर्नैवसंगतिमिति॥याज्ञवल्क्योषस्तादीनांयोस्वनिष्ठपर
निष्ठोविद्यामदौतयोर्यथाविवेकेनप्रतीकारस्तथाधनाभिलाष
क्रोधयोरप्यवगंतव्यः॥अर्थानामार्जनेक्लेशस्तथैवपरिपालने
॥नाशेदुःखंव्ययेदुःखंधिगर्थाःक्लेशकारिणः॥इतिधनविषयो
विवेकः॥क्रोधोपिहिद्विविधः॥परविषयःपरनिष्ठःस्वविषयश्चे

ति॥तत्रस्वनिष्ठंप्रत्येवमुक्तं॥अपकारिणिकोपश्चेत्कोपेकोपःकथंन
ते॥धर्मार्थकाममोक्षाणांप्रसह्यपरिपंथिनि॥फलान्वितोधर्मस्य
योर्थनाशनःसचेदपार्थःस्वशरीरतापनः॥नचेहनामुत्रहितास्प
यःस्ततंमनासिकोपःसमुपाश्रयेत्कथमिति॥स्वविषयंप्रत्येवमीरि
तं॥नमेपराधःकिमकारणान्नणांमदभ्यसूयेत्यपिनैवचिंतयेत्॥
नयत्कृताप्राग्भवबंधनिःसृतिस्ततोपराधःपरमोनुचिंत्यताम्॥
नमोस्तुकोपदेवायस्वाश्रयज्वालिनेभृशं॥कोप्यस्यममवैराग्य
दायिनेदोषबोधिनेइति॥धनाभिलाषक्रोधवद्योषित्सुनाभिला
षावपिविवेकेननिवर्तनीयौ॥तत्रयोषिद्विवेकोवसिष्ठेनदर्शितः
॥मांसपांचालिकायास्तुयंत्रलोलेंगपंजरे॥स्नाय्वस्थिग्रंथिशा
लिन्याःस्त्रियःकिमिवशोभनं॥त्वङ्मांसरक्तबाष्पांबुपृथक्कृत्वा
विलोचने॥समालोकयरम्यंचेत्किंमुधापरिमुह्यसि॥मेरुशृंगत
टोल्लासिगंगाजलरयोपमा॥दृष्टायस्मिन्स्तनेमुक्ताहारस्योल्ला
सशालिनः॥श्मशानेषुदिगंतेषुसएवललनास्तनः॥श्वभिरास्वा
द्यतेकालेलघुपिंडइवांधसः॥केशकज्जलधारिण्योदुःस्पर्शा
लोचनप्रियाः॥दुष्कृताग्निशिखानार्योदहंतितृणवन्नरान्॥ज्व
लतामतिदूरेपिसरसाअपिनीरसाः॥स्त्रियोहिनरकाग्नीनामिंध
नंचारुदारुणं॥कामनाम्नाकिरातेनविकीर्णामुग्धचेतसां॥नार्यो
नरविहंगानामंगबंधनवागुराः॥जन्मपल्वलमत्स्यानांचित्तकर्दम
चारिणां॥पुंसांदुर्वासनारज्जुर्नारीबडिशपिंडिका॥सर्वेषांदोष
रत्नानांसुसमुद्गिकयानया॥दुःखशृंखलयानित्यमलमस्तुमम॥
स्त्रिया॥इतोमांसमितोरक्तमितोऽस्थीनीतिवासरैः॥ब्रह्मन्कतिप
यैरेवयातिस्त्रीविषचारुतां॥यस्यस्त्रीतस्यभोगेच्छानिस्त्रीकस्य
क्वभोगभूः॥स्त्रियंत्यक्त्वाजगत्त्यक्तंजगत्त्यक्त्वासुखीभवेत्॥पुत्र
विषयविवेकोब्रह्मानंदेदर्शितः॥अलभ्यमानस्तनयःपितरौक्ले
शयेच्चिरं॥लब्धोपिगर्भपातेनप्रसवेनचबाधते॥जातस्यग्रहरो
गादिःकुमारस्यचमूर्खता॥उपनीतेप्यविद्यत्वमनुद्वाहश्चपंडि
ते॥यूनश्चपरदारादिदारिद्र्यंचकुटुंबिनः॥पित्रोर्दुःखस्यनास्त्यं

त्तो धनिचेन्म्रियते तद्देत्ति॥ यथाविद्याधनक्रोधयोर्भिक्षुं नविष
याणां मलिनवासनानां विवेकेन प्रतीकारः तथाऽन्यासामपि यथा
योगं शास्त्रैः स्वयुक्त्या च दोषं विविच्य प्रतीकारं कुर्यात्॥ कृते च प्र
तीकारे जीवन्मुक्तिलक्षणं परमं पदं लभ्यते॥ तदाह वसिष्ठः॥ द्वि
वासनासंपरित्यागे यदि यत्नं करोष्यलं॥ तास्ते शिथिलतां यांति स
र्वाधिव्याधयः क्षणात्॥ पौरुषेण प्रयत्नेन बलात्संत्यज्य वासनां
॥ स्थितिं बध्नासि चेत्तर्हि पदमासादयस्यलमिति॥ नन्वत्र पौरुष
प्रयत्नो नाम पूर्वोक्तो विषयदोषविवेकः स च पुनःपुनः क्रियमाणो
पि प्रबलेंद्रियव्यापारेणाभिभूयते॥ तदुक्तं भगवता॥ यततो ह्यपि
कौंतेय पुरुषस्य विपश्चितः॥ इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरंति प्रसभं।
मन इति॥ इन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनोनुविधीयते॥ तदस्य हरति
प्रज्ञां वायुर्नावमिवांभसि॥ इति चेत्तन्न॥ एवं तर्ह्युत्पन्नविवेकर
क्षार्थमिन्द्रियाणि निरोद्धव्यानि॥ तदपि तत्रैव उत्तरश्लोकाभ्यां दर्शि
तं॥ तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्परः॥ वशे हि यस्येंद्रिया
णि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता॥ तस्माद्यस्य महाबाहो निगृहीतानि सर्व
शः॥ इन्द्रियाणींद्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठितेति॥ स्मृत्यंतरेपि॥
न पाणिपादचपलो न नेत्रचपलो यतिः॥ न च वाक्चपलश्चैवमिति
शिष्टस्य लक्षणमिति॥ एतदेवान्यत्र संग्रहविवरणाभ्यां स्पष्टी
कृतं॥ अजिह्वः षंडकः पंगुरंधो बधिर एव च॥ मुग्धश्च मुच्यते भि
क्षुः षड्भिरेतैर्न संशयः॥ इदमिष्टमिदं नेति योश्नन्नपि न सज्जते॥
हितं सत्यं मितं वक्ति तमजिह्वं प्रचक्षते॥ अद्यजातां यथा नारीं
तथा षोडशवार्षिकीं॥ शतवर्षां च यो दृष्ट्वा निर्विकारः स षंडकः॥
भिक्षार्थमटनं यस्य विण्मूत्रकरणाय च॥ योजनान्न परं याति सर्व
था पंगुरेव सः॥ तिष्ठतो व्रजतो वापि यस्य चक्षुर्न दूरगं॥ चतुर्युगां भु
वं मुक्त्वा परिव्राट् सोंध उच्यते॥ हितं मितं मनोरामं वचः शोकापहं
च यत्॥ श्रुत्वा यो न शृणोतीव बधिरः स प्रकीर्तितः॥ सान्निध्ये वि
षयाणां च समर्थोऽविकलेंद्रियः॥ सुप्तवद्वर्तते नित्यं भिक्षुर्मुग्धः
स उच्यते॥ न निंदां न स्तुतिं कुर्यान्न किंचिन्मर्मणि स्पृशेत्॥ नातिवा

दीभवेत्तद्वत्सर्वत्रैव समो भवेत्॥ न संभाषेत्स्त्रियं कांचित्पूर्वदृष्टां चन स्मरेत्॥ कथां च वर्जयेत्तासां न पश्येल्लिखितामपीति॥ यथा कश्चिद्व्रतीनक्तैकभुक्तोपवासमौनादिव्रतं संकल्प्य सावधानो भ्रंशमकृत्वा सम्यक्पालयति॥ तथैवाजिह्वत्वादिव्रते स्थितः सावधानो विवेकं पालयेत्॥ तदेवं विवेके द्वियरोधाभ्यां दीर्घकालेनैरंतर्यसत्कारसेविताभ्यां मैत्र्यादिभावनासु प्रतिष्ठितासु आसुरसंपद्रूपामलिनवासनाः क्षीयंते॥ ततो निश्वासोच्छ्वास बन्निमेषोन्मेषवच्च पुरुषप्रयत्नमंतरेण प्रवर्त्तमानाभिर्मैत्र्यादिवासनाभिर्लौकिकव्यवहारेनपितदीयसाकल्यवैकल्यानुसंधानं चित्ते परित्यज्य निद्रांतंद्रीमनोराज्यादिरूपाः समस्तचेष्टाः प्रयत्नेन शांताः कृत्वा चिन्मात्रवासनामभ्यसेत्॥ स्वतस्तावदिदं जगच्चिज्जडोभयात्मकं भासते॥ यद्यपि शब्दस्पर्शादिजडवस्तुभासनायैवेंद्रियाणि सृष्टानि॥ पराञ्चि खानि व्यतृणत्स्वयंभूरिति श्रुतेः॥ तथापि चैतन्यस्योपादानत्वाद्वर्जयितुमशक्यत्वाच्चैतन्यपूर्वकमेव जडं भासते॥ तमेव भांतमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति श्रुतेः॥ तथा सति पश्चाद्भासमानस्य जडस्य प्रथमतो भासमानमेव चैतन्यं वास्तवं रूपमिति निश्चित्य जडमुपेक्ष्य चिन्मात्रं चित्ते वासयेत्॥ एतच्च बलिशुक्रयोः प्रश्नोत्तराभ्यां विस्फुटमवगम्यते॥ किमिहास्ति कियन्मात्रमिदं किन्मयमेव च॥ कस्त्वं कोऽहं क एते वा लोका इति वदाशु मे॥ चिदिहास्तीति चिन्मात्रमिदं चिन्मयमेव च॥ चित्त्वं चिदहमेते च लोकाश्चिदिति संग्रह इति॥ यथा सुवर्णकारः कटकं विक्रीणन्नपि वलयाकारस्य गुणदोषानुपेक्ष्य गुरुत्ववर्णयोरेव मनः प्रणिधित्सति॥ तथा चिन्मात्रे मनः प्रणिधातव्यं॥ यावता कालेन जडं सर्वथैवोपेक्ष्य चिन्मात्रे मनसः प्रवृत्तिर्निश्वासवत्स्वाभाविकी संपद्यते॥ तावंतं कालं चिन्मात्रवासनायां प्रयतेत॥ नन्वादावेव चिन्मात्रवासनाऽस्तु तथैव मलिनवासनानिवृत्तेः॥ किमनेनांतर्गडुना मैत्र्याद्यभ्यासेनेति चेत्॥ न॥ चिद्वासनाया अप्रतिष्ठितत्वप्रसंगात्॥ यथा कुड्यमदार्ढ्यव्यतिरेकेण क्रियमाणं स्तंभकुड्यात्मकं गृहं

नमत्ति तिष्ठति॥यथावाविरेचनेनप्रबलदोषमनिःसार्यसेवि
तमप्यौषधं नारोग्यकरंतद्वत्॥ननुतामप्यथपरित्यज्येत्तिचि
न्मात्रवासनाया अपिपरित्याज्यत्वमवगम्यते॥तदुक्तम्॥ चिन्मा
त्रंपरित्यज्यान्यस्यकस्यचिदुपादेयस्याभावात्॥नायंदोषः॥द्वि
विधाचिन्मात्रवासनामनोबुद्धिसमन्विता॥तद्रहिताचेति॥करणं
मनःकर्त्रुपाधिर्बुद्धिः॥तथाचसत्यप्रमत्तोहमेकाग्रेणमनसा
चिन्मात्रंभविष्यामीति॥एतादृशेनकर्तृकरणानुसंधानेनसमन्वि
ता प्राथमिकीयाचिन्मात्रवासनाध्यानशब्दाभिधेयतांपरित्यजेत्
॥यात्वभ्यासपाटवेनकर्तृत्वाद्यनुसंधानमवधानरहितासमाधि
शब्दाभिधेयातामुपाददीत ध्यानसमाध्योर्लक्षणंपतंजलिः
सूत्रयामास ॥तत्रप्रत्ययैकतानताध्यानं तदेवार्थमात्रनिर्भासं
स्वरूपशून्यमिवसमाधिरिति॥तादृशेसमाधौदीर्घकालेनैरंत
र्येसंस्कारैःसेविते स्वैर्यलब्धापश्चात्क र्तृकरणानुसंधानपरि
त्यागार्थोयःप्रयत्नः तमपिपरित्यजेत्॥नन्वेवंसतितत्यागयत्नेपि
परित्याज्य इत्यनवस्थास्यात्॥मैवं॥कतककरजोन्यायेनस्वपरनि
वर्तकत्वात्यथाकलुषितेजलेप्रक्षिप्तंकत कस्जइतररजसास
हस्वात्मानमपिनिवर्तयति॥तथात्यागार्थःप्रयत्नःकर्तृकरणा
नुसाधनंनिवर्तयन्स्वात्मानमपिनिवर्तयिष्यति॥निवृत्तेतस्मि
न्मलिन वासनानांशुभवासनातत्त्ववासनानामपिक्षीणत्वान्नि
र्वासनंमनोवतिष्ठते॥एतदेवाभिप्रेत्यवसिष्ठआह॥तस्माद्वासन
या बद्धंमुक्तं निर्वासनंमनः॥समनिर्वासनीभावमाहरस्तुविवे
कतः॥सम्यगालोचनात्सत्याद्वासनाप्रविलीयते॥वासनावि
लयेचेतःशममायातिदीपवदितिच॥योजागर्तिसुषुप्तस्थोय
स्याजाग्रन्नविद्यते॥यस्यनिर्वासनोबोधःसजीवन्मुक्तउच्यते
इतिच॥सुषुप्तिवत्प्रशमितभाववृत्तिनास्थितःसदाजाग्रतियेन
चेतसा॥कलान्वितोविधुरिवयःसदाबुधैर्निषेव्यतेमुक्तइतीह
संस्मृतइतिच॥हृद्यात्संपरित्यज्यसर्वमेवमहामतिः॥यस्तिष्ठ
तिगतव्यग्रःसमुक्तःपरमेश्वरः॥समाधिमथकर्माणि माकरोतुक

रोतुवा॥हृदयेनास्तसर्वोपिमुक्तएवोत्तमाशयः॥नैष्कर्म्येणनत
स्यार्थस्तस्यार्थोस्तिनकर्मभिः॥नसमाधानजप्याभ्यांयस्यनिर्वा
सनंमनः॥विचारितमलंशास्त्रंचिरमुद्ग्राहितंमिथः॥संत्यक्तवा
सनान्मौनादृतेनास्त्युत्तमंपदमितिच॥नचनिर्वासनमनस्कस्य
जीवनेहेतुर्व्यवहारोलुप्येतेतिशंकनीयं॥किंचक्षुरादिव्यवहा
रस्यलोपःकिंवामानसव्यवहारस्यतत्राद्यमुद्दालकःनिराचष्टे॥
वासनाहीनमप्येतच्चक्षुरादींद्रियंस्वतः॥प्रवर्ततेबहिःस्वार्थेवा
सनानात्रकारणमिति॥द्वितीयंवसिष्ठोनिराचष्टे॥अयत्नोपनते
ष्वक्षिदिक्द्रव्येषुयथापुनः॥नीरागमेवपततितद्वत्कार्येषुधीर
धीरिति॥तादृश्याधियाप्रारब्धभोगंसएवोपपादयतिपरिज्ञायोप
भुक्तोहिभोगोभवतितुष्टये॥विज्ञायसेवितश्चोरोमैत्रीमेतिनचोरतां
॥अशंकितोपसंप्राप्ताग्रामयात्राययाऽध्वगैः॥प्रेक्ष्यतेतद्वदेव
ज्ञैर्भोगश्रीरवलोक्यतइति॥भोगकालेपिसवासनेभ्योनिर्वासन
स्यविशेषमाह॥नापदिग्लानिमायातिहेमपद्मंयथानिशि॥नेहं
तेप्रकृतादन्यद्रमतेशिष्टवर्त्मनि॥नित्यमापूर्णतामंतस्तुज्ञामिं
दुसुंदरीं॥आपद्यपिनमुंचंतिशशिनःशीततामिव॥अब्धि
वद्धृतमर्यादाभवंतिविगताशयाः॥नियतिंनविमुंचंतिमहांतो
भास्करादिव॥इति॥जनकस्यापिसमाधिव्युत्थितस्येदृशमेवाचर
णंपठ्यते॥तूष्णीमथचिरंस्थित्वाजनकोजनजीवितं॥व्युत्थि
तश्चिंतयामाससमनसाशमशालिना॥किमुपादेयमस्तीहयत्ना
त्संसाधयामिकिं॥स्वतःस्थितस्यशुद्धस्याचितःकामेस्तिकल्प
ना॥नाभिवांछाम्यसंप्राप्तंसंप्राप्तंनत्यजाम्यहं॥स्वस्थआत्मनि
तिष्ठामियन्ममास्तितदस्तुमे॥इतिसंचिंत्यजनकोयथाप्राप्तक्रि
यामसौ॥असक्तःकर्तुमुत्तस्थौदिनंदिनपतिर्यथा॥भविष्यन्ना
नुसंधत्तेनातीतंचिंतयत्यसौ॥वर्तमाननिमेषंतुहसन्नेवानुव
र्ततइति॥तदेवंयथोक्तेनवासनाक्षयेणयथोक्ताजीवन्मुक्तिर्भव
तीतिसुस्थितं॥ इतिवासनाक्षयः॥ अथजीवन्मुक्तिसाधनंम
नोनाशंचनिरूपयामः॥यद्यप्यशेषवासनाक्षयेसतिअर्थान्म

नोनश्यत्येव॥तथापिस्वातंत्र्येणमनोनाशेसम्यगभ्यस्तेसतिवास
नाक्षयोरदृढतोभवति॥नचाजिह्मत्वषंढकत्वाद्यभ्यासेनैवतद्द्व
यासिद्धेतिवाच्यं॥नष्टेमनसिअजिह्मत्वादीनामर्थात्सिद्धत्वेना
भ्यासप्रयासाभावात्॥ननुमनोनाशाभ्यासस्तत्राप्यस्तीतिचेद
स्तुनामतस्यावश्यकत्वात्॥अंतरेणमनोनाशमभ्यस्ताअपिअ
जिह्मत्वादयोअस्थिराभवंति॥अतएवमनसोनाशनीयत्वंज
नकआह॥सहस्रांकुरशाखात्मफलपल्लवशालिनः॥अस्य
संसारवृक्षस्यमनोमूलमितिस्थितं॥संकल्पमेवतन्मन्येसंकल्पोप
शानेमनोमूलमितिस्थितं॥संकल्पमेवतन्मन्येसंकल्पोपशमेनत
त्॥शोषयामियथाशोषमेतिसंसारपादपः॥प्रबुद्धोस्मिप्रबुद्धोस्मि
दुष्टश्चोरोमयात्मनः॥मनोनाममानिहन्म्येनंमनसास्मिचिरंहृतइति॥
वसिष्ठोप्याह॥अस्यसंसारवृक्षस्यसर्वोपद्रवदायिनः॥उपायए
कएवास्तिमनसःस्वस्यनिग्रहः॥मनसोभ्युदयोनाशोमनोनाशो
महोदयः॥ज्ञमनोनाशमभ्येतिमनोऽज्ञस्यहिशृंखला॥तावन्नि
शीथवेतालावल्गंतिहृदिवासना॥एकतत्त्वदृढाभ्यासाद्यावन्नविजि
तंमनः॥प्रक्षीणचित्तदर्पस्यनिगृहीतेंद्रियद्विषः॥पद्मिन्यइवहे
मंतेक्षीयंतेभोगवासनाः॥हस्तंहस्तेनसंपीड्यदंतैर्दंतान्विचूर्ण्य
च॥अंगान्यंगैःसमाक्रम्यजयेदादौस्वकंमनः॥एतावतिधरणि
तलेसुभगास्तेसाधुचेतनाःपुरुषाः॥पुरुषकथासुचगण्यानजि
तायेचेतसास्वेन॥हृदयविलेकृतकुंडलउल्बणकलनाविषोम
नोभुजंगः॥यस्योपशांतिमगमत्चंद्रवदुदितंतमव्ययंवंदे॥
चित्तनाभिःकिलास्येदंमायाचक्रस्यसर्वतः॥स्थीयतेचेत्तदाक्रम्य
तन्नकिंचित्प्रबाधतइति॥गौडपादाचार्यैरप्युक्तम्॥मनसोनि
ग्रहायत्तमभयंसर्वयोगिनां॥दुःखक्षयःप्रबोधश्चमक्षयाशांतिरेव
च॥इतिअर्जुनेनोक्तम्॥चपलंहिमनःकृष्णप्रमाथिबलवद्दृढं॥
तस्याहंनिग्रहंमन्येवायोरिवसुदुष्करमित्येतद्वचनंहठयोगविष
यम्॥अतएववसिष्ठआह॥उपविश्योपविश्यैकचित्तकेनमुहुर्मुहुः
॥नशक्यतेमनोजेतुंविनायोगमनिंदितं॥अंकुशेनविनामत्तोयथा

दुष्टमतंगजः॥ विजेतुं शक्यते नैव तथा युक्त्या विना मनः॥ मनो विलय
हेतूनां युक्तीनां सम्यगीरणं॥ वशिष्ठेन कृतं तावत्तन्निष्ठस्य वशे मनः॥
गृह्णतो युक्तितश्चापि द्विविधो निग्रहो मतः॥ निग्रहो धीक्रियाऽक्षा
णां हठो गोलकनिग्रहात्॥ कदाचिज्जायते कश्चिन्मनस्तेन विलीयते॥ अध्यात्मविद्याधिगमः साधुसंगम एव च॥ वासनासंप
रित्यागः प्राणस्पंदनिरोधनं॥ एतास्ता युक्तयः पुष्टाः संति चित्तजये
किल॥ सतीषु युक्तिष्वेतासु हठान्नियमयंति ये॥ चेतस्ते दीपमुत्सृ
ज्य विनिघ्नंति तमोंजनैः॥ विमूढाः कर्तुमुद्युक्ता ये हठाच्चेतसो जयं॥
ते निबध्नंति नागेंद्रमुन्मत्तं बिसतंतुभिरिति॥ निग्रहो द्विविधः॥ ह
ठनिग्रहः क्रमनिग्रहश्चेति॥ तत्र चक्षुःश्रोत्रादिज्ञानेंद्रियाणि वाक्
पाण्यादिकर्मेंद्रियाणि तत्तद्गोलकोपरोधमात्रेण हठान्निगृह्यंते
॥ तद्दृष्टांतेन मनोपि तथा निग्रहीष्यामीति मूढस्य भ्रांतिर्भवति ॥
न तु तन्निगृह्यते॥ तद्गोलकस्य हृदयकमलस्य निरोद्धुमशक्यत्वा
त्॥ अतः क्रमनिग्रह एव योग्यः॥ क्रमनिग्रहाय चाध्यात्मविद्या
प्राप्त्यादयश्चउपायाः॥ सा च दृश्यमिथ्यात्वं दृग्वस्तुसत्यत्वं स्वप्र
काशत्वं च बोधयति॥ तथा च सत्येतन्मनः स्वगोचरेषु दृश्येषु प्र
योजनाभावं॥ प्रयोजनवति दृग्वस्तुन्यगोचरत्वं च बुध्वा निरंधनाग्निवत्स्वयमेवोपशाम्यति॥ तथा च श्रूयते॥ यथा निरिंधनो वह्निः
स्वयमेवोपशाम्यति॥ तथा वृत्तिक्षयाच्चित्तं स्वयोनावुपशाम्यति
॥ यो निरहंकारस्त बोधितमपि तत्त्वं न सम्यग्बुध्यते॥ यश्च विस्म
रति॥ तयोरुभयोः साधुसंगम एवोपायः॥ साधवो हि पुनः पुनर्बोधयंति स्मारयंति च॥ यस्तु विद्यामदादिदुर्वासनया पीड्यमानो
न साधूननुवर्तितुमुत्सहते॥ तस्य पूर्वोक्त विवेकेन वासनापरि
त्यागो उपायः॥ वासनानाम ति प्राबल्येन त्यक्तुमशक्यत्वे प्राण
स्पंदनिरोधो उपायः॥ प्राणस्पंदवासनयोश्चित्तप्रेरकत्वात्॥ त
योर्निरोधे चित्तशांतिरुपपद्यते॥ प्रेरकत्वं च वसिष्ठ आह॥ द्वे बीजे
चित्तवृक्षस्य वृत्तिव्रततिधारिणः॥ एकं प्राणपरिस्पंदो द्वितीयं दृढ
भावना॥ सतीसर्वगता संवित्प्राणस्पंदेन बोध्यते॥ संवेदनादनंत

निततोदुःखानिचेतस इति॥यथाभस्मछन्नमग्निंलोहकारः दृ
तिभ्यांधमति॥तत्रचदृत्युत्पन्नवायुनासोग्निर्ज्वलति॥तथा॥चि
त्तोपादानेनकाष्ठस्थानीयेनाज्ञानेनावृत्तासंविस्प्राणस्पंदेनबो-
ध्यमानाचित्तवृत्तिरूपेणप्रज्वलति॥तस्माच्चित्तवृत्तिरूपात्संविज्ज्वा
लारूपात्संवेदनात्दुःखान्युत्पद्यंते॥सेयंप्राणस्पंदेनप्रेरिताचि
त्तोत्पत्तिः॥अन्यांचस एवाह॥भावसंवित्प्रकटितामनुभूतांचराघव
चित्तस्योत्पत्तिमपरांवासनाजनितांशृणु॥दृढाभ्यस्तपदार्थैकभाव-
नादतिचंचलं॥चित्तंसंजायतेजन्मजरामरणकारणमिति॥नकेवलंप्रा
णवासनयोश्चित्तप्रेरकत्वं किंतुपरस्परप्रेरकत्वमप्यस्ति॥तदा
हवसिष्ठः॥वासनावशतःप्राणस्पंदस्तेनचवासनाः॥क्रियतेचित्तबी
जस्यतेनबीजांकुरक्रम इति॥अतएवान्यतरनाशेनोभयनाशमप्या
ह॥द्वेबीजेचित्तवृक्षस्यप्राणस्पंदनवासने॥एकस्मिंश्च तयोःक्षी
णेक्षिप्रंद्वेअपिनश्यत इति॥तयोर्नाशेपायंनाशफलंचाह॥प्राणा
यामदृढाभ्यासैर्युक्त्याचगुरुदत्तया॥आसनाशनयोगेनप्राणस्पंदो
निरुध्यते॥असंगव्यवहारित्वाद्भवभावनवर्जनात्॥शरीरनाश
दर्शित्वाद्वासनानप्रवर्तते॥वासनासंपरित्यागाच्चित्तंगच्छत्यचि-
त्ततां॥प्राणस्पंदनिरोधाच्चयथेच्छसितथाकुरु॥एतावन्मात्रकंमन्ये
रूपंचित्तस्यराघव॥यद्भावनंवस्तुनोंतर्वस्तुत्वेनरसेनच॥यदानभाव्य
तेकिंचिद्धेयोपादेयरूपिय त्॥स्थीयतेसकलंत्यक्त्वातदाचित्तंन
जायते॥अवासनत्वात्सततंयदानमनुतेमनः॥अमनस्तातदोदे
तिपरमोपशमप्रदेति॥अमनस्तादुदयेशांत्यभावमाह॥चित्तयस्य
दृढाक्रांतंनमित्राणिनबांधवाः॥शक्नुवंतिपरित्रातुंगुरवोनचमा
नवमिति॥आसनाशनयोगेनेतियदुक्तंतत्रासनस्यलक्षणमु पा
यंफलंचत्रिभिःसूत्रैःपतंजलिःसूत्रयामास॥स्थिरसुखमासनं॥
प्रयत्नशैथिल्यानंतसमापत्तिभ्यां॥ततोद्वंद्वानभिघात इति॥पद्म
कस्वस्तिकादिनायादृशेनदेहस्थापनरूपेणयस्यपुरुषस्यावयव
व्यथानुत्पत्तिलक्षणंसुखं॥देहचलसाहित्यलक्षणंस्थैर्यंचसंप
द्यते॥तस्सत दे वसुखमासनं॥तस्यचप्रयत्नशैथिल्यंलौकिक

उपायः॥गमनगृहकृत्यतीर्थयात्रास्नानयागहोमादिविषयोयः
प्रयत्नोमानसउत्साहः॥तस्यशैथिल्यंकर्तव्यं॥अन्यथासउत्सा
हःबलात्देहसुस्थ्या प्ययत्नक्वापिप्रेरयतिअलौकिकउपायश्च
फणासहस्रेणधरणींधारयित्वास्थैर्येणावतिष्ठतेयोयमनंतसए
वाहमस्मीतिध्यानं॥चित्तस्यानंतेसमापत्ति॥तयायथोक्तासन
संपादकमदृष्टंनिष्पद्यते॥सिद्धेचासनेशीतोष्णसुखदुःखावमाना
दिद्वंद्वैर्यथापूर्वंनाभिहन्यते॥तथाविधस्यचासनस्ययोग्योदेशः
श्रूयते॥विविक्तदेशेचसुखासनस्थःशुचिःसमग्रीवशिरःशरीरइ
ति॥समेशुचौशर्करावह्निवालुकादिभिर्विवर्जितेशब्दजलाश्रया
दिभिः मनोनुकूलेनतुचक्षुःपीडनेगुहानिवाताश्रयेणप्रयोजये
त्॥इतिचसोयमासनयोगः॥अशनयोगस्तुमिताहारत्वं॥अत्या
हारमनाहारंनित्यंयोगीविवर्जयेत्॥इतिश्रुतेः॥भगवताप्युक्तम्
नात्यश्नतस्तुयोगोस्तिनचैकांतमनश्नतः॥नचातिस्वप्नशीलस्य
जाग्रतोनैवचार्जुन॥युक्ताहारविहारस्ययुक्तचेष्टस्यकर्मसु॥यु
क्तस्वप्नावबोधस्ययोगोभवतिदुःखहेति॥जितासनस्यप्राणाया
मेनमनोविनाशःश्वेताश्वतरैराम्नायते॥त्रिरुन्नतंस्थाप्यसमंशरी
रंहृदींद्रियाणिमनसासन्निवेश्य॥ब्रह्मोडुपेनप्रतरेतविद्वान्
स्रोतांसिसर्वाणिभयावहानि॥प्राणान्प्रपीड्येहसयुक्तचेष्टःक्षी
णेप्राणेनासिकयोःश्वसीत॥दुष्टाश्वयुक्तमिववाहमेनंविद्वान्मनो
धारयेताप्रमत्तः॥योगीद्विविधः॥विद्यामदाद्यासुरीसंपद्रहि
तस्तत्सहितश्चेति॥तयोराद्यस्यब्रह्मध्यानेनमनसिनिरुद्धेसति
तन्नांतरीयकतयाप्राणोनिरुध्यते॥तंप्रतित्रिरुन्नतमितिमंत्रः
पठितः॥द्वितीयस्याभ्यासेनप्राणेनिरुद्धेतन्नांतरीयकतयाम
नोनिरुध्यते॥तंप्रतिप्राणान्प्रपीड्येतिमंत्रप्रवृत्तः॥प्राणपीड
नप्रकारोवक्ष्यते॥तेनचपीडनेनयुक्तचेष्टोभवति॥मनश्चेष्टा
विद्यामदादयोनिरुध्यंते॥प्राणनिरोधेनचित्तदोषनिरोधे दृ
ष्टांतोन्यत्रश्रूयते॥यथापर्वतधातूनांदह्यंतेधमनान्मलाः॥
तथेंद्रियकृतादोषादह्यंतेप्राणनिग्रहादिति॥अत्रोपपत्तिर्वा

सिष्ठेनदर्शिता॥यःप्राणपवनस्पंदःचित्तस्पंदःसएवहि॥प्राणस्पं
दस्यजयेयत्नःकर्तव्योधीमतोच्चकैरिति॥मनोवाक्चक्षुरादीन्द्रियदे
वताःस्वस्वव्यापारंनिरंतरंकरिष्यामइतिव्रतंधृत्वाश्रमरूपेणमृ
त्युनाग्रस्ताःसचमृत्युःप्राणंनाप्नोत्ततोनिरंतरमुच्छ्वसन्निःश्वसं
कुर्वन्नपिप्राणोनश्राम्यति॥तदाविचार्यदेवताःप्राणरूपंप्रविश
न्॥सोयमर्थोवाजसनेयिभिराम्नायते॥अयंवैनःश्रेष्ठोयःसंचरं
श्चासंचरंश्चनव्यथतेथोनरिष्यतिहंतस्यैवसर्वेरूपमसामेति॥
एतस्यैवसर्वेरूपमभवंस्तस्मादेतएतेनाख्यायंतेप्राणाइति॥अ
तइंद्रियाणांप्राणरूपत्वान्नामप्राणाधीनचेष्टावत्त्वं॥तच्चांतर्यामि
ब्राह्मणेसूत्रात्मप्रस्तावेश्रूयते॥वायुर्वैगौतमसूत्रं॥वायुनावैगौ
तमसूत्रेणायंचलोकः॥परश्चलोकःसर्वाणिचभूतानिसंदृब्धा
निभवंति॥तस्माद्वैगौतमपुरुषंप्रेतमाहुर्व्यस्रंसिषतास्यांगानी
ति॥वायुनाहिगौतमसूत्रेणसंदृब्धानिभवंतीति॥अतप्राणमन
स्पंदयोःसहभावित्वात्प्राणनिग्रहेमनोनिगृह्यते॥ननुसहस्पंदो
नयुक्तःसुषुप्तौचेष्टमानेपिप्राणेमनसोऽचेष्टमानत्वात्न॥विली
नत्वेनतदानीमनसएवाभावात्॥ननुक्षीणेप्राणेनासिकयोःश्व
सीतेतिहिव्याहृतंनहिक्षीणप्राणस्यमृतस्यश्वासंक्वचित्पश्यामः
नापिश्वसतोजीवतःप्राणक्षयोस्ति॥मैवं॥अनुल्बणत्वस्यक्षय
त्वेनात्रविवक्षितत्वात्॥यथाखननच्छेदनादिषुव्यापृतस्यप्राणस्य
पर्वतमारोहतःशीघ्रंधावतोवाश्वासवेगोथवानुभवति॥नतथावा
स्वस्थस्यतस्यासीनस्यवाविद्यते॥तथाप्राणायामपाटवोपेत
स्यतस्याल्पःश्वासोभवति॥एतदेवाभिप्रेत्यश्रूयते॥भूत्वातत्राय
तप्राणःशनैरेवसमुच्छ्वसेदि॥यथादुष्टैरश्वैरूपेतोरथोमार्गंत्यक्त्वा
यत्रक्वापिनीयते॥सचसारथिनादृढमश्वरज्जुधारणेनमार्गेषुपु
नर्धार्यते॥तथेंद्रियैर्वासनाभिरितस्ततोनीयमानंमनःप्राणरज्ज्वा
दृढंधारितायांधार्यते॥प्राणान्प्रपीड्येतियदुक्तंतत्रप्राणपीडनप्र
कारोऽन्यत्रश्रूयते॥सव्याहृतिकांसप्रणवांगायत्रींशिरसासह॥
त्रिःपठेदायतप्राणःप्राणायामःसउच्यते॥प्राणायामास्त्रयःप्रो

क्ता रेचपूरककुंभकाः॥उत्क्षिप्यवायुमाकाशंशून्यंकृत्वानिरात्मकं
॥शून्यभावेनयुंजीयाद्रेचकस्येतिलक्षणं॥वक्त्रेणोत्पलनालेनतो
यमाकर्षयेन्नरः॥एवंवायुर्गृहीतव्यःपूरकस्येतिलक्षणं॥नोच्छ्वसे
न्नचनिःश्वसेन्नैवगात्राणिचालयेत्॥एवंतावन्नियुंजीतकुंभ
कस्येतिलक्षणमिति॥शरीरांतर्गतंवायुंबहिर्निःसारयितुंउत्क्षि
प्यशरीरमाकाशंशून्यंनिरात्मकंवायुरहितंकृत्वास्वल्पमपिवायुं
अप्रवेश्यशून्यभावेनैवनियमयेत्॥तदिदंरेचकंभवति॥कुंभको
द्विविधः॥आंतरोबाह्यश्चेति॥तदुभयंचवसिष्ठआह॥अपानेस्तं
गतेप्राणोयावन्नाभ्युदितोहृदि॥तावत्साकुंभकावस्थायोगिभि
र्योनुभूयते॥बहिरस्तंगतेप्राणेयावन्नापानउद्भवः॥तावत्पूर्णसमा
वस्थंबहिष्ठंकुंभकंविदुरिति॥आंतरोच्छ्वासनिश्वासौप्राणापानौ
उच्छ्वासआंतरकुंभविरोधीनिःश्वासोबाह्यकुंभविरोधीगात्रचा
लनमुभयविरोधितस्मिन्सतिनिश्वासोच्छ्वासयोरन्यतरस्यावश्यं
भावित्वात्॥पतंजलिरपिआसनानंतरभाविनंप्राणायामंसूत्र
यामास॥तस्मिन्सतिनिश्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदःप्राणायामः
ननुकुंभकेगत्यभावेपिरेचकपूरकयोरुच्छ्वासनिश्वासगतीविद्ये
तेइति चेन्न॥अधिकमात्राभ्यासेनस्वभावसिद्धायाःसमप्राणग
तेःविच्छेदात्॥तमेवाभ्यासंसूत्रयति॥बाह्याभ्यंतरस्तंभवृत्तिःदे
शकालसंख्यादिभिःपरिदृष्टोदीर्घःसूक्ष्मइति॥रेचकोबाह्यवृत्तिः
पूरकआंतरवृत्तिःकुंभकस्तंभवृत्तिःतत्रैकैकोदेशादिभिःपरीक्षणीयःतद्य
था॥स्वभावसिद्धेरेचकेहृदयान्निर्गत्यनासाग्रसंमुखेद्वादशां
गुलपर्यंतेश्वासःसमाप्यते॥अभ्यासेनतुक्रमेणनाभेराधारा
द्वावायुर्निर्गच्छति॥चतुर्विंशत्यंगुलपर्यंतेषट्त्रिंशदंगुलपर्यं
तेवासमाप्तिः॥अत्ररेचकेप्रयत्नातिशयेसतिनाभ्यादिप्रदेश
क्षोभेणांतर्निश्चेतुंशक्यं॥बहिस्तुसूक्ष्मंतूलंधृत्वातच्चालनेन
निश्चेतव्यं॥सेयंदेशपरीक्षा॥रेचककालेप्रणवस्यावृत्तयोदशविं
शतित्रिंशदादिभिःकालपरीक्षा॥अस्मिन्मासेप्रतिदिनंदशरेच
का॥आगामिमासेविंशतिउत्तरमासेत्रिंशत्इत्यादिभिःसंख्याप

रिक्षा यथोक्त देशकालविशिष्टाः प्राणायामा एकस्मिन् दिने दशविंशतित्रिंशाद्दिस्यादिभिः संख्या परिसापूरके प्येवं योजनीयं यद्यपि कुंभके देशव्याप्ति विशेषो नावगम्यते॥ तथापि कालसंख्या व्याप्तिरवगम्यते इतिं यथा घनीभूतस्तूलपिंडः प्रसार्यमाणो दीर्घो विरलतयासूक्ष्मश्च भवति॥ तथा प्राणोपि देशकालसंख्याधिक्येनाभ्यस्यमानो दीर्घो दुर्लक्षतया सूक्ष्मश्च संपद्यते॥ रेचकादिभ्यो त्रिभ्यो न्यं प्रकारं सूत्रयति॥ बाह्याभ्यंतरविषयानपेक्षी चतुर्थ इति॥ यथाशक्ति सर्वं वायुं विरेच्यानंतरं क्रियमाणो बहिः कुंभको यथाशक्ति वायुमापूर्य्यानंतरं क्रियमाणोंतः कुंभकः रेचकपूरकावनादृत्य केवलः कुंभकोभ्यस्यमानः पूर्वत्रापेक्ष्या चतुर्थो भवति॥ निद्रातंद्र्यादिप्रबलदोषयुक्तानां रेचकादित्रयं॥ दोषरहितानां च चतुर्थ इति विवेकः॥ प्राणायामफलं सूत्रयति॥ ततः क्षीयते प्रकाशावरणमिति॥ प्रकाशस्य तत्त्वस्यावरणं तमो निद्रालस्यादिहेतुः तस्य क्षयो भवति॥ फलांतरं सूत्रयति॥ धारणासु योग्यता मनस इति॥ आधारनाभिचक्रहृदयभ्रूमध्ये ब्रह्मरंध्रादिदेशविशेषे चित्तस्य स्थापनं धारणा देशबंधश्चित्तस्य धारणेति सूत्रणात्॥ श्रुतिश्च मनः संकल्पकं ध्यात्वा संक्षिप्यात्मनि बुद्धिमान् धारयित्वा तथात्मानं धारणा परिकीर्तितेति॥ प्राणायामेन रजोगुणकारितां चांचल्यां तमोगुणकारितादालस्यादेश्च निवारितं मनस्तस्यां धारणायां योग्यं भवति॥ प्राणायामदृढाभ्यासे युक्तया च गुरुदत्तया इति॥ अत्र स्वेन युक्तिप्राप्देन योगिजनप्रसिद्धशिरो रूपमेरु चालनं॥ जिह्वाग्रेण घंटिकाभ्रामणं नाभिचक्रे ज्योतिर्ध्यानं विस्मृतिप्रदोषध्वसेवाचे स्यैवमादिकं गृह्यते तद्देवमध्यात्मविद्या साधुसंगमवासनाक्षयप्राणनिरोधाश्चित्तनाशोपाया दर्शिताः॥ अथ तदुपायभूतं समाधिं वक्ष्यामः॥ पंचभूम्सु तेतस्य चित्तस्य भूमित्रयत्यागेनावशिष्टं भूमिद्वयं समाधिः॥ चित्तभूमयश्च योगभाष्यकृता दर्शिताः॥ क्षिप्तं मूढं विक्षिप्तं एकाग्रं निरुद्धमिति चित्तभूमय इति॥ आसुरसंपल्लोकशास्त्रदेहवासनाप्रवर्तमानं चित्तं क्षिप्तं॥ निद्रातंद्रा

दिग्रस्तंमूढं।कादाचित्कध्यानयुक्तंक्षिप्ताद्विशिष्टतयाविक्षिप्तं॥त
त्रक्षिप्तमूढयोः॥समाधिशंकैवनास्ति॥विक्षिप्तेतुचेतसिविक्षेपोप
सर्जनीभूतःसमाधिर्योगपक्षेनिवर्तते॥विक्षेपांतर्गततयाद्दहनांत
र्गतबीजवत्सद्यएवनश्यति॥यस्त्वेकाग्रेतुचेतसिसद्भूतमर्थंद्योतय
ति॥क्षिणोतिचक्लेशान्कर्मबंधान्श्लथयति॥निरोधमभिमुखीक
रोतिससंप्रज्ञातोयोगइत्याख्यायते॥सर्ववृत्तिनिरोधेतुअसंप्रज्ञा
तःसमाधिः॥तत्रसंप्रज्ञातसमाधिभूमिकैकाग्रतांसूत्रयति॥शां
तोदितौतुल्यप्रत्ययौचित्तस्यैकाग्रतापरिणामइति॥शांतोऽतीतउ
दितोवर्तमानप्रत्ययश्चित्तवृत्तिःअतीतप्रत्ययोयंपदार्थंगृह्णाति
तमेवचेदुदितोगृह्णीयात्तावुभौतुल्यौभवतः॥तादृशश्चित्तस्य
परिणामएकाग्रतेत्युच्यते॥एकाग्रताभिवृद्धिलक्षणंसमाधिंसू
त्रयति॥सर्वार्थतैकाग्रतयोःक्षयोदयौचित्तस्यसमाधिपरिणा
मइतिरजोगुणेनचाल्यमानंचित्तंक्रमेणसर्वान्पदार्थान्गृह्णा
ति॥तस्यरजोगुणस्यनिरोधायक्रियमाणेनयोगिनःप्रयत्नविशे
षेणदिनेदिनेसर्वार्थताक्षीयते॥एकाग्रताचोदेति॥तादृशश्चि
त्तस्यपरिणामःसमाधिरित्युच्यते॥तस्यसमाधेरष्टांगेषुयमनि
यमासनप्राणायामप्रत्याहाराःपंचबहिरंगानि॥तत्रयमान्
सूत्रयति॥अहिंसासत्यमस्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहायमाइति॥
हिंसादिभ्योनिषिद्धधर्मेभ्योयोगिनंयमयंतीतियमाः॥नियमान्
सूत्रयति॥शौचसंतोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानिनियमाइ
ति॥जन्महेतोःकाम्यधर्म्मान्निवर्त्यमोक्षहेतौनिष्कामधर्मेनिय
मयंतिप्रेरयंतीतिनियमाः॥यमनियमयोरनुष्ठानवैलक्षण्यंस्म
र्यते॥यमान्सेवेतसततंननित्यंनियमान्बुधः॥यमान्पतत्यकुर्वा
णोनियमान्केवलान्भजन्पततिनियमवान्यमेष्वसक्तोनतुय
मवान्नियमालसोऽवसीदेत्॥इतियमनियमौसमीक्ष्यबुद्ध्याय
मबहुलेष्वनुसंदधीतबुद्धिंइति॥यमनियमफलानिसूत्रयति
तत्सन्निधौवैरत्यागः॥क्रियाफलाश्रयत्वंरत्नोपस्थानं॥वीर्यला
भः॥जननादिभयाभावःजन्मकथंतासंबोधः॥शौचात्स्वांगजु

गुरूपापरैरसंसर्गः॥ सत्वशुद्धिः सौमनस्यैकाग्र्येंद्रियजयात्मदर्शन
योग्यत्वानि च संभवंति॥ संतोषादनुत्तमः सुखलाभः॥ कायेंद्रिय
बुद्धिशुद्धिरशुद्धिक्षयात्तपसः स्वाध्यायादिष्टदेवतासंप्रयोगः॥
समाधिसिद्धिरीश्वरप्रणिधानादिति॥ आसनप्राणायामौ व्या
ख्यातौ॥ प्रत्याहारं सूत्रयति॥ स्वविषयाऽसंप्रयोगे चित्तस्वरूपा
नुकार इवेंद्रियाणां प्रत्याहार इति॥ शब्दस्पर्शरूपरसगंधा विष
यास्तेभ्यो निवर्तिताः श्रोत्रादयः चित्तस्वरूपमनुकुर्वंतीव व्यतिष्ठं
ते॥ श्रुतिश्च भवति॥ शब्दादिविषयाः पंच मनश्चैवातिचंचलं॥
चिंतयेदात्मनो रश्मीन् प्रत्याहारः स उच्यत इति॥ शब्दादयो विष
या येषां श्रोत्रादीनां ते श्रोत्रादयो पंच मनः षष्ठानामेतेषामनात्मरू
पेभ्यः शब्दादिभ्यो निवर्तनमात्मरश्मित्वेन चिंतनं प्रत्याहारः स इत्य
र्थः॥ प्रत्याहारफलं सूत्रयति॥ ततः परमा वश्यतेंद्रियाणामिति
॥ धारणाध्यानसमाधीन् सूत्रैस्त्रिभिः सूत्रयति॥ देशबंधश्चित्त
स्य धारणा॥ तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानं॥ तदेवार्थमात्रनिर्भासं
स्वरूपशून्यमिव समाधिरिति॥ आधारादिदेशाः पूर्वमुक्ताः॥ इ
देशांतरं श्रूयते॥ मनः संकल्पकं ध्यात्वा संक्षिप्यात्मनि बुद्धिमान्
॥ धारयित्वा तथात्मानं धारणा परिकीर्तितेति॥ यत्सर्ववस्तुसंक
ल्पकं मनः ध्यात्वा संक्षिप्यात्मनि तदात्मानमेव संकल्पयतु नत्व
न्यदित्येवंविधः प्रयत्न आत्मनि संक्षेपः॥ प्रत्ययस्यैकतानता ध्या
नं तत्त्वैकविषयप्रवाहः स च द्विविधः॥ विच्छिद्य विच्छिद्य जायमा
नः संततश्चेति॥ तावुभौ क्रमेण ध्यानसमाधी भवतः॥ तदुभयं
सर्वानुभवयोगिना दर्शितं॥ चित्तैकाग्र्यवतो ज्ञानमुक्तं समुपजायते
॥ तत्साधनमतो ध्यानं यथावदुपदिश्यते॥ विलाप्य वि — कृतिं
कृत्स्नां संभवव्यत्ययक्रमात्॥ परिशिष्टं च सन्मात्रं चिदानंदं विचिं
तयेदिति॥ ब्रह्माकारमनोवृत्तिप्रवाहोऽहंकृतिं विना॥ संप्रज्ञात
समाधिः स्यात् ध्यानाभ्यासप्रकर्षत इति॥ तं च भगवत्पादा उदा
जहुः॥ दृशिस्वरूपं गगनोपमं परं सकृद्विभातं त्वजमेकमक्षरं॥
अलेपकं सर्वगतं यदद्वयं तदेव चाहं सततं विमुक्त ॐ॥ दृशिस्तु शुद्धो

हमविक्रियात्मकोनमेस्तिकश्चिद्विषयःस्वभावतः॥पुरस्तिरश्चोर्द्ध
मधश्चसर्वतःसंपूर्णभूमात्वजआत्मनिस्थितः॥अजोमरश्चैवत
थाजरोमृतःस्वयंप्रभःसर्वगतोहमद्वयः॥नकारणंकार्यमतीव
निर्मलःसदैवतृप्तश्चततोविमुक्तॐमिति॥ननुसंप्रज्ञातसमा
धिरंगीसकथंध्यानानंतरभाविनोऽष्टमांगस्यसमाधेःस्थानेउदा
हृतः॥नायंदोषः॥अत्यंतभेदाभावात्॥यथावेदमधीयानोमाणव
कःपदेपदेस्खलन्पुनःपुनःसमादधाति॥अधीतवेदःसावधा
नोनस्खलति॥अध्यापकोनिरवधानस्तंद्रींकुर्वन्नपिनस्खल
ति॥तथाविषयैक्येपिपरिपाकतारतम्येनध्यानसमाधिसंप्रज्ञाता
नामवांतरभेदोवागंतव्यः॥धारणादित्रयंमनोविषयत्वात्संप्र
ज्ञातेंतरंगं॥यमादिपंचकंतुबहिरंगं॥तदेतत्सूत्रयति॥त्रयमंतरंगं
पूर्वेभ्यइति॥ततःकेनापिपुण्येनांतरंगंप्रथमंलब्धेबहिरंगलाभा
यनापिप्रयासःकर्तव्यः॥यद्यपिपतंजलिनाभौतिकभूततन्मात्रें
द्रियाहंकारादिविषयाःसविकल्पकसमाधयोबहुधाप्रपंचिता
स्तथापितेषामंतर्द्धानादिसिद्धिहेतुत्वान्मुक्तिहेतुसमाधिविरो
धित्वान्नास्माभिस्तत्रादरःक्रियते॥तथाचसूत्रितं॥तेसमाधावुप
सर्गाव्युत्थानेसिद्धयइति॥स्थान्युपमंत्रणेसंगस्मयाकरणंपुनर
निष्टप्रसंगादिति॥स्थानिनोदेवाःउद्दालकोदेवैरामंत्रितोप्यवज्ञा
यदेवान्निर्विकल्पकसमाधिमेवचकारेत्युपाख्यायते॥प्रश्नोत्त
राभ्यामप्येवंगम्यते॥ ॥श्रीरामः॥ ॥जीवन्मुक्तशरीराणांकथमा
त्मविदांवर॥शक्तयोनेहदृश्यंतेआकाश गमनादिकाः॥वसिष्ठः
॥अनात्मविदमुक्तोपिनभो विहरणादिकं॥द्रव्यमंत्रक्रियाका
लाःतैःसहयुक्तिःयोगःतेनद्रव्यादियुक्तःसन्प्राप्नोतीत्यर्थः॥द्रव्यं
मंत्रक्रियाकालयुक्त्याप्नोत्येवराघव॥नात्मज्ञस्यैषविषयआत्म
ज्ञोह्यात्ममात्रदृक्॥आत्मनात्मनिसंतृप्तोनाविद्यामनुधावति॥
येकेचनजगद्भावास्तानविद्यामयान्विदुः॥कथंतेषुकिलात्मज्ञ
स्त्यक्ताविद्योनिमज्जति॥द्रव्यमंत्रक्रियाकालशक्तयोसाधुसि
द्धिदाः॥परमात्मपदप्राप्तौनोपकुर्वंतिकाश्चन॥सर्वेच्छाजालसं

शांतावात्मलाभोदयोह्ययं॥सकथंसिद्धिवांछायांमग्नचित्तेनल
भ्यतइति॥नकेचनजगद्भावास्तत्त्ववित्तंरंजयंत्यमी॥नागरंनागरी
कांतिंकुग्रामललनाइवेति॥अपिशीतरुचावर्केसुतीक्ष्णेचेंदु
मंडले॥अप्यधःप्रसरत्यग्नौजीवन्मुक्तोनविस्मयी॥चिदात्म
नइमाइत्थंप्रस्फुरंतीहशक्तयः॥इत्यस्याश्चर्यजालेषुनाभ्युदे
तिकुतूहलमितिच॥आत्मविषयैस्तुसंप्रज्ञातसमाधिःवासनाक्ष
यस्यनिरोधसमाधेश्चहेतुःतस्मात्तत्रादरःकृतः॥अथपंचमभू
मिरूपोनिरोधसमाधिर्निरूप्यते॥तंचनिरोधंचसूत्रयति॥व्यु
त्थाननिरोधसंस्कारयोरभिभवप्रादुर्भावौनिरोधक्षणचित्ता
न्वयोनिरोधपरिणामइति॥व्युत्थानसंस्काराःसमाधिविरोधि
नस्तेचोद्दालकस्यसमाधौउदाहृताः॥कदाहंत्यक्तमननेपदे
परमपावने॥चिरंविश्रांतिमेष्यामिमेरुशृंगइवांबुदः॥इतिचिं
तापरवशोबलादुद्दालकोद्विजः॥पुनःपुनस्तूपविश्य ध्याना
भ्यासंचकारह॥विषयैर्नीयमानेतुचित्तेमर्कटचंचले॥नसले
भेसमाधानप्रतिष्ठांप्रीतिदायिनीं॥कदाचिद्बा ह्यसंस्पर्शपरि
त्यागादनंतरं॥तस्यागच्छच्चित्तकपिरंतरस्पर्शसंज्वरात्॥क
दाचिदंतरस्पर्शाद्बा ह्यंविषयमाददे॥तस्योड्डीयमनोयाति
कदाचि त्त्रस्तपक्षिवत्॥कदाचिदुदितार्काभंतेजःपश्यति
विस्तृतं॥कदाचित्केवलंव्योमकदाचिन्निविडंतम इति॥आ
गच्छंतोयथाकामंप्रतिभासान्पुनःपुनः॥अच्छिनन्मनसाशूरः
खड्गेनेवरणेरिपून्॥विकल्पौघेसमांलूनेसोपश्यद्धृदयांबरे॥
तमःछन्नविवेकार्कंलोलकज्जलमेचकं॥तमप्युत्सादयामास
सम्यक्ज्ञानविवस्वता॥तमस्युपरतेस्वांतेतेजःपुंजंददर्शसः
॥तल्लुलावस्यलाज्ञानांवनंबालइवद्विपः॥तेजस्युपरतेत
स्यघूर्णमानंमनोमुनेः॥निशाज्ञावदगान्निद्रांतामप्यासुलुला
वसः॥निद्राव्यपगमेतस्यव्योमसंवित्समुद्ययौ॥व्योमसंविद्विन
ष्टायांमूढंतस्याभवन्मनः॥मोहमप्येषमनसस्तन्प्रमाजेमहा
शयः॥ततस्तेजस्तमोनिद्रामोहादिपरिवर्जितां॥कामप्यव

स्यामासाद्यविरामश्रमनःक्षणमितिच॥तएतेव्युत्थानसंस्का
रानिरोधहेतुनायोगिप्रयत्नेनप्रतिदिनंप्रतिक्षणंचाभिभूयंतेत
द्विरोधिनश्चनिरोधसंस्काराःप्रादुर्भवंति॥तथासतिनिरोध
एकैकस्मिन्क्षणेचित्तमनुगच्छतिसोयमीदृशश्चित्तस्यनिरोधप
रिणामोभवतिनन्वप्रतिक्षणपरिणामिनोहिभावाऋतेचितिश
क्तेरितिन्यायेनतथाचित्तस्यसर्वदापरिणामप्रवाहोवक्तव्यः।
बाढं॥तत्रव्युत्थितचित्तस्यवृत्तिप्रवाहस्फुटः॥निरुद्धचित्तस्यतु
कथमित्याशंक्योत्तरंसूत्रयति॥ततःप्रशांतवाहितासंस्कारादि
ति॥यथासमिदाज्याहुतिप्रक्षेपेवह्निरुत्तरोत्तरवृद्ध्याप्रज्वल
ति॥समिदादिक्षयेप्रथमक्षणेकिंचिच्छाम्यति॥उत्तरोत्तरक्षणे
शांतिर्वर्द्धते॥तथानिरुद्धचित्तस्योत्तरोत्तराधिकःप्रशमःप्रव
हति॥तत्रपूर्वपूर्वप्रशमजनितःसंस्कारएवोत्तरप्रशमस्यका
रणं॥तामेतांप्रशांतांप्रशांतवाहितांभगवान्वसिष्ठमुदाज
हार॥यदाविनियतंचित्तमात्मन्येवावतिष्ठते॥निस्पृहःसर्व
कामेभ्योयुक्तइत्युच्यतेतदा॥यथादीपोनिवातस्थोनेंगतेसोप
मास्मृता॥योगिनोयतचित्तस्ययुंजतोयोगमात्मनः॥यत्रोपरमते
चित्तंनिरुद्धंयोगसेवया॥यत्रचैवात्मनात्मानंपश्यन्नात्मनितुष्य
ति॥सुखमात्यंतिकंयत्तद्बुद्धिग्राह्यमतींद्रियं॥वेत्तियत्रनचैवायं
स्थितश्चलतितत्त्वतः॥यंलब्ध्वाचापरंलाभंमन्यतेनाधिकंततः॥
यस्मिन्स्थितोनदुःखेनगुरुणापिविचाल्यते॥तंविद्याद्दुःखसंयोग
वियोगंयोगसंज्ञितं॥सनिश्चयेनयोक्तव्योयोगोनिर्विण्णचेतसे
ति॥निरोधसमाधेःसाधनंसूत्रयति॥विरामप्रत्ययाभ्यासपूर्वकः
संस्कारशेषोन्यइति॥विरामोवृत्त्युपरमःतस्यप्रत्ययःकारणंवृत्त्यु
परमार्थःपुरुषप्रयत्नःतस्याभ्यासःपौनःपुन्येनसंपादनंतत्पूर्वक
स्तज्जन्यः॥अनंतरातीतसूत्रेसंप्रज्ञातसमाधेरुक्तत्वात्तदपे
क्षया ऽन्यो ऽसंप्रज्ञातसमाधिस्तत्रवृत्तिरहितस्यचित्तस्वरूपस्य
दुर्लक्ष्यत्वात्संस्काररूपेणचित्तंशिष्यते॥विरामप्रत्ययजन्यत्वं
भगवान्वसिष्ठआह॥संकल्पप्रभवान्कामांस्त्यक्त्वासर्वानशे

षतः॥मनसैवेंद्रियग्रामंविनियम्यसमंततः॥शनैःशनैरुपरमेद्बुद्ध्या
धृतिगृहीतया॥आत्मसंस्थंमनःकृत्वानकिंचिदपिचिंतयेत्॥यतो
यतोनिश्चरतिमनश्चंचलमस्थिरं॥ततस्ततोनियम्यैतदात्मन्येवव
शंनयेत्॥काम्यमानास्रक्चंदनवनितापुत्रमित्रगृहक्षेत्रादयोमो
क्षशास्त्रकुशलविवेकिजनप्रसिद्धैर्बहुभिर्दोषैरुपेताअपिअना
दिअविद्यावशात्तद्दोषानाच्छाद्यतेषुविषयेषुसम्यक्त्वंसंकल्प
यंति॥तस्माच्चसंकल्पादिदंमेस्यादिदंमेस्यादित्येवंरूपाःकामाःप्र
भवंति॥तथाचस्मर्यते॥संकल्पमूलःकामोवैयज्ञाःसंकल्पसंभवाः
॥कामजानामितेमूलंसंकल्पात्किलजायसेइति॥नत्वांसंकल्पयि
ष्यामिसमूलस्त्वंविनश्यसि॥तत्रविवेकेनविषयदोषेषुसाक्षात्कृ
तेषुसुनावांतपायसवत्कामास्त्यज्यंते॥स्रक्चंदनादिविषयेभ्यब्र
ह्मलोकादिपर्यंतमाद्यैश्वर्येषुचकामास्त्याज्याइत्यभिप्रेत्यसर्वा
नित्युक्तं॥मासोपवासव्रतिनातस्मिन्मास्यन्त्येस्यकेपिकामःपुनःपुनरु
देतितद्वन्माभूदित्यशेषतइत्युक्तं॥कामत्यागेमनःपूर्वकप्रवृत्त्यभा
वेपिचक्षुरादीनांरूपादिषुस्वभावसिद्धाप्रवृत्तिःसापिप्रयत्नयुक्ते
नमनसैवनियंतव्या॥देवतादर्शनादिषुअपिअननुसरणायसमं
ततइत्युक्तम्॥भूमिकाजयक्रमेणोपरमंविवक्षितत्वात्शनैःशनै
रित्युक्तं॥ताश्चभूमिकाश्चतस्रःकठवल्लीषुश्रूयंते॥यच्छेद्वाङ्मन
सीप्राज्ञस्तद्यच्छेत्ज्ञानआत्मनिमहतिनियच्छेत्तद्यच्छेच्छांतआत्म
नीति॥वाग्व्यापारोद्विविधः॥जपादिरूपःलौकिकोजपादिरूपोवै
दिकश्च॥तत्रलौकिकस्यबहुविक्षेपकरत्वादुत्थानकालेपियोगी
तंपरित्यजेत्॥अतएवस्मर्यते॥मौनंयोगासनंयोगस्तितिक्षैकांत
शीलता॥निस्पृहत्वंसमत्वंचसप्तैतान्येकदंडिनइति॥जपादिकं
निरोधसमाधौपरित्यजेत्॥सेयंवाग्भूमिःप्रथमातांभूमिंप्रयत्न
मात्रेणकतिपयैर्दिनैर्मासैर्वादृढंविजित्यपश्चाद्द्वितीयायांमनोभू
मौप्रयतेत॥अन्यथाबहुभूमिकप्रासादवत्प्रथमभूमिकापाते
नैवोपरितन्योयोगभूमयोविनश्येयुः॥यद्यपिचक्षुरादयोनिरोद्ध
व्याःतथापितेषांवाग्भूमौमनोभूमौवांतर्भावोद्रष्टव्यः॥ननुवाचंम

नसि नियच्छेदित्यनुपपन्नं॥ नहींद्रियस्येंद्रियांतरे प्रवेशोस्ति॥ मैवं॥
प्रवेशस्यास्याविवक्षितत्वात्॥ नानाविक्षेपकारिणोर्वाङ्मनसयो
र्मध्ये प्रथमतो वाग्व्यापारनियमेन मनोव्यापारमात्रपरिशेष इह
विवक्षितः गोमहिषाश्वादीनामिव वाङ्नियमे स्वाभाविके संपन्ने ततो
ज्ञानात्मनि मनो नियच्छेत्॥ आत्मा त्रिविधः॥ ज्ञानात्मा महानात्मा
शांतात्मा चेति॥ ज्ञानात्मन्त्र स्थित आत्मेति ज्ञातृत्वोपाधिरहंकारो
त्र ज्ञानशब्देन विवक्षितः॥ करणस्य मनसो नियम्यत्वेन पृथगुपात्त
त्वात्॥ अहंकारो द्विविधः॥ विशेषरूपः सामान्यरूपश्चेति॥ अयमह
मेतस्य पुत्र इत्येवं व्यक्तमभिमन्यमानः सामान्यरूपः॥ सच सर्वव्य
क्तिषु व्याप्तत्वान्महानित्युच्यते॥ ताभ्यामहंकाराभ्यामुपहितौ द्वावा
त्मानौ॥ निरुपाधिकः शांतात्मा तदेतत्सर्वमंतर्बहिर्भावेन वर्तते॥ शां
त आत्मा सर्वांतरश्चिदेकरसस्तस्मिन्नाश्रितं जडशक्तिरूपमव्यक्तं
मूलप्रकृतिः साच प्रथमं सामान्याहंकाररूपं महत्तत्त्वं नामधृत्वा
व्यक्तीभवति॥ ततो बहिर्विशेषाहंकाररूपेण ततो बहिर्मनोरूपेण
ततो बहिर्वागादींद्रियरूपेण तदेतदभिप्रेत्योत्तरमांतरत्वं विविन
क्ति श्रुतिः॥ इंद्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः॥ मनसस्तु परा बु
द्धिर्बुद्धेरात्मा महान्परः॥ महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः पर इ
ति॥ एवं सति अत्र नानाविधसंकल्पविकल्पसाधनं करणरूपं म
नोहंकर्तरि नियच्छेत्॥ मनोव्यापारान्परित्यज्याहंकारमात्रं शेषये
त्॥ न चैतदशक्यमिति वाच्यं॥ तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदु
ष्करमिति॥ वदंतमर्जुनं प्रति भगवतोत्तराभिधानात्॥ असंशयं म
हाबाहो मनो दुर्निग्रहं चलं॥ अभ्यासेन तु कौंतेय वैराग्येण च गृ
ह्यते॥ असंयतात्मना योगो दुःप्राप इति मे मतिः॥ वश्यात्मना तु य
तता शक्योऽवाप्तुमुपायतः॥ इत्यभ्यासवैराग्ये पतंजलिसूत्रोदा
हरणेन व्याख्यास्यते॥ पूर्वपूर्वभूमिदार्ढ्यरहितोऽसंयतात्मा॥ त
त्सहितो वश्यात्मा उपायतः प्राप्तिं गौडाचार्याः स्पष्टतमाहुः॥
उत्सेक उदधेर्यद्वत्कुशाग्रेणैकबिंदुना॥ मनसो निग्रहस्तद्वद्
भवेदपरिखेदतः॥ बहुभिर्न विरोद्धव्यं एकेनापि बलीयसा॥ सप

राभवमाभूदितिसमुद्रइवटिट्टिभात्॥इत्यत्रसंप्रदायविद्आख्यायि
कामाचक्षते॥कस्यचित्किलपक्षिणोंडानितीरस्थान्युदधिरुत्सेके
नापजहार॥तंचसमुद्रंशोषयामीतिप्रवृत्तःसचपक्षीस्वमुखाग्रेण
चैकैकंजलबिंदुंमतिक्षिपति॥तदाबहुभिःपक्षिभिर्बंधुवर्गैर्वार्य
माणोप्यनुपरतःप्रत्युततानपिसहकारिणोवव्रे॥तांश्चपततोय
तनाभ्यांबहुधाक्लिश्यतःसर्वानवलोक्यकृपालुर्नारदोगरुडंसमी
पेप्रेषयामास॥ततोगरुडपक्षपातेनशुष्यन्समुद्रोभीतस्तान्यंडानि
पक्षिणेददौ॥एवमखेदेनमनोनिरोधेपरमधर्मेप्रवर्तमानंयोगिन
मीश्वरोनुगृह्णाति॥अखेदस्यमध्येमध्येतदनुकूलव्यापारमिश्रणेन
संपद्यते॥यथौदनंभुंजानस्तत्रास्यांतरेचोपलेह्यादीनास्वादय
तितद्वत्॥इदमेवाभिप्रेत्यवसिष्ठआह॥चित्तस्यभोगैर्द्वौभागौशास्त्रे
णैकंप्रपूरयेत्॥गुरुशुश्रूषयाभागंअव्युत्पन्नस्यसंक्रमः॥किंचि
द्व्युत्पत्तियुक्तस्यभागंभोगैःप्रपूरयेत्॥गुरुशुश्रूषयाभागौभागंशास्त्रा
र्थचिंतया॥व्युत्पत्तिमनुयातस्यपूरयेच्चेतसोन्वहं॥द्वौभागौशास्त्रवै
राग्यैर्द्वौध्यानगुरुपूजयेति॥भोगशब्देनात्रजीवनहेतुर्भिक्षाटनादि
व्यापारोवर्णाश्रमोचितव्यापारश्चोच्यते॥घटिकामात्रंमुहूर्तंवायथा
शक्तियोगमभ्यस्यततोमुहूर्तंशास्त्रश्रवणेनपरिचर्ययावागुरून
नुगम्यमुहूर्तंस्वदेहमनुसृत्यमुहूर्तंयोगशास्त्रंपर्यालोच्यपुनर्मुहूर्तं
योगमभ्यसेत्॥एवंयोगप्राधान्येनव्यापारांतराणिमेलयेत्तानिद्राक्
अभ्यासप्रथमकालेतद्दिनगतान्योगमुहूर्तान्गणयेत्॥ततःपरेद्यु
र्वापरपक्षेवापरमासेवायोगमुहूर्तान्वर्द्धयेत्॥तथाचैकैकस्मिन्मुहू
र्तेएकैकक्षणयोगेविसंवत्सरमात्रेणभूयान्योगकालोभवति॥नचै
वंयोगैकपरत्वेव्यापारांतराणिलुप्येरन्नितिशंकनीयं॥लुप्ततर
क्तस्यव्यापारस्यैवयोगेधिकारात्॥अतएवविद्वत्संन्यासोपेक्ष्यते
॥तस्मात्तदेकनिष्ठःपुमान्ध्येत्वणिगादिवत्॥क्रमेणयोगारू
ढोभवति॥यथाध्येतामाणवकःपादंपादमर्द्धर्चंमृचमृग्वर्गंच
क्रमेणपठन्दशावर्त्तैरध्यापकोभवति॥यथाचवाणिज्यंकुर्वन्स
कनिष्कहिनिकादिक्रमेणलक्षपतिःकोटिपतिर्वाभवति॥तथाता

भ्यांवणिक्अध्येतृभ्यांसहैवोपक्रम्यमत्सरग्रस्तइवयुंजानस्तावता।
कालेनकुतोनयोगमारोहेत्॥तस्मात्पुनःपुनःप्राप्यमाणान्संकल्प
विकल्पानुद्दालकवत्पुरुषप्रयत्नेनपरित्यज्याहंकर्तरिज्ञानात्मनि
मनोनियच्छेत्॥तामेतांद्वितीयभूमिकांविजित्यबालमूकादिवन्निर्म
नस्केस्वाभाविकेसतिततोविशेषाहंकाररूपंविस्पष्टज्ञानात्मानमस्प
ष्टसामान्याहंकारेमहत्तत्त्वेनियच्छेत्॥यथास्वस्थांनिद्रांप्राप्तवतोवि
शेषाहंकारःसंकोचोभवति॥सेयंलोकप्रसिद्ध्यातंद्रातार्किका।
भिमतनिर्विकल्पकज्ञानेनचसमानामहत्तत्त्वमात्रपरिशेषावस्था
तृतीयाभूमिः॥अस्यांचाभ्यासपाटवेनवशीकृतायांतमेतंसामान्या
हंकाररूपंमहांतमात्मानंनिरुपाधितयाशांतेचिदेकरसस्वभावेनि
यच्छेत्॥महत्तत्त्वंतिरस्कृत्यचिन्मात्रंपरिशेषयेत्॥अत्रापिपूर्वोक्त।
विस्मृतिभयंतएवततोप्यतिशयेनोपायलाभापद्यते॥यथाशास्त्रा
भ्यासेप्रवृत्तस्यस्खलतेः प्राक्प्रतिग्रंथंव्याख्यानापेक्षायामपिव्यु।
त्पन्नस्यस्वतएवोत्तरग्रंथार्थःप्रतिभाति॥तथासम्यग्वशीकृतपूर्वभू
मेर्योगिनउत्तरभूम्युपायःस्वतएवप्रतिभाति॥तदाहयोगभाष्यका
रः॥योगेनयोगोज्ञातव्योयोगोयोगात्प्रवर्तते॥योऽप्रमत्तस्तुयोगेनसयो
गीरमतेचिरमितियोगउत्तरभूमिकायोगेनज्ञातव्योयोगोयोगात्प्रव
र्ततेयोयोगाप्रमत्तःयोगेनपूर्वभूमिकोत्तरभूमिकायोगेनसयोगेरम
तेचिरमिति॥ननुमहत्तत्त्वशांतात्मनोर्मध्येमहत्तत्त्वोपादानमव्यक्ता
ख्यंतत्त्वंश्रुत्योदाहृतं॥तत्रकुतोनियमनंनाभिधीयतइतिचेन्न॥
लयप्रसंगादितिब्रूमः॥यथाघटोऽनुपादानेजलेनिरुध्यमानोनली
यते॥उपादानभूतायांतुमृदिलीयते॥तथामहत्तत्त्वमात्मनिनली
यते॥अव्यक्तेतुलीयते॥नचस्वरूपलयःपुरुषार्थः॥स्वात्मदर्शना
नुपयोगात्॥दृश्यते त्वग्र्ययाबुद्ध्यासूक्ष्मयासूक्ष्मदर्शिभिरिति॥
पूर्ववाक्येऽभिधायसूक्ष्मत्वसिद्ध्येनिरोधस्याभिधानात्॥लयस्य
प्रतिदिनंसुषुप्तौस्वतःसिद्धत्वेनप्रयत्नवैयर्थ्याच्च॥ननुधारणाध्या
नसमाधिसाध्यस्यसंप्रज्ञातस्यैकाग्रावृत्तिरूपत्वेनदर्शनेहेतुत्वेपि।
प्रांतात्मन्यवरुद्धस्यासंप्रज्ञातसमाधिमापन्नस्यचित्तस्यवृत्तिरहितत्वे

नसुषुप्तिवन्नदर्शनहेतुत्वमितिचेन्न॥ स्वतःसिद्धस्य दर्शनस्यनि
वारयितुमशक्यत्वात्॥ अतएवश्रेयोमार्गेभिहितम्॥ आत्माना
त्माकारंस्वभावतोवस्थितंसदाचित्तंआत्मैकाकारतयातिरस्कृता
नात्मदृष्टिर्विदधीतेति॥ यथाघटोऽवयद्यमानःस्वतोवियत्पूर्णएवो
त्पद्यते॥ जलतंदुलादिपूरणंउत्प   न्नेघटेपश्चात्पुरुषप्रयत्नेन
भवति॥ तत्रजलादौनिःसारितेपिनवियन्निःसारयितुंशक्यते॥ मु
खपिधानेपिअंतर्वियदवतिष्ठतएव॥ तथाचित्तमुत्पद्यमानमा
त्मचैतन्यपूर्णमेवोत्पद्यते॥ उत्पन्नेचित्तेपश्चान्मूषनिक्तद्रुतताम्र
वद्घटपटरूपरससुखदुःखादिवृत्तिरूपत्वंभोगहेतुधर्माधर्मादि
वशाद्भवति॥ तत्ररूपरसाद्यनात्माकारेनिवारितेपिनिर्निमित्तश्चिदा
कारोनिवारयितुंशक्यते॥ ततोनिरोधसमाधिनानिवृत्तिकेनसं
स्कारमात्रशेष्यतयास्सूक्ष्मत्वेनविदात्ममानाभिमुखत्वादेकाग्रेण
चित्तेननिर्विघ्नमात्मानुभूयते॥ अनेनैवाभिप्रायेणवार्तिककारस
र्वानुभवयोगिनावाहतुः॥ घटदुःखादिरूपित्वंधियोधर्मादिहेतु
तः॥ निर्हेतुत्वात्मसंवोधरूपित्वंवस्तुवृत्ततः॥ प्रशांतवृत्तिकंचित्तंप
रमानंददायकं॥ असंप्रज्ञातनामायंसमाधिर्योगिनांप्रियइति॥
आत्मदर्शनस्यस्वतःसिद्धत्वेप्यनात्मवारणायनिरोधाभ्यासः॥
अतएवोक्तम्॥ आत्मसंस्थंमनःकृत्वानकिंचिदपिचिंतयेत्इति
योगशास्त्रस्यचित्तचिकित्सकसमाधिमात्रेप्रवृत्तत्वान्निरोधसमा
धावात्मदर्शनंनसाक्षादुक्तं॥ भाष्यांतरेणत्वभ्युपगम्यते॥ योगश्चि
त्तवृत्तिनिरोधइतिसूत्रयित्वातदाद्रष्टुःस्वरूपेणावस्थानमितिसू
त्रणात्॥ यद्यपिनिर्विकारोद्रष्टासदास्वरूपएवावतिष्ठते॥ तथापि
वृत्तिषूत्पद्यमानासुतत्रचिच्छायायांप्रतिबिंबितायांतदविवेकाद
स्वस्थइवदृश्यभवति॥ तदप्यनंतरसूत्रेणोक्तं॥ वृत्तिसारूप्यमि
तरत्रेति॥ अन्यत्रापिसूत्रितम्॥ सत्वपुरुषयोरत्यंतासंकीर्णयोः
प्रत्ययाविशेषोभोगःपरार्थत्वादिति॥ चितेरप्रतिसंक्रमायास्तदा
कारापत्तौस्वबुद्धिसंवेदनमितिच॥ निरोधसमाधिनाशोधितेत्वं
पदार्थेसाक्षात्कृतेपितस्यब्रह्मत्वंगोचरयितुंमहावाक्येनब्रह्मवि

द्यानामकंस्वहृत्यंतरमुत्पद्यते॥नचसुदृढत्वंपदार्थसाक्षात्कारेनि
रोधसमाधिरेकएवोपायः॥किंतुचिज्जडविवेकेनापिपृथक्कृतेत
त्साक्षात्कारसंभवात्॥अतएववसिष्ठआह॥द्वौक्रमौचित्तनाशस्ययो
गोज्ञानंचराघव॥योगस्तद्वृत्तिरोधोहिज्ञानंसम्यगवेक्षणमिति॥
असाध्यःकस्यचिद्योगःकस्यचिज्ज्ञाननिश्चयः॥प्रकारौद्वौततोदे
वोजगादपरमःशिवइति॥ननुविवेकोपियोगेपर्यवस्यतिदर्शनवे
लायामात्ममात्रगोचरायाएकाग्रवृत्तेःक्षणिकसंप्रज्ञातरूपत्वात्॥
बाढंतथापिसंप्रज्ञातासंप्रज्ञातयोःस्वरूपतःसाधनतश्चास्त्येवमहद्वै
लक्षण्यंवृत्त्यवृत्तिभ्यांस्फुटःस्वरूपभेदः॥साधनंतुसंप्रज्ञातस्यस
जातीयत्वाद्धारणादित्रयमंतरंगेअसंप्रज्ञातस्यतुअवृत्तिकस्यवि
जातीयत्वाद्बहिरंगं॥तथाचसूत्रं॥तदपिबहिरंगंनिर्बीजस्येति॥वि
जातीयस्यापिबहुविधानात्मवृत्तिनिवारणेनोपकारितयाबहिरंग
त्वमविरुद्धं॥तदेवोपकारित्वंविशदयितुंसूत्रयति॥श्रद्धावीर्यस्मृ
तिसमाधिप्रज्ञापूर्वकइतरेषामिति॥केषांचिद्देवादीनांपूर्वसूत्रे
जन्मनैवसमाधिमुक्त्वामनुष्यान्प्रत्येतदुच्यते॥ममायंयोगएवपर
मपुरुषार्थसाधनमितिप्रत्ययःश्रद्धासाचोत्कर्षश्रवणेनोपजायते
॥तदुत्कर्षश्चस्मर्यते॥तपस्विभ्योधिकोयोगीज्ञानिभ्योपिमतोधि
कः॥कर्मिभ्यश्चाधिकोयोगीतस्माद्योगीभवार्जुनेति॥उत्तमलोक
साधनत्वात्॥कृच्छ्रचान्द्रायणादितपसोज्योतिष्टोमादिकर्मणश्च
योगोधिकंज्ञानंप्रत्यंतरंगत्वाच्चित्तविश्रांतिहेतुतयाज्ञानादप्यधि
कत्वं॥एवंज्ञानतोयोगेश्रद्धाजायते॥तस्यांचश्रद्धायांवासितायां
वीर्यमुत्साहोभवति॥सर्वथायोगंसंपादयिष्यामीति॥एतादृशे
नोत्साहेनतदातदनुष्ठेयानियोगांगानिस्मर्य्यंते॥तथाचस्मृत्या
सम्यगनुष्ठितसमाधेरध्यात्मप्रसादेसत्यृतंभराप्रज्ञोदेति॥तत्प्र
ज्ञापूर्वकःतत्प्रज्ञाकारणकोसंप्रज्ञातसमाधिरितरेषांदेवादिभ्यो
ऽर्वाचीनानांमनुष्याणांसिध्यति॥तांचप्रज्ञांसूत्रयति॥ऋतंभरा
तत्रप्रज्ञेति॥ऋतं सत्यंवस्तुयाथात्म्यंबिभर्तिप्रकाशयतीतिऋ
तंभरातत्रतस्मिन्समाध्युत्कर्षजन्येअध्यात्मप्रसादेसतीत्यर्थः॥

ऋतंभरत्वोपपत्तिंसूत्रयति॥श्रुतानुमानप्रज्ञाभ्यामन्यविषयाविशे
षार्थत्वादिति॥सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टवस्तुषुअयोगिप्रत्यक्ष
त्वंनप्रवर्त्तते॥आगमानुमानाभ्यांतानिवस्तूनिअयोगिभिर्ज्ञायंते॥ई
तेचशास्त्रानुमानजन्येप्रज्ञेवस्तुसामान्यमेवगोचरयतःइदंतुयोगि
प्रत्यक्षंविशेषवस्तुगोचरत्वादृतंभरं॥तस्ययोगिप्रत्यक्षस्यासंप्र
ज्ञातसमाधौबहिरंगत्वसिद्ध्यर्थमुपकारित्वंसूत्रयति॥तज्जःसं
स्कारोन्यसंस्कारप्रतिबंधीति॥असंप्रज्ञातसमाधेर्बहिरंगसाध
नमुक्त्वातन्निरोधप्रयत्नस्यांतरंगसाधनतांसूत्रयति॥तस्यापि
निरोधेसर्वनिरोधान्निर्बीजःसमाधिरिति॥सोयंसमाधिःसुषु
प्तिसमानःसाक्षिचैतन्येनानुभावितुंशक्यः॥नचासौसर्वधीवृ
त्तिराहित्यात्सुषुप्तिरेवेतिशंकनीयं॥मनःस्वरूपसदसत्त्वाभ्यांवि
शेषात्॥तदुक्तंगौडपादाचार्यैः॥निगृहीतस्यमनसोनिर्विकल्प
स्यधीमतः॥प्रसारःसतुविज्ञेयःसुषुप्त्यन्योन्यतत्समः॥लीयतेहि
सुषुप्तौतन्निगृहीतंनलीयते॥तदेवनिर्भयंब्रह्मज्ञानालोकंसमं
ततइति॥मांडुक्यशाखायामपिश्रूयते॥द्वैतस्याग्रहणंतुल्यंउभ
योःप्राज्ञतुर्ययोः॥बीजनिद्रायुतःप्राज्ञःसाचतुर्येनविद्यते॥स्व
प्ननिद्रायुतावाद्यौप्राज्ञस्त्वस्वप्ननिद्रया॥ननिद्रांनैवचस्वप्नंतुर्येप
श्यंतिनिश्चिताः॥अन्यथागृह्णतःस्वप्नोनिद्रातत्त्वमजानतः॥विप
र्यासेतयोःक्षीणेतुरीयंपदमश्नुतइति॥आद्यौविश्वतैजसौ॥अ
द्वैतस्यवस्तुनोऽन्यथाग्रहणंद्वैतरूपेणप्रतिभासः॥सचविश्वतैज
सयोर्वर्त्तमानःस्वप्नउच्यते॥तत्त्वस्याज्ञानंनिद्रासाचविश्वतैजस
प्राज्ञेषुवर्तते॥ ॥तयोःस्वप्ननिद्रयोःस्वरूपभूतयोर्विपर्यासोमि
थ्याज्ञानंतस्मिन्विद्ययाक्षीणेसतितुरीयपदमद्वैतंवस्त्वश्नुते॥नन्व
स्त्वेवमसंप्रज्ञातसमाधिसुषुप्त्योर्महान्भेदःतत्रतत्त्वदिदृक्षोर्दर्श
नसाधनत्वेनसमाध्यपेक्षायामपिदृष्टतत्त्वस्यजीवन्मुक्तस्यनास्ति
तदपेक्षा॥रागद्वेषादिक्लेशबंधस्यसुषुप्त्यापिनिवृत्तेः॥मैवम्॥किं
प्रतिदिनंस्वतःप्राप्ताकादाचित्कीसुषुप्तिर्बंधनिवर्तिका॥किंवाभ्या
सेननिरंतरवर्तिनी॥आद्योपिकिंसुषुप्तिकालीनस्यक्लेशबंधस्य

निवृत्तिः किंवाकालांतरवर्त्तिनोनाद्यः॥ अप्रसक्तेर्नहि मूढानामपि
सुषुप्तौक्लेशबंधः॥ अन्यथापासः प्रसज्येत॥ नद्वितीयोसंभवात् न
ह्यन्यकालीनयासुषुप्त्याकालांतरवर्त्तिनः क्लेशस्यक्षयः संभवति॥
अन्यथामूढानामपिजागरणस्वप्नयोः क्लेशस्यक्षयः प्रसज्येत नापि
सुषुप्तेर्नैरंतर्यंअभ्यसितुंशक्यं॥ तस्याःकर्मक्षयनिवृत्तत्वात्॥ तस्मा
त्तत्वविदोपिक्लेशक्षयायास्त्येवासंप्रज्ञातसमाध्यपेक्षा॥ तस्यच
समाधेर्गवाश्वादिष्विववाङ्निरोधः प्रथमाभूमिः॥ बालकादिष्विवनि
र्मनस्त्वंद्वितीया॥ तंद्र्यामिवाहंकाराहित्यंतृतीया॥ सुषुप्ताविवमह
त्तत्वराहित्यंचतुर्थी॥ तदेतद्भूमिचतुष्टयमभिप्रेत्यशनैरुपरमेदित्यु
क्तं॥ अत्रचोपरमेद्धृतिगृहीताबुद्धिः साधनंमहदहंकारमनोवागा
दीनांस्वतएवतीव्रवेगेनबहिःप्रवहतांकूलंकषायाइवनद्यानिरो
धेधैर्यमपेक्षितंबुद्धिर्विवेकः पूर्वभूमिर्जितानवेतिपरीक्ष्यजि
तायामुत्तरभूम्युपक्रमः॥ अजितायांतुसैवपुनरभ्यसनीयेतित
दानदाविविच्यात्॥ आत्मसंस्थमित्यादिनार्द्धश्लोकेनचतुर्थभू
म्यभ्यासोपिस्मृतः॥ गौडपादाचार्याआहुः॥ उपायेननिगृह्णीयात्
विक्षिप्तंकामभोगयोः॥ सुप्रसन्नंलयेचैवयथाकामोलयस्तथा॥ दुः
खंसर्वमनुस्मृत्यकामभोगान्निवर्तयेत्॥ अजंसर्वमनुस्मृत्यजा
तंनैवतुपश्यति॥ लयेसंबोधयेच्चित्तंविक्षिप्तंशमयेत्पुनः॥ सक
षायंविजानीयात्समप्राप्तंनचालयेत्॥ नास्वादयेत्सुखंतत्रनिःसं
गःप्रज्ञयाभवेत्॥ निश्चलंनिश्चरंचित्तमेकीकुर्यात्प्रयत्नतः॥ यदान
लीयतेचित्तंनचविक्षिप्यतेपुनः॥ अलिंगनमनाभासंनिष्पन्नंब्रह्म
तत्तदेति॥ लयविक्षेपकषायसमप्राप्तयश्चतस्रश्चित्तस्यावस्थाः॥
तत्रनिरुध्यमानंचित्तंविषयेभ्योव्याहृत्तंपूर्वाभ्यासवशात् यदिलया
यसुषुप्तयेअभिमुखंभवेत्॥ तदानीमुत्थापनप्रयत्नेनलयकारण
निवारणेनवाचित्तंसम्यक्प्रबोधयेत्॥ लयहेतवोनिद्राशेषाऽजीर्ण
बह्वशनश्रमाः॥ अतएवआहुः॥ समाप्यनिद्रांसुजीर्णेल्पभोजीश्र
मत्याज्यबाधेविविक्तप्रदेशेसदासीतनिस्तृष्णएवंप्रयत्नोथवाप्राण
रोधोनिजाभ्यासमार्गादिति॥ लयादुत्थापितंचित्तंदैनंदिनप्रबोधा

भ्यासवशात्यदि कामभोगयोर्विक्षिप्येत तदा विवेकिजनप्रसिद्ध भोग्यवस्तुगतसर्वदुःखानुस्मरणेन शास्त्रप्रसिद्धजन्मादिरहिताद्वितीयब्रह्मतत्त्वानुस्मरणपूर्वकेन भोग्यवस्त्वदर्शनेन च पुनःपुनर्विक्षेपाच्चित्तं शमयेत्॥ कषायस्तीव्रचित्तदोषस्तीव्ररागद्वेषादिवासनाग्रस्तं चित्तं कदाचित्समाहितमिव लयविक्षेपरहितं दुःखैकाग्र्यमवतिष्ठते तादृशं तच्चित्तं विजानीयात्॥ समाहितचित्तात् पृथक्त्वेन असमाहितं चित्तं विवेकेनावगच्छेत्॥ असमाहितमेतदित्यवगम्य लयविक्षेपवत्कषायस्य प्रतीकारं कुर्यात्॥ समशब्देन ब्रह्माभिधीयते॥ समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठंतं परमेश्वरमिति स्मृतेः॥ लयविक्षेपकषायेषु परिहृतेषु परिशेषाच्चित्तेन समं ब्रह्म प्राप्यते॥ तच्च समप्राप्तं चित्तं कषायलयभ्रांत्या न चालयेत्॥ सूक्ष्मया बुध्या लयकषायप्राप्ती विविच्य तस्यां समप्राप्तावतिप्रयत्नेन चित्तं स्थापयेत्॥ स्थापिते तस्मिन् ब्रह्मस्वरूपभूतः परमानंदः सम्यगाविर्भवति॥ तथा चोदाहृतं॥ सुखमात्यंतिकं यत्तद्बुद्धिग्राह्यमतींद्रियमिति॥ श्रुतिश्च भवति॥ समाधिनिर्धूतमलस्य चेतसो निवेशितस्यात्मनि यत्सुखं भवेत्॥ न शक्यते वर्णयितुं गिरा तदा स्वयं तदंतःकरणेन गृह्यत इति॥ ननु समाध्याविर्भूतब्रह्मानंदस्य बुद्धिग्राह्यत्वं श्रुतिस्मृतिभ्यां अभिहितं॥ आचार्यैस्तु नास्वादयेत्सुखं तत्रेति बुद्धिग्राह्यत्वं प्रतिषिध्यते॥ नायं दोषः॥ तत्र निरोधसुखं बुद्धिग्राह्यं न प्रतिषिध्यते किंतु समाधिविरोधिनो व्युत्थानरूपस्य परामर्शस्यैव प्रतिषेधात्॥ यथा निदाघदिवसेषु मध्याह्ने जाह्नवीह्रदनिमग्नेनानुभूयमानमपि शैत्यसुखं तदा वक्तुमशक्यं पश्चादुन्मग्नेनाभिधीयते॥ यथा वा सुषुप्तावविद्यावृत्तिभिः सूक्ष्माभिरनुभूयमानमपि स्वरूपसुखं तदानीं सविकल्पकेनांतःकरणवृत्तिज्ञानेन गृहीतुमशक्यं प्रबोधकाले तु स्मृत्याविस्पष्टं परामृश्यते॥ तथा समाधौ वृत्तिरहितेन संस्कारमात्रशेषतया सूक्ष्मेण वा चित्तेन सुखानुभवः श्रुतिस्मृत्योर्विवक्षितः॥ महदिदं समाधिसुखमन्वभूवमित्येतादृशेन व्युत्थितस्य सविकल्पकः परामर्शो नास्वादनं॥ तदेवा

चार्यैः प्रतिषिध्यते॥ तमेव स्वाभिप्रायं प्रकटयितुं निःसंगः प्रज्ञया
भवेदित्युक्तं॥ प्रकृष्टं सविकल्पकं ज्ञानं प्रज्ञा तया सह संगं परित्य
जेत्॥ यद्वा पूर्वोक्ताध्यतिगृहिता बुद्धिः प्रज्ञा तदात्मकेन साधनेन
सुखास्वादनतद्वर्णनादिरूपामासक्तिं वर्जयेत्॥ समाधौ ब्रह्मानं
देनिमग्नं चित्तं यदि कदाचित्सुखास्वादनाय चाशीत वातमशकाद्यु
पद्रवेण निश्चरेत्॥ तदा निश्चरत्तच्चित्तं पुनर्निश्चलं यथा भवति त
थापरब्रह्मणा सहैकीकुर्यात्॥ तत्र च निरोधप्रयत्न एव साधनं॥ एकी
भाव एव यदा न लीयते इत्यनेन स्पष्टीक्रियते। अलिंगनमनाभास
मित्याभ्यां पदाभ्यां कषायसुखास्वादौ प्रतिषिध्यते॥ लयविक्षेपक
षायसुखास्वादेभ्यो रहितं चित्तमविघ्नेन ब्रह्मण्यवस्थितं भवति॥
एतदेवाभिप्रेत्य कठवल्लीषु पठ्यते॥ यदा पंचावतिष्ठंते ज्ञानानि म
नसा सह॥ बुद्धिश्च न विचेष्टति तामाहुः परमां गतिं॥ तां योग इति म
न्यंते स्थिरामिंद्रियधारणां॥ अप्रमत्तस्तदा भवति योगो हि प्रभवा
प्ययाविति॥ उपेक्षितो योग इंद्रियवृत्तीनां प्रभवं करोति॥ अनुष्ठित
स्तु तासां लयहेतुः॥ अत एव योगस्य स्वरूपलक्षणं सूत्रयति॥ यो
गश्चित्तवृत्तिनिरोध इति॥ वृत्तीनामानंत्यान्निरोधोऽशक्य इति शं
कां वारयितुमियत्तां सूत्रयति॥ वृत्तयः पंचतय्यः क्लिष्टा अक्लिष्टा
इति॥ रागद्वेषादिक्लेशरूपा आसुरवृत्तयः क्लिष्टाः॥ रागादिरहिता
दैववृत्तयोऽक्लिष्टाः॥ यद्यपि पंचस्वेव क्लिष्टानामपि अंतर्भावस्तथापि
क्लिष्टा एव निरोद्धव्या इति मंदबुद्धिं वारयितुं ताभिः सहाक्लिष्टा उ
दाहृताः॥ नामधेयलक्षणाभ्यां वृत्तिर्विंशदयितुं सूत्रषट्कमाह॥ प्र
माणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतयः॥ प्रत्यक्षानुमानागमाः प्रमाणा
नि॥ विपर्ययो मिथ्याज्ञानमतद्रूपप्रतिष्ठितं॥ शब्दज्ञानानुपाती
वस्तुशून्यो विकल्पः॥ अभावप्रत्ययालंबना वृत्तिर्निद्रा॥ अनुभूत
विषयस्यासंप्रमोषः स्मृतिरिति॥ वस्त्वभावः प्रतीयते यस्मिं
स्तमस्यावरके सति तत्तमोऽभावप्रत्ययस्तमोगुणं विषयं कुर्वती
वृत्तिर्निद्रेत्युच्यते॥ अनुभूतविषयस्यासंप्रमोषस्तदनुभवजन्यम
नुसंधानं॥ पंचविधवृत्तिनिरोधसाधनसूत्रं पठति अभ्यासवै

राग्याभ्यांतन्निरोध इति॥ यथा तीव्रवेगोपेतं नदीप्रवाहं सेतुबंधनेन
निर्वार्य कुल्याप्रणयनेन क्षेत्राभिमुखं तिर्यक्प्रवाहांतरमुत्पाद्य
ते॥ तथा वैराग्येण चित्तनद्या विषयप्रवाहं निर्वार्य समाध्यभ्यासे
न प्रशांतः प्रवाहः संपाद्यते॥ मंत्रजपदेवताध्यानादीनां क्रियारू
पत्वेनावृत्तिलक्षणोभ्यासः संभाव्यते॥ सर्वव्यापारोपरमरूपस्य
समाधेः कोनामाभ्यास इति शंकां वारयितुं सूत्रयति॥ तत्र स्थितौ
यत्नोभ्यास इति॥ स्थितिर्नैश्चल्यं निरोधः यत्नो मानस उत्साहः॥
स्वत एव बहिः प्रवाहशीलं चित्तं सर्वथा निरोधयामीत्येवं वि
ध उत्साहः॥ आवर्त्यमानोभ्यास — इति उच्यते॥ अथमभ्यास इदा
नीं प्रवृत्तः स्वयमदृढः सन् अनादिप्रवृत्ताम्युत्थानवासनाः कथम
भिभवेदित्याशंकामपवदितुं सूत्रयति॥ सतु दीर्घकालनैरंतर्य
सत्कारासेवितो दृढभूमिरिति॥ लोका हि मूढस्य वचनमुदाहरंति
॥ विद्यमानाश्चत्वार एव वेदास्तानध्येतुं गतस्य माणवकस्य पंच
दिवसा अतीता अद्याप्यसौ नागत इति॥ तादृश एवायं योगी तदा
स्याद्यदा दिवसैर्वा मासैर्वा योगसिद्धिं वांछेत्तस्मात्संवत्सरैर्जन्मभि
र्वा दीर्घकालं योग आसेवितव्यः॥ तथा च स्मर्यते॥ अनेकजन्मसं
सिद्धस्ततो याति परां गतिमिति॥ चिरमासेव्यमानोपि यदि विच्छिद्य
विच्छिद्य सेव्यते॥ तर्हि उत्पद्यमानानां योगसंस्काराणां समनंतरभा
विभिर्व्युच्छेदकालीनैर्व्युत्थानसंस्कारैरभिभवे सति खंडनकारोक्त
न्याय आपतेत्॥ अग्रे धावनू पश्चात् लुप्यमानानो विस्मरणशील
श्रुतवत्किमालंबेतेति॥ तस्मान्निरंतरमासेवितव्यः सत्कार आदरः॥
अनादरेण सेव्यमाने वसिष्ठोक्तन्याय आपतेत्॥ अकर्तृ कुर्वदप्ये
तच्चेतश्चेत्क्षीणवासनं॥ दूरंगतमना जंतुः कथासंश्रवणे यथेति॥
अनादरो लयविक्षेपकषायसुखास्वादनानामपरिहारः॥ तस्मादा
दरेण सेवितव्यः॥ दीर्घकालादित्रैविध्येन सेवितस्य समाधेर्दृढभू
मित्वं नाम विषयसुखवासनया दुःखवासनया वा चालयितुं अशक्य
त्वं॥ तच्च भगवता दर्शितं॥ यं लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः॥
यस्मिन्स्थितो न दुःखेन गुरुणापि विचाल्यते इति॥ अपरलाभस्या

नाधिकं कचवृत्तांते न वसिष्ठ उदाजहार कचः कदाचिदुत्थाय स
माधेः प्रीतमानसः ॥ एकांते समुवाचेदमेवं गद्गदया गिरा ॥ किं करोमि
क गच्छामि किं गृह्णामि त्यजामि किं ॥ आत्मना पूरितं विश्वं महाकल्पां
बुना यथा ॥ सबाह्याभ्यंतरे देहे ह्यध ऊर्ध्वं च दिक्षु च ॥ इत आत्मा त
थेहात्मा नास्त्यनात्ममयं जगत् ॥ न तदस्ति यदत्राहं न तदस्ति न य
न्मयि ॥ किमन्यदभिवांछामि सर्वं संविन्मयं ततं ॥ स्फारब्रह्मामलां
भोधौ फेनाः सर्वे कुलाचलाः ॥ चिदादित्य महातेजो मृगतृष्णा जगच्छ्रि
य इति ॥ गुरुदुःखेनाप्यविचाल्यत्वं शिखिध्वजस्य वत्सरत्रयसमाधि
वृत्तांते न उदाजहार ॥ निर्विकल्पसमाधिस्थं तत्रापश्यन्महीपतिं ॥ रा
जानं तावदेतस्माद्बोधयामि परात्पदात् ॥ इति संचिंत्य चूडाला सिंहना
दं चकार सा ॥ भूयो भूयः प्रभो रग्ने वनेचरभयप्रदं ॥ न च चालतदा राम य
दा नादेन तेन सः ॥ भूयो भूयः स तेनापि तदा सा तं व्यचालयत् ॥ चा
लितः पातितो प्येष तदा नो बुबुधे बुध इति ॥ प्रल्हादवृत्तांतेनाप्ये
तदेवोदाजहार ॥ इति संचिंतयन्नेव प्रल्हादः परवीरहा ॥ निर्विक
ल्पपरानंदसमाधिं समुदाययौ ॥ निर्विकल्पसमाधिस्थः चित्रार्पित इ
वाबभौ ॥ पंचवर्षसहस्राणि पीनांगो तिष्ठदेकदृक् ॥ महात्मन्संप्रबु
ध्यस्वेत्येवं विष्णुरुदाहरत् ॥ पांचजन्यं प्रदध्मौ च ध्वनयन्ककुभां
गणं दिशां गणं ॥ महता तेन शब्देन वैष्णवप्राणजन्मना ॥ बभूव सं
प्रबुद्धात्मा दानवेशः शनैः शनैरिति ॥ एवं वीतहव्यादीनामपि समा
धिरुदाहरणीयः ॥ वैराग्यं द्विविधं ॥ अपरं परं चेति ॥ यतमानव्यति
रेकैकेंद्रियवशीकारभेदैरपरं चतुर्विधं ॥ तत्राद्यं त्रयं अर्थात्तत्त्व
यस्सास्याच्चतुर्थस्तु त्रपति ॥ दृष्टानुश्राविकविषयवितृष्णस्य वशी
कारसंज्ञा वैराग्यमिति ॥ स्रक्चंदनवनितापुत्रमित्रक्षेत्रधनाद्या
दृष्टा वेदोक्ताः स्वर्गाद्य आनुश्राविकाः ॥ तत्रोभयत्र सत्यामपि तृ
ष्णायां विवेकतारतम्येन यतमानादि वैराग्यत्रयं भवति ॥ अस्मिन्ज
गति किं सारं किमसारमिति गुरुशास्त्राभ्यां ज्ञास्यामीत्युद्योगो यतमा
नत्वं ॥ स्वचित्ते पूर्वं विद्यमानदोषाणां मध्ये अभ्यासमानेन विवेके
न एतावंतो पक्का एतावंतोऽवशिष्टा इति विवेचनं व्यतिरेकः ॥ दृष्टानु

श्राविकविषयप्रवृत्तेदुःखात्मत्वबाधेनतांप्रवृत्तिंपरित्यज्यमनस
श्चौत्सुक्यमात्रेणतृष्णावस्थापनंएकेंद्रियत्वं॥वितृष्णत्वंवशी॰
कारः॥तदिदमपरंवैराग्यमष्टाङ्गयोगप्रवर्त्तकत्वेनसंप्रज्ञातस्यां
तरंगं॥असंप्रज्ञातस्यबहिरंगंतस्यांतरंगंपरंवैराग्यंसूत्रयति॥
तत्परंपुरुषख्यातेर्गुणवैतृष्ण्यमितिसंप्रज्ञातसमाधिपाटवेन
गुणत्रयात्मकात्प्रधानाद्विविक्तस्यपुरुषस्यख्यातिःसाक्षात्कार
उत्पद्यतेतस्माच्चसाक्षात्कारादशेषगुणत्रयव्यवहारेवैतृष्ण्यं
यत्तत्परंवैराग्यं॥तस्यतारतम्येनसमाधेःशीघ्रत्वतारतम्यंसूत्र
यति॥तीव्रसंवेगानामासन्नःसमाधिलाभइति॥संवेगोवैरा
ग्यंतद्भेदात्तुयोगिनस्त्रिविधाः॥मृदुसंवेगामध्यमसंवेगाःतीव्र
संवेगाश्चेति॥आसन्नोल्पेनैवकालेनसमाधिर्लभ्यतइत्यर्थः॥
॥ तीव्रसंवेगेष्वेवसमाधितारतम्यं सूत्रयति॥मृदुमध्याधिमात्र॰
त्वात्ततोपिविशेषइति॥मृदुतीव्रोमध्यतीव्रोधिमात्रतीव्रइति॥तेष
षूत्तरोत्तरस्यत्वरयासिद्धिर्द्रष्टव्या॥उत्तमोत्तमाजनकप्रल्हादादयो
ऽधिमात्रतीव्राः॥मुहूर्तमात्र विचारणेनदृढसमाधिलाभात्॥अधमा
उद्दालकादयोमृदुसंवेगाश्चिरप्रयासेनतल्लाभात्एवमन्येपियथा
योगमुन्नेयाःतदेवमधिमात्रतीव्रस्यदृढभूमावसंप्रज्ञातसमाधौ
लब्धेसतिपुनर्व्युत्थातुमशक्यंसन्मनोनश्यतिमनोनाशेनवास
नाक्षयेरक्षितेसतिजीवन्मुक्तिःसुप्रतिष्ठिताभवति॥नचमनोनाशे
विदेहमुक्तिरेवनतुजीवन्मुक्तिःइतिशंकनीयम्॥प्रश्नोत्तराभ्यांत॰
न्निर्णयात्॥ श्रीरामः॥विवेकाभ्युदयाच्चित्तस्वरूपेंतर्हितेमुने॥मै
त्र्यादयोगुणाःकुत्रजायंतेयोगिनांवद॥वसिष्ठः॥द्विविधश्चित्तना
शोस्तिसरूपोऽरूपएवच॥जीवन्मुक्तौसरूपःस्यादरूपोऽदेहमुक्ति
गः॥प्राकृतंगुणसंभारंममेतिबहुमन्यते॥सुखदुःखाद्यवष्टब्धं॰
विद्यमानंमनोविदुः॥चेतसःकथितासत्तामयारघुकुलोद्वह॥अ
स्यनाशमिदानींत्वंशृणुप्रश्नविदांवर॥सुखदुःखदशाधीरंसाम्या
न्नप्रोद्धरंतियं॥निश्वासाइवशैलेंद्रंचित्तंतस्यमृतंविदुः॥आपत्का
र्पण्यमुत्साहोमदोमांद्यमहोत्सवं॥यंनयंतिनवैरूप्यंतस्यनष्टंमनो

विदुः॥ चित्तमाशाभिधानं हि यदा नश्यति राघव॥ मैत्र्यादिभिर्गुणैर्युक्तं तदा सत्वमुदेत्यलं॥ भूयोजन्मविनिर्मुक्तं जीवन्मुक्तस्य तन्मनः॥ सरूपोसौ मनोनाशो जीवन्मुक्तस्य विद्यते॥ अरूपस्तु मनोनाशो योमयोक्तो रघूद्वह॥ विदेहमुक्त एवासौ विद्यते निष्कलात्मकः॥ समग्राग्र्यगुणाधारमपि सत्त्वं प्रलीयते॥ विदेहमुक्तावमलेपदे परमपावने॥ संशांतदुःखमजडात्मकमेकरूपमानंदमंथरमपेतरजस्तमोयत्॥ आकाशकोशतनवोऽतनवो महांतस्तस्मिन्पदे गलितदुःखलवा वसंतीति॥ जीवन्मुक्ता न मुह्यंति सुखदुःखरसस्थितौ॥ प्राकृतेनार्थकारेण किंचित्कुर्वंति वा न वा॥ तस्मात्सरूपो मनोनाशो जीवन्मुक्तिसाधनमिति स्थितं॥ ॥इति श्रीजीवन्मुक्तिसाधनमनोनाशप्रकरणम्॥ ॥केयं जीवन्मुक्तिः किं चात्र प्रमाणं॥ कथं वा तत्सिद्धिरिति एतस्य प्रश्नत्रयस्योत्तरं निरूपितम्॥ सिद्धाया वा किं प्रयोजनमित्यस्य चतुर्थप्रश्नस्योत्तरमिदानीमभिधीयते॥ ज्ञानरक्षा तपो विसंवादाभावदुःखनाशसुखाविर्भावाः पंच प्रयोजनानि॥ ननु प्रमाणोत्पन्नस्य तत्त्वज्ञानस्य को नाम बाधप्रसंगो येन रक्षापेक्ष्येति चेदुच्यते॥ चित्तविश्रांत्यभावे संशयविपर्ययौ प्रसज्जेयातां॥ तथा हि तत्वविदो राघवस्य विश्रांतेः पूर्वं संशयं विश्वामित्र उदाजहार॥ न राघवतवास्त्यन्यत् ज्ञेयं ज्ञानवतां वर॥ स्वयैव सूक्ष्मया बुद्ध्या सर्वं विज्ञातवानसि॥ भगवद्व्यासपुत्रस्य शुकस्येव मतिस्तव॥ विश्रांतिमात्रमेवात्र ज्ञातज्ञेयाऽप्यपेक्षत इति॥ शुकस्तु स्वयमेवादौ तत्वं विदित्वा तत्र संशयानः पितरं पृष्ट्वा पित्रा तथैवानुशिष्टः॥ तत्रापि संप्रत्यायितो जनकमुपसद्य तेनापि तथैवानुशिष्टस्तं प्रत्येवमुवाच॥ श्रीशुकः॥ स्वयमेव मया पूर्वमेव ज्ञातं विवेकतः॥ एतदेव च पृष्टेन पित्रा मे समुदाहृतं॥ भवताप्येष एवार्थः कथितो वाग्विदां वर॥ एष एव च वाक्यार्थः शास्त्रेषु परिदृश्यते॥ यथायं स्वविकल्पोत्थः स्वविकल्पपरिक्षयात्॥ क्षीयते दग्धसंसार असार इति निश्चितः॥ तत्किमेतन्महाबाहो सत्यं ब्रूहि ममाचलं॥ त्वत्तो विश्राममाप्नोति चेतसा भ्रमता जगत्॥ जनकः॥ नातः परतरः कश्चिन्निश्चयोस्त्यपरो मुने॥ स्व

समेवत्वया ज्ञातं गुरुतस्त्वपुनःश्रुतं॥ अत्युच्छिन्नश्चिदात्मैकःपु
मानस्तीह नेतरत्॥ स्वसंकल्पवशाद्बद्धो निःसंकल्पस्तुमुच्यते॥ तेनत्व
यास्फुटंज्ञातं ज्ञेयंस्वस्यमहात्मनः॥ भोगेभ्योविरतिर्जाता दृश्याद्वा
सकलादिह॥ प्राप्तंप्राप्तव्यमखिलंभवतापूर्णचेतसा॥ नदृश्येपतसिब्र
ह्मन्मुक्तस्त्वंभ्रांतिमुत्सृज॥ अनुशिष्टःसइत्येवंजनकेनमहात्म
नाविश्राममुकस्तूष्णींस्वस्थेपरमवस्तुनि॥ वीतशोकभयाऽया
सोनिरीहश्छिन्नसंशयः॥ जगाम शिखरंमेरोःसमाध्यर्थमनिंदितं॥
तत्रवर्षसहस्राणिनिर्विकल्पसमाधिना॥ दशस्थित्वाशशामासा
वात्मन्यस्नेहदीपव दिति॥ तस्माद्विदितेपितत्वेविश्रांतिरहितस्य
कस्यचिद्वयोरिवसंशयउत्पद्यते॥ साचाज्ञानमिवमोक्षस्यप्रतिबंध
कः॥ अतएवभगवतोक्तम्॥ अज्ञश्चाश्रद्दधानश्चसंशयात्माविन
श्यति॥ नायंलोकोस्तिनपरोनसुखंसंशयात्मनः॥ इति॥ अश्रद्धा
विपर्ययः॥ सचोत्तरत्रोदाहरिष्यते॥ अज्ञानविपर्ययौमोक्षमात्र
विरोधिनौ॥ संशयस्तुभोगमोक्षयोरुभयोरपिविरोधी॥ तस्यपरस्य
रविरुद्धकोटिद्वयावलंबित्वात्॥ यदासंसारसुखायप्रवृत्तिस्तदामो
क्षमार्गबुद्धिस्तांविरुणद्धि॥ यदामोक्षायप्रवृत्तिस्तदासंसारबुद्धि
स्तांप्रतिबध्नाति॥ तस्मात्संशयात्मनोनकिंचित्सुखमस्तीतिमुमु
क्षुणासर्वथासंशयाश्छेत्तव्याः॥ अतएवश्रूयते॥ छिद्यंतेसर्वसंशया
इति विपर्ययस्यापिनिदाघउदाहरणं॥ ऋभुःपरमकरुणयानिदा
घस्यगृहमेत्यतंबहुधाबोधयित्वानिर्जगाम॥ बुद्धेपितदुपदिष्टवस्तु
निश्रद्दधानोनिदाघःकर्माणिपरमपुरुषार्थहेतुरितिविपर्ययंप्राप्य
कर्मानुष्ठानेयथापूर्वंप्रवृत्ते तेशिष्यस्यपरमपुरुषार्थभ्रंशोमाभूदि
तिकृपयागुरुःपुनरागत्यबोधयामास॥ तदापिविपर्ययंनजहौ॥
तृतीयेनतुबोधनेनविपर्ययंपरित्यज्यविश्रांतिमलभत्॥ संशयविप
र्ययाभ्यामसंभावनाविपरीतभावनारूपाभ्यांतत्वज्ञानस्यफलंप्रति
बध्यते॥ तदुक्तंपराशरेण॥ मणिमंत्रौषधैर्वह्निःसुदीप्तोपियथैध
नं॥ प्रदग्धुंनैवशक्तःस्यात्प्रतिबद्धस्तथैवच॥ ज्ञानाग्निरपिसंजातः
सुदीप्तःसुदृढोपिच॥ प्रदग्धुंनैवशक्तःस्यात्प्रतिबद्धस्तुकल्मषम्॥

भावनाविपरीताख्याचासंभावनाख्युका॥कुरुतेप्रतिबंधंसातत्वज्ञा
नस्यनापरमिति॥तस्मादविश्रांतचित्तस्यसंशयविपर्ययप्रसंगेनतत्त्व
ज्ञानस्यफलप्रतिबंधलक्षणात्बाधाद्रक्षापेक्ष्यते॥विश्रांतचित्त\
स्यतुमनोनाशेनयदाजगदेवप्रविलीयते॥तदासंशयविपर्ययोःकः
प्रसंगः॥जगत्प्रतिभासरहितस्यब्रह्मविदोदेहव्यवहारोविनेवप्रय
त्नंपरमेश्वरप्रेरितेनप्राणवायुनानिष्पद्यते॥अतएवछंदोगाआम
नंति॥नोपजनंस्मरन्निदंशरीरंसयथाप्रयोज्यआचरणेयुक्तएवमेवा
यमस्मिञ्छरीरप्राणोयुक्तइतिउप जनंजनानांसमीपेवर्तमानमिदं
स्वशरीरमितिनस्मरति॥प्रयोज्यः॥रथ्यशकटादिवहनेप्रयोक्तुमर्हः
॥शिक्षितोऽश्वबलीवर्दादिःसयथासारथिनामार्गस्याचरणेप्रेरितः
पुनःपुनःसारथिप्रयत्नमनपेक्ष्यस्वयमेवरथ्यशकटादिकंपुरोवर्ति
ग्रामंनयति॥एवमेवायंप्राणवायुःपरमेश्वरेणास्मिन्शरीरेनियुक्तः
सत्ससतिवाजीवप्रयत्नेव्यवहारंनिर्वहति॥भागवतेपिस्मर्यतेदेहं
चनश्वरमवस्थितमुत्थितंवासिद्धोनपश्यतियतोऽध्यगमत्स्वरू
पं॥दैवादुपेतमथदैववशादपेतंवासोयथापरिकृतंमदिरामदांध
इति॥वसिष्ठोप्याह॥पार्श्वस्थबोधिताःसंतःपूर्वाचारक्रमागतम्॥
आचारमाचरंत्येवसुप्तबुद्धवदुत्थिताइति॥सिद्धोनपश्यतिआचर
माचरंत्युभयोःपरस्परविरोधइतिचेन्न॥विश्रांतितारतम्येनव्य
वस्थोपपत्तेः॥तदेवतारतम्यमभिप्रेत्यश्रूयते॥आत्मक्रीडआत्मर
तिःक्रियावानेषब्रह्मविदांवरिष्ठइति॥अत्रचत्वारःप्रतीयंतेब्रह्मवि
त्प्रथमः॥ब्रह्मविद्वरोद्वितीयः॥वरीयांस्तृतीयः॥वरिष्ठश्चतुर्थः॥त
एतेसप्तसुयोगभूमिषुचतुर्थींयोगभूमिमारभ्यक्रमेणभूमिचतुष्टयं
प्राप्ताइत्यवगंतव्यं॥भूमयश्चवसिष्ठेनदर्शिताः॥ज्ञानभूमिःशुभे\
च्छाख्याप्रथमासमुदाहृता॥विचारणाद्वितीयास्यात्तृतीयातनु
मानसा॥१॥सत्वापत्तिश्चतुर्थीस्यात्ततोऽसंसक्तिनामिका॥पदार्था
भाविनीषष्ठीसप्तमीतुर्यगास्मृताइति॥२॥स्थितंकिंमूढएवास्मिप्रे
क्षेहंशास्त्रसज्जनैः॥वैराग्यपूर्वमिच्छेतिशुभेच्छेत्युच्यतेबुधैः॥३
॥शास्त्रसज्जनसंपर्कवैराग्याभ्यासपूर्वकं॥सद्विचारप्रवृत्तिर्याप्रोच्य

तेसा विचारणा॥५॥विचारणाशुभेच्छाभ्यामिन्द्रियार्थेष्वसक्तता॥यत्र
सा तनुतामेति प्रोच्यते तनुमानसा॥५॥भूमिकात्रितयाभ्यासाच्चित्तेर्थे
विरतेर्वशात्॥सत्यात्मनि स्थिते शुद्धे सत्त्वापत्तिरुदाहृता॥६॥दशाच
तुष्टयाभ्यासादसंसर्गफलातु या॥रूढसत्त्वचमत्कारप्रोक्ताऽसंसक्ति
नामिका॥७॥भूमिकापंचकाभ्यासात्स्वात्मारामतया भृशं॥आभ्यंतरा
णां बाह्यानां पदार्थानामभासनात्॥परप्रयुक्तेन चिरं प्रयत्नेनाव बोध
नं॥पदार्थाभावनीनाम षष्ठी भवति भूमिका॥८॥भूमिषट्कचिराभ्यासा
द्भेदस्यानुपलंभनात्॥यत्स्वभावैकनिष्ठत्वं सा ज्ञेया तुर्यगा गतिरिति
॥१०॥अत्र भूमिकात्रितयं ब्रह्मविद्यायाः साधनमेव न तु विद्याकोटा
वंतर्भवति भेदसत्यत्वबुद्धेरनिवारितत्वात्॥अत एवैतज्जागरणमिति
व्यपदिश्यते॥तदुक्तम्॥भूमिकात्रितयं त्वेतद्रामजाग्रदिति स्थितम्॥
यथावद्भेदबुद्ध्येदं जगज्जाग्रति दृश्यते इति॥चतुर्थभूमौ सर्वं जग
दुपादानस्य ब्रह्मणो वास्तवमद्वितीयसत्तास्वभावं निश्चिस्य ब्रह्म
ण्यारोपितयोर्जगच्छब्दाभिधेययोर्नामरूपयोर्मिथ्यात्वमवगच्छति॥
मुमुक्षोः पूर्वोक्तजागरणापेक्षया येयं भूमिः स्वप्नः तदाह॥अद्वैते स्थैर्यमा
याते द्वैते च प्रशमं गते॥पश्यंति स्वप्नवल्लोकं चतुर्थी भूमिकामिता॥
विच्छिन्नशरदभ्रांशविलयं प्रविलीयते॥सत्त्वेतरं च सन्मात्रं यस्य
बोधादुपासते॥योगिनः सर्वभूतेषु सद्रूपान्नोभितं हरिं॥सत्तावशे
ष एवास्ते चतुर्थी भूमिकामित इति॥सोयं चतुर्थी भूमिं प्राप्तो योगी ब्र
ह्मविदित्युच्यते॥पंचम्यादयस्तिस्रो भूमयो जीवन्मुक्तेरवांतरभेदाः
॥ते च निर्विकल्पसमाध्यभ्यासबलेन विश्रांतितारतम्येन संपद्यंते
पंचमभूमौ निर्विकल्पकात्समाधेस्तदा तदा स्वयमेवोत्तिष्ठते॥
सोयं योगी ब्रह्मविद्वरः॥षष्ठभूमौ पार्श्वस्थैर्बोधितो व्युत्तिष्ठति॥सोयं
ब्रह्मविद्वरीयान्॥तदेतद्भूमिद्वयं सुषुप्तिर्गाढसुषुप्तिरभिधीयते
॥तदाह॥पंचमीं भूमिकामेत्य सुषुप्तिपदनामिकां॥शांताशेषविशेषांशो
मास्तिष्ठत्यद्वैतमात्रके॥अंतर्मुखतया नित्यं बहिर्वृत्तिपरोपि सन्॥प
रिश्रांततया नित्यं निद्रालुरिव लक्ष्यते॥कुर्वन्नभ्यासमेतस्यां भूमिका
यां विवासनः॥षष्ठीं गाढसुषुप्त्याख्यां क्रमात्पतति भूमिकां॥यत्र ना

सन्नसद्रुपोनाहंनाप्यनहंकृतिः॥ केवलंक्षीणमननआस्तेद्वैतैक्य
निर्गतः॥ अद्वैतंकेचिदिच्छंतिद्वैतमिच्छंतिकेचन॥ समंब्रह्मनजानं
तिद्वैताद्वैतविवर्जितं॥ अंतःशून्योबहिःशून्यःशून्यकुंभइवांबरे॥ अं
तःपूर्णोबहिःपूर्णःपूर्णकुंभइवार्णवे॥ गाढंनिर्विकल्पसमाधिंप्राप्त
स्यसंस्कारमात्रशेषस्यचित्तस्यमनोराज्यंकर्तुंबाह्यपदार्थान्ग्रही
तुंवासामर्थ्याभावादाकाशावस्थितकुंभवदंतर्बहिःशून्यत्वं॥ स्व
यंप्रकाशस्यचिदानंदैकरसेब्रह्मणिनिमग्नत्वेनसमुद्रमध्यस्थापि
तपूर्णकुंभवदंतर्बहिःपूर्णत्वं॥ तुरीयाभिधांसप्तमींभूमिंप्राप्तस्ययो
गिनःस्वतःपरतोवाव्युत्थानमेवनास्तीति॥ ईदृशमेवोद्दिश्यदेहंवि
नश्वरमवस्थितमुत्थितंचेत्यादिभागवतवाक्यंप्रवृत्तं॥ असंप्रज्ञात
समाधिप्रतिपादकानियोगशास्त्राण्यत्रैवपर्यवसितानि॥ सोयमी
दृशोयोगीपूर्वोदाहृतश्रुतौब्रह्मविद्वरिष्ठइत्युच्यते॥ तदेवंपार्श्वस्थबो
धितःसिद्धोनपश्यतीत्यनयोर्भूमिद्वयोर्व्यवस्थितत्वान्नकोपिविरोधः
॥ पंचम्यादिभूमित्रयरूपायांजीवन्मुक्तौसंपाद्यमानायांद्वैतप्रतिभा
साभावेनसंशयविपर्ययप्रसंगाभावादुत्पन्नतत्त्वज्ञानंअबाधेनर
क्षितंभवति॥ सेयंज्ञानरक्षाजीवन्मुक्तेःप्रथमंप्रयोजनं॥ तपोद्विती
यंप्रयोजनम्॥ योगभूमीनांदेवत्वादिपदप्राप्तिहेतुतयातपस्त्वंद्र
ष्टव्यं तद्धेतुत्वंचार्जुनभगवतोः श्रीरामवसिष्ठयोश्चप्रश्नोत्तराभ्याम
वगम्यते॥ अर्जुनः॥ अयतिःश्रद्धयोपेतोयोगाच्चलितमानसः॥ अ
प्राप्ययोगसंसिद्धिंकांगतिंकृष्णगच्छति॥ कच्चिन्नोभयविभ्रष्टश्छिन्ना
भ्रमिवनश्यति॥ अप्रतिष्ठोमहाबाहोविमूढोब्रह्मणःपथि॥ कृष्णउ०
पार्थनैवेहनामुत्रविनाशस्तस्यविद्यते॥ नहिकल्याणकृत्कश्चिद्दुर्ग
तिंतातगच्छति॥ अर्जुनउवाच॥ एतन्मेसंशयंकृष्णछेत्तुमर्हस्यशेष
तः॥ त्वदन्यःसंशयस्यास्यछेत्तानह्युपपद्यते॥ भगवानउवाच०॥
प्राप्यपुण्यकृतांलोकानुषित्वाशाश्वतीःसमाः॥ शुचीनांश्रीमतांगेहे
योगभ्रष्टोभिजायते॥ अथवायोगिनामेवकुलेभवतिधीमताम्॥ ए
तद्धिदुर्लभतरंलोकेजन्मयदीदृशं॥ तत्रतंबुद्धिसंयोगंलभतेपौर्व
देहिकं॥ यततेचततोभूयःसंसिद्धौकुरुनंदनेति॥ श्रीरामः॥ एका

मथ द्वितीयां वा तृतीयां भूमिकामुत्त॥ आरूढस्य मृतस्याथ कीद
शी भगवन्गतिः॥ वसिष्ठः॥ योगभूमिकयोत्क्रांतजीवितस्य शरीरि
णः॥ भूमिकांशानुसारेण क्षीयते पूर्वदुष्कृतम्॥ ततः सुर विमानेषु
लोकपालपुरेषु च॥ मेरूपवनकुंजेषु रमते रमणीसखः॥ ततः सु
कृतसंभारे दुःकृते च पुराकृते॥ भोगक्षयपरिक्षीणे जायंते योगि
नो भुवि॥ शुचीनां श्रीमतां गेहे गुप्ते गुणवतां सतां॥ तत्र प्राक्भाव
नाभ्यस्तं योगभूमिक्रमं बुधः॥ दृष्ट्वा परितनाभ्युच्चै रुत्तमं भूमिका
क्रमं इति॥ अस्त्वेवं योगभूमीनां देवलोकप्राप्तिहेतुत्वं॥ तावता त
पस्त्वं कुतइतिचेत् श्रुतेरितिब्रूमः॥ तथाच तैत्तिरीया आमनंति॥
तपसा देवा देवतामग्रआयान् तपसार्षयः सुवरन्वविंदन्निति॥ त
त्वज्ञानात्प्राचीनस्य भूमिकात्रयस्य तत्तपस्त्वे सति तत्वज्ञानस्यो
त्तरकालीनस्य निर्विकल्पसमाधिरूपस्य पंचम्यादिभूमिकात्रय
स्य तपस्त्वं कैमुत्तिकन्यायसिद्धं॥ अतएव स्मर्यते॥ मनसश्चे
न्द्रियाणां च ऐकाग्र्यं परमं तपः॥ तज्ज्यायः सर्वधर्मेभ्यः स धर्मः पर
उच्यत इति। यद्यप्यनेन न्यायेन तपसा प्राप्यं जन्मांतरं नास्ति॥ त
थापि लोकसंग्रहार्थेदं तपउच्यते॥ अतएव भगवानाह॥ लोकसंग्र
हमेवापि संपश्यन्कर्तुमर्हसीति॥ संग्राह्यश्च लोकस्त्रिविधः॥ १
शिष्यो भक्तस्तटस्थश्चेति॥ तत्र शिष्यस्तावत्तन्मुखे योगिनि गुरौ श्रा
माणिकबुध्यातिशयेन तदुपदिष्टे तत्वे परमं विश्वासं प्राप्य चिरं
सहसा विश्राम्यति॥ अतएव श्रूयते॥ यस्य देवे पराभक्तिर्यथा
देवे तथा गुरौ॥ तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशंते महात्मन इति॥
स्मर्यते च॥ श्रद्धावान्लभते ज्ञानं तत्परः संयतेंद्रियः॥ ज्ञानं लब्ध्वा
परां शांतिमचिरेणाधिगच्छतीति॥ अन्नप्रदाननिवासस्थानक
ल्पनादिना योगिनं सेवमानो भक्तस्तदीयं तपः स्वयमादत्ते॥ तथा
च श्रूयते॥ तस्य पुत्रा दायमुपयंति॥ सुहृदः साधुकृत्यां द्विषंतः
पापकृत्यामिति॥ तटस्थोपि द्विविधः॥ आस्तिको नास्तिकश्चेति
तत्रास्तिको योगिनः सन्मार्गाचरणं दृष्ट्वा स्वयमपि सन्मार्गे प्रवर्त
ते॥ तथा च स्मृतिः॥ यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः॥ स य

त्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्त्तते इति॥ नास्तिकोपि योगिना दृष्टः
पापान्मुच्यते। तदुक्तं। यस्यानुभवपर्यंतात्तत्वेबुद्धिः प्रवर्त्तते॥ तद्दृष्टि
गोचराः सर्वे मुच्यंते सर्वपातकै रिति॥ अनेन प्रकारेण सर्वप्राण्यु
पकारित्वं विवक्षित्वा पठ्यते॥ स्नानं तेन समस्ततीर्थसलिले सर्वा
पिदत्ताऽवनिर्यज्ञानां च सहस्रमिष्टमखिला देवाश्च संपूजिताः॥ सं
साराच्च समुद्धृताः स्वपितरस्त्रैलोक्यपूज्योप्यसौ यस्य ब्रह्मविचार
णक्षणमपि स्थैर्यं मनः प्राप्नुयात्॥ कुलं पवित्रं जननी कृतार्था विश्वं
भरा पुण्यवती च तेन॥ अपारसंवित्सुखसागरेस्मिंल्लीनं परे ब्रह्म
णि यस्य चेत इति॥ न केवलं योगिनः शास्त्रीयव्यवहारस्यैव तत्परत्वं
किंतु सर्वस्यैव लौकिकव्यवहारस्यापि॥ तथा च तैत्तिरीयाः स्वशा
खायामामनंति मेनानुवाकेन विदुषोपि महिमानमामनंति॥ तस्मिं
श्चानुवाके पूर्वभागे योगिनोवयवा यज्ञांगद्रव्यत्वेनाम्नाताः॥ तस्यैवं
विदुषो यज्ञस्यात्मा यजमानः श्रद्धा पत्नी शरीरमिध्ममुरो वेदिर्लो
मानि बर्हिर्वेदः शिखा हृदयं यूपः काम आज्यं मन्युः पशुस्तपोग्निः
दमः शमयिता दक्षिणा वाग्घोता प्राण उद्गाता चक्षुरध्वर्युर्मनो
ब्रह्मा श्रोत्रमग्निध्रः इति॥ अत्र च दानं दक्षिणेति पदमध्याहा
र्यं॥ अथ यत्तपो दानमार्जवमहिंसा सत्यवचनमिति चास्य दक्षि
णेति छंदोगैराम्नातत्वात् उक्तानुवाके मध्यभागेन योगिव्यवहार
स्तज्जीवनकालाश्च ज्योतिष्टोमावयवक्रियारूपत्वेनोत्तरसर्वयज्ञा
वयवक्रियारूपत्वेन चाम्नाताः॥ यावद्ध्रियते सादीक्षा यदश्नाति।
तदस्य हविर्यत्पिबति तदस्य सोमपानमिति यद्रमते तदुपसदो यत्संच
रत्युपविशत्युत्तिष्ठते च स प्रवर्ग्यो यन्मुखं तदाहवनीयः या व्याहृ
तिराहुतिर्यदस्य विज्ञानं तज्जुहोति यत्सायं प्रातरत्ति तत्समिधं यत्प्रा
तर्मध्यंदिनं सायं च तानि सवनानि ये अहोरात्रे ते दर्शपूर्णमासौ येऽर्
धमासाश्च मासाश्च ते चातुर्मास्यानि य ऋतवस्ते पशुबंधा ये संवत्सरा
श्च परिवत्सराश्च तेऽहर्गणाः सर्ववेदसं वा एतत्सत्रं यन्मरणं तदव
भृथ इति॰ सर्ववेदसं सर्वदक्षिणाकं॥ अत्रैतच्छब्देन प्रकृता होरात्रा
दि परिवत्सरांतं सर्वकालसमष्ट्युपलक्षितं॥ योगिन आयुर्विवक्ष्यते

यदासुस्तत्सर्वस्वदक्षिणोपेतंसत्रमित्यर्थः॥उत्तरानुवाकेचरम
भागेनसर्वयज्ञात्मकंयोगिनमुपासीतस्यक्रममुक्तिरूपंसूर्याचं
द्रमसोःकार्यकारणब्रह्मणोस्तादात्म्यलक्षणंफलमाम्नायते॥ए
तद्वैजरामर्यमग्निहोत्रंसत्रंयएवंविद्वानुदगयनेप्रमीयते दे
वानामेवमहिमानंगत्वादित्यस्यसायुज्यंसलोकतांगच्छति॥अ
थयोदक्षिणेप्रमीयतेपितृणामेवमहिमानंगत्वाचन्द्रमसःसायु
ज्यंसलोकतामाप्नोति॥एतौवैसूर्याचंद्रमसोर्महिमानौब्राह्मणो
विद्वानभिजयतितस्माद्ब्रह्मणोमहिमानमाप्नोतितस्माद्ब्रह्मणोम
हिमानमित्युपनिषदिति॥जरामरणावधिकंयद्योगिचरितमस्ति
तद्देहोत्थाग्निहोत्रसंवत्सरसत्रात्मकंस्वरूपमित्येवमुपासीनो
भावनातिशयेनसूर्याचंद्रमसोःसायुज्यंतादात्म्यंप्राप्नोतिभावना
मांद्येनसमानलोकंप्राप्यतस्मिन्लोकेसूर्यचंद्रमसोर्विभूतिमनुभूय
ततऊर्ध्वंसत्यलोकेचतुर्मुखस्यब्रह्मणोमहिमानमाप्नोति॥तत्रोत्प
न्नतत्त्वज्ञानस्ततऊर्ध्वंसत्यज्ञानानंदस्वरूपस्यब्रह्मणोमहिमानंकै
वल्यंप्राप्नोतिइत्युपनिषदित्यनेनपश्योक्तविद्यायास्तत्प्रतिपादक
ग्रंथस्यचोपसंहारःक्रियते॥तदेवंजीवन्मुक्तेस्तपोरूपंद्वितीयंप्रयो
जनंसिद्धम्॥विसंवादाभावास्तस्याःतृतीयंप्रयोजनम्॥नखल्वंत
र्मुखेवाह्यव्यवहारमपश्यतियोगीश्वरेलौकिकस्तैर्थिकोवाक
श्चिद्विसंवदतेविसंवादोद्विविधः॥कलहरूपोनिंदारूपश्च॥तत्र
क्रोधादिरहितेनयोगिनासहकथंनामलौकिकःकलहायते॥ष्
तद्राहित्यंचस्मर्यते॥क्रुध्यंतंनप्रतिक्रुध्येदाक्रुष्टःकुशलंवदेत्
॥अतिवादांस्तितिक्षेतनावमन्येतकंचनेति॥ननुजीवन्मुक्तेःप्राची
नोविद्वत्संन्यासस्ततःप्राचीनंतत्त्वज्ञानंतस्मादपिप्राचीनोविविदि
षासंन्यासस्तत्रैतेक्रोधादिराहित्यादयोधर्माःअत्रकथंस्मृताइ
तिचेत्॥बाढम्॥अतएवजीवन्मुक्तस्यक्रोधादयोपूंकिंतुमशक्याः
अत्यर्वाचीनेपदेविविदिषासंन्यासेयथाक्रोधादयोनसंतितस्मोत्त
मपदेतत्त्वज्ञानेकुतस्तेस्युः॥कुतस्तरांचविद्वत्संन्यासेकुतस्तमांच
जीवन्मुक्तौअतोयोगिनासहनलौकिकस्यकलहःसम्भवति॥ना

पिनिन्दारूपो विसंवादः प्रांकनीयो निंद्यस्यानिश्चितत्वात्॥ तथाच स्मर्यते॥ यन्नसंतंनचासंतंनाश्रुतंनबहुश्रुतम्॥ नसुवृत्तंनदुर्वृत्तं वेदकश्चित्सवैयतिरिति॥ सदसत्वेउत्तमाधमज्ञातीत्ति॥ ते र्थिको पिकिंशास्त्रप्रमेयेविसंवदते किंवायोगिचरिते॥ आद्येनताव द्यो गीपरशास्त्रप्रमेयंदूषयति॥ तमेवैकंजानथ आत्मानमन्यावाचो विमुंचथानानुध्यायात्॥ बहूनशब्दान्वाचोविग्लपनंहितदित्या दिश्रुत्यनुरोधात्॥ नापिस्वशास्त्रप्रमेयंप्रतिवादिनोग्नेसमर्थ्य ते॥ पलालमिवधान्यार्थीत्यजेद्गंथमशेषतः॥ परंब्रह्मविज्ञाय उल्कावत्ताम्थोत्सृजेदित्यादिश्रुत्यर्थपरत्वात्॥ यदाप्रतिवादि नमपित्वात्मतयावीक्षते॥ तदाविजिगीषायांकाकथा॥ नापिलो कायतिकव्यतिरिक्तःसर्वोपिते र्थिकोमोक्षमंगीकुर्वन्॥ योगिच रितेपिविसंवदितुमर्हतीति॥ आर्हतकापालबौद्धवैशेषिकनै यायिकशैववैष्णवशाक्तसांख्ययोगादिमोक्षशास्त्रेषुप्रतिपाद्य प्रमेयस्यानानाविधत्वेपिमोक्षसाधनस्ययमनियमाद्यष्टांगयो गस्यैकविधत्वात्॥ तस्मादविसंवादेनसर्वसंमतोयोगीश्वरः ए तदेवाभिप्रेत्यवसिष्ठ आह॥ यस्येदंजन्मपाश्चात्यंतमश्वेवमहाम ते॥ विशंतिविद्याविमलामुक्तावेणुमिवोत्तमं॥ आर्यताहृद्यतामै त्रीसौम्यतामुक्ततान्नता॥ समाश्रयंतितंनित्यमंतःपुरमिवांगनाः ॥ पेशलाचारमधुरंसर्वेवांछंतितंजनाः॥ वेणुमधुरनिध्वानंवने वनमृगाइव॥ सुप्रशवत्प्रशमितभावहत्तिनास्थितःसदाजाग्र तियेनचेतसा॥ कलान्वितोविधुरिवयःसदाबुधैर्निषेव्यतेमुक्त इतीहसंस्मृतइति॥ मातरीवशमंयांतिविषमाणिमृदूनिच॥ विश्वा समिहभूतानिसर्वाणिशमशालिनि॥ तपस्विषुबहुज्ञेषुयाज केषुनृपेषुच॥ बलवत्सुगुणाढ्येषुशमवानेवराजत इति॥ त देवमबाधंजीवन्मुक्तेविसंवादाभावरूपंतृतीयंप्रयोजनंसिद्धं ॥ दुःखनाशसुखाविर्भावरूपेचतुर्थपंचमेप्रयोजनविद्यानंदना मकेब्रह्मानंदगतेचतुर्थ्याध्यायेनिरूपिते॥ ॥ तदुभयमत्रसंक्षि प्योच्यते॥ आत्मानंचेद्विजानीयादयमस्मीतिपूरुषः॥ किमिच्छन्

कस्यकामायशरीरमनुसंज्वरेदित्यादिश्रुत्यादुःखस्यैहिकस्य
विनाशउक्तः॥एतंहवावनतपति किमहंसाधुनाकरवं किमहंपा
पमकरवमित्यादिश्रुतयः॥आमुष्मिकहेतुपुण्यपापचिंतारूप
स्यदुःखस्यनाशमाहुः॥सुखाविर्भावस्त्रेधा॥सर्वकामावाप्तिः
कृतकृत्यत्वं॥प्राप्तप्राप्तव्यंचेति॥सर्वकामावाप्तिस्त्रेधा॥सर्वसा
क्षित्वं॥सर्वत्राकामहतत्वंसर्वभोक्तृरूपत्वंचेति।हिरण्यगर्भादि
स्थावरांतेषुदेहेष्वनुगतंसाक्षिचैतन्यरूपंयत्ब्रह्मतदेवाह
मस्मीतिजानतःस्वदेहइवपरदेहेष्वपिकामसाक्षित्वमस्ति॥त
देतदभिप्रेत्यश्रूयते॥सोऽश्नुतेसर्वान्कामान्सहब्रह्मणाविपश्चिते
ति॥लोकेमुक्तेषुभोगेषुअकामहतत्वंयत्काममाप्तिरित्युच्यतेत
थाचसर्व भोगदोषदर्शिनस्तत्वविदःसर्वत्राकामहतत्वाद
स्तिसर्वकामावाप्तिः॥अतएवसार्वभौमोपक्रमेषुहिरण्यगर्भपर्यं
तेषुउत्तरोत्तरशतगुणेष्वानन्देषुश्रोत्रियस्यचाकामहतस्येतिश्रु
तं॥सद्रूपेणचिद्रूपेणानंदरूपेणसर्वत्रचावस्थितंस्वात्मानमनुसं
दधतःसर्वभोक्तृरूपत्वमस्तीत्यभिप्रेत्यैवंश्रूयते॥अहमन्नमहम
न्नमहमन्नं॥अहमन्नादोहमन्नादोहमन्नादइति॥कृतकृत्य
त्वंतुस्मर्यते॥ज्ञानामृतेनतृप्तस्यकृतकृत्यस्ययोगिनः॥नैवास्ति
किंचित्कर्तव्यमस्तिचेन्नसतत्ववित्॥यस्त्वात्मरतिरेवस्यादात्म
तृप्तश्चमानवः॥आत्मन्येवचसंतुष्टस्तस्यकार्यंनविद्यतेइति॥४
प्राप्तप्राप्यताश्रूयते॥अभयंवैजनकप्राप्तोसीति॥तस्मात्तत्सर्वमभ
वदिति॥ब्रह्मवेदब्रह्मैवभवतीतिच॥नचैतौदुःखविनाशसुखा
विर्भावौतत्वज्ञानेनैवसिद्धत्वान्नजीवन्मुक्तिप्रयोजनतामर्हतः॥
मैवंसुरक्षितत्वस्यतयोरत्रविवक्षितत्वात्॥यथातत्वज्ञानपूर्वमेवो
त्पन्नमपिजीवन्मुक्त्यासुरक्षितंभवति॥एवमेतावपिसुरक्षितौभ
वतः॥नन्वेवंजीवन्मुक्तेःपंचप्रयोजनत्वेसतिसमाहितोयोगीस्व
रोलोकव्यवहारंकुर्वतस्तत्वविदोपिश्रेष्ठइतिवक्तव्यम्॥तत्वरा
मवसिष्ठयोःप्रश्नोत्तराभ्यांनिराकृतं॥श्रीरामः॥भगवन्भूतभव्ये
शकश्चिज्ज्ञातसमाधिकः॥प्रबुद्धइवविश्रांतोव्यवहारपरोपिसन्

॥कश्चिदेकांतमाश्रित्यसमाधिनियमेस्थितः॥तयोस्तुकतरःश्रेया
नितिमेभगवन्वद॥वसिष्ठः॥इमंशृणुसमाहारमनात्मत्वेनपश्यतः
॥अंतःशीतलतायासौसमाधिरितिकथ्यते॥दृश्यैर्नममसंबंधइ
तिनिश्चित्यशीतलः॥कश्चित्संव्यवहारस्थःकश्चित्ध्यानपरायणः
॥द्वावेतौपरमसुखदावंतश्चेत्परिशीतलौ॥अंतःशीतलतायस्या
स्तदनंततपःफलमिति॥नैषदोषः॥अत्रवासनाक्षयरूपंअंतः
शीतलत्वंअवश्यंसंपादनीयमित्येतावदेवप्रतिपद्यते॥नतुतदनं
तर्भाविनोमनोनाशस्यश्रेष्ठत्वंनिवार्यते॥शीतलत्वंतृष्णायाःप्रश
मनमित्येतादृशींविवक्षांस्वयमेवस्पष्टीचकार॥अंतःशीतलता
यांतुलब्धायांशीतलंजगत्॥अंतस्तृष्णोपतप्तानांदावदाहमयंज
ग ॥दिति॥ननुसमाधिनिंदाव्यवहारप्रशंसाचात्रोपलभ्यते॥समा
धिस्थानकस्यस्यचेतश्चेदिहचंचलं॥तत्तस्यतुसमाधानंसममुन्म
त्ततांडवैः॥उन्मत्ततांडवस्थस्यचेतश्चेत्क्षीणवासनं॥तत्तस्योन्म
त्तनृत्तंतुसमंब्रह्मसमाधिनेतिमैवम्॥अत्रहिसमाधिमात्रस्य
मेवांगीकृत्यवासनानिंद्यते॥इयमत्रवचनव्यक्तिर्यद्यपिव्यवहा
रात्समाधिःप्रशस्तस्तथाप्यसौसवासनश्चेत्तदानिर्वासनात्व्य
वहारादधमएवेति॥यदासमाहितव्यवहर्तारावुभावपिअतत्त्व
ज्ञौस्वासनौचेत्तदासमाधेरुत्तमलोकप्राप्तिहेतुपुण्यत्वेनप्राश
स्त्यं॥यदातुभौज्ञाननिष्ठौनिर्वासनौच॥तदापिवासनाक्षयरूपंजी
वन्मुक्तिंपरिपालयन्नेवमनोनाशरूपःसमाधिःप्रशस्तएव॥तस्मा
द्योगीश्वरस्यश्रेष्ठत्वात्संचप्रयोजनोपेतायजीवन्मुक्तेर्नकोपिविघ्न
इतिसिद्धम्॥ ॥इतिजीवन्मुक्तिप्रकरणंस्वरूपप्रमाणसाधनप्रयो
जनैर्जीवन्मुक्तिर्निरूपिता॥ ॥अथतदुपकारिणंविद्वत्संन्यासंनि
रूपयामः॥विद्वत्संन्यासश्चपरमहंसोपनिषदिप्रतिपादितः॥तांचो
पनिषदमत्रव्याख्यास्यामः॥तत्रादौविद्वत्संन्यासयोग्यंप्रश्नमव
तारयति॥अथयोगिनांपरमहंसानांकोयंमार्गस्तेषांकास्थितिरिति
नारदोभगवंतमुपगत्योवाचेति॥यद्यप्यथशब्दापेक्षितआनंतर्य
प्रतियोगीनकोप्यत्रप्रतिभाति॥तथापिप्रष्टव्योत्रविद्वत्संन्यासः॥

॥अस्मिंश्च विदिततत्त्वो लोकव्यवहारैर्विक्षिप्यमाणो मनोविश्रां-
तिं कामयमानोऽधिकारि ततस्तादृगधिकारसंपत्त्यानंतर्यमथश-
ब्दार्थः॥केवलयोगिनं केवलपरमहंसं च वारयितुं पदद्वयं उक्तम्॥
केवलयोगी तत्त्वज्ञानाभावेन त्रिकालज्ञानाकाशगमनादिषु यो-
गैश्वर्यचमत्कारेष्वासक्तः संयमविशेषैस्तत्रोपयुक्ते ततः परमपु-
रुषार्थाद्भ्रष्टो भवति॥अस्मिन्नर्थे सूत्रम्॥पूर्वमेवोदाहृतम्॥ते स-
माधावुपसर्गा व्युत्थाने सिद्धय इति॥केवलपरमहंसस्तु तत्त्ववि-
वेकेनैश्वर्ये असारतां बुध्वा विरज्यति॥ तदप्युदाहृतं॥चिदात्मन
इमा इत्थं प्रस्फुरंतीह शक्तयः॥इत्यस्याश्चर्यजालेषु नाभ्युदेति कुतू-
हलमिति॥विरक्तोप्यसौ ब्रह्मविद्याभरेण विधिनिषेधावुल्लंघयति
॥तदुक्तम्॥ निस्त्रैगुण्ये पथि विचरतां को विधिः को निषेध इति॥
तथा च ब्रह्मलवः शिष्टास्तमेवं निंदंति॥सर्वे ब्रह्म वदिष्यंति संप्राप्ते
तु कलौ युगे॥नानुतिष्ठंति मैत्रेय शिश्नोदरपरायणा इति॥योगिनि
तु परमहंसे यथोक्तं दोषद्वयं नास्ति॥अन्योन्यस्यातिशयः प्रश्नोत्त-
राभ्यां दर्शितः॥ श्रीरामः ॥एवं स्थितेपि भगवन् जीवन्मुक्तस्य सन्म-
ते॥अपूर्वोतिशयः कोसौ भवत्यात्मविदांवर॥ वसिष्ठः॥ज्ञस्यक-
स्मिंश्चिदेवांग भवत्यतिशयेन धीः॥नित्यतृप्तः प्रशांतात्मा स आ-
त्मन्येव तिष्ठति॥मंत्र सिद्धैस्तपःसिद्धैस्तंत्रसिद्धैश्च भूरिशः॥कृतं
माकाशयानादि तत्र कास्यादपूर्वता॥एक एव विशेषोस्य न समो
मूढबुद्धिभिः॥सर्वत्रास्थापरित्यागान्नीरागममलं मनः॥एताव
देव खलु लिंगमलिंगमूर्तेः संशांतसंसृतिचिरभ्रमनिर्वृतस्य॥
तज्ज्ञस्य यन्मदनकोपविषादमोहलोभापदामनुदिनं निपुणं त-
नुत्वमित्यनेनातिशयेनोपेतानां दोषद्वयरहितानां मार्गस्थितिरे-
व्येयते॥वेषभाषादिरूपो हि व्यवहारो मार्गः चित्तोपरमरूपश्चांत-
रो धर्मः स्थितिः॥भगवांश्चतुर्मुखो ब्रह्मा यथोक्तं प्रश्नोत्तरमवतार-
यति॥तं भगवानाहेति वक्ष्यमाणमार्गेश्वद्यातिशयमुत्पादयितुं
मार्गं प्रशंसति॥सोयं परमहंसानां मार्गो लोके दुर्लभतरो न तु बा-
हुल्यमिति॥यः एषः सोयमिति योजना॥ अयमित्युत्तरे ग्रंथे च व

क्ष्यमाणआच्छादनादिस्वशरीरोपभोगेन लोकोपकारेणच निरपेक्षो
मुख्योमार्गः परामृश्यते॥ तादृशस्य परमकाष्ठांप्राप्तस्य वैराग्यस्याऽदृ
श्यचरत्वात्तस्यमार्गस्यदुर्लभत्वं॥ नचैतावताऽत्यंताभावः शंकनीय
इत्यभिप्रेत्यबाहुल्यमेवप्रतिषेधति नतुबाहुल्येन इतिवक्तव्येलिं
गव्यत्ययश्छांदसः॥ अयंमार्गोदुर्लभतरश्चेत्तर्हि तदर्थंप्रयासोनक
र्तव्यः॥ तेनप्रयोजनाभावादित्याशंक्याह॥ यद्येकोपिभवतिसएव
नित्यपूतस्थः सएववेदपुरुषइतिविदुषोमन्यंते इति॥ मनुष्याणांस
हस्रेषुकश्चिद्यततिसिद्धये॥ यततामपिसिद्धानांकश्चिन्मांवेत्तित
त्त्वतः॥ इतिन्यायेन यत्रक्वापियदाकदाचिद्योगीपरमहंसोयदिक
श्चिल्लभ्यते॥ तर्हिसएवनित्यपूतस्थोभवति॥ नित्यपूतःपरमात्मा॥
यआत्माअपहतपाप्मेतिश्रुतेः॥ एवकारेणकेवलयोगीकेवलपर
महंसश्चव्यावर्त्यते॥ केवलयोगीनित्यपूतंजानाति॥ केवलपरमहं
सोजानन्नपिचित्तविश्रांत्यभावाद्बहिर्मुखोब्रह्मणिनतिष्ठति॰॥
वेदप्रतिपाद्यःपुरुषोवेदपुरुषः॥ विदुषोविद्वांसोब्रह्मानुभवचित्त
विश्रांतिप्रतिपादकशास्त्रपरंगताः योगिनः परमहंसस्यब्रह्मनि
ष्ठत्वंसर्वजनामन्यंते॥ यथोक्तविद्वांसस्तुतदप्यसहमानाब्रह्मत्व
मेवमन्यंते॥ तथाचस्मर्यते॥ दर्शनादर्शनेहित्वास्वयंकेवलरूप
तः॥ यस्तिष्ठतिसतुब्रह्मनब्रह्मवित्स्वयमिति॥ अतोनप्रयोजना
भावःशंकितुमपिशक्यते॥ नित्यपूतस्थत्वंवेदपुरुषत्वंचमुख्यतो
विशदयन्नर्थात्कास्थितिरितिप्रश्नोत्तरंसूचयति॥ महापुरुषोप
चितंतत्सर्वदामय्येवावतिष्ठते॥ तस्मादहंचतस्मिन्नेवावस्थीयत
इति॥ वैदिकज्ञानकर्माधिकारिषुपुरुषेषुमध्येयोगिनःपरमहंस
स्यात्यंतमुत्तमत्वान्महापुरुषत्वम्॥ सतुमहापुरुषोपचितंस्वकीयं
तत्सदामय्येवावस्थापयति॥ संसारगोचराणांतदीयचित्तवृत्तीनां
अभ्यासवैराग्याभ्यांनिरुद्धत्वात् अतएवभगवान्प्रजापतिःशा
स्त्रसिद्धंपरमात्मानंस्वानुभवेनपरामृशन्नस्मीतिव्यपदिशति॥
यस्माद्योगीमय्येवचितंस्थापयति॰ तस्मादहमपिपरमात्मस्वरू
पत्वेनतस्मिन्नेवयोगिन्याविर्भूतोवस्थितोस्मि॥ नेतरेषुज्ञानि

पुत्रेषामविद्यावृतत्वात्॥ तत्त्वविस्त्वपि अयोगिषु वाह्यचित्तवृ-
त्तिभिरावृतत्वान्नास्त्याविर्भावः॥ इदानीं कोयं मार्ग इति पृष्टं मार्ग
मुपदिशति॥ असौ स्वपुत्रमित्रकलत्रबंध्वादीन् शिखायज्ञोप
वीते स्वाध्यायं च सर्वकर्माणि संन्यस्यायं ब्रह्मांडं च हित्वा कौपीन
दंडमाच्छादनं च स्वशरीरोपभोगार्थाय च लोकस्योपकारार्थाय च
परिग्रहेदिति॥ योयं गृहस्थः पूर्वजन्मसंचितपुण्यपुंजे परिपक्वे सति
मातृपितृज्ञात्यादिनाऽनिमित्तेन विविदिषासंन्यासरूपं परमहंसा-
श्रममस्वीकृत्यैव श्रवणादिसाधनान्यनुष्ठाय तत्त्वं सम्यगवबु-
ति॥ ततो गार्हस्थ्यप्राप्तैर्लौकिकवैदिकव्यवहारसहस्रैश्चित्ते
विक्षिप्ते सति विश्रांतिसिद्धये विद्वत्संन्यासं चिकीर्षति॥ तं प्रति
स्वपुत्रमित्रइत्याद्युपदेशः॥ पूर्वमेव विविदिषासंन्यासं कृत्वा तत्त्वं
विदितवतो विद्वत्संन्यासं चिकीर्षोः कलत्रपुत्रादिसंगाभावात्
॥ नन्वयं विद्वत्संन्यासः किमितरसंन्यासवत्प्रैषोच्चारणादिवि-
ध्युक्तप्रकारेण संपादनीयः॥ किं वा जीर्णवस्त्रसोपद्रवग्रामत्याग
वल्लौकिकत्यागमात्ररूपः॥ नाद्यः॥ तत्त्वविदः कर्तृत्वराहित्येन
विधिनिषेधानधिकारात्॥ अत एव स्मर्यते ज्ञानामृतेन तृप्त
स्य कृतकृत्यस्य योगिनः॥ नैवास्ति किंचित्कर्तव्यमस्ति चेन्न स
तत्त्ववित्॥ न द्वितीयः॥ कौपीनदंडाद्याश्रमलिंगविधानश्रव
णात्॥ नैष दोषः॥ प्रतिपत्तिकर्मवदुभयरूपत्वोपपत्तेः॥ ज्यो-
तिष्टोमे दीक्षितस्य दीक्षांगनियमानुष्ठानकाले कंडूयितुं हस्तं
प्रतिषिध्य कृष्णविषाणा विहिता यद्धस्तेन कंडूयेत्पामनं
भावुकाः प्रजाः स्युरिति यत्स्मयेत नग्नंभावुका इति कृष्णविषा-
णया कंडूयत इति च तस्याश्च कृष्णविषाणायाः समाप्ते नियमे
प्रयोजनाभावादोढुमशक्यत्वाच्च त्यागः स्वत एव प्राप्तः तं च सां
गं सप्रकारं वेदो विदधाति॥ नीतासु दक्षिणासु चात्वाले कृष्ण
विषाणां प्रास्यति॥ तदिदं प्रतिपत्तिकर्म लौकिकं वैदिकं चे-
त्युभयरूपं॥ एवं विद्वत्संन्यासोप्युभयरूपः॥ न च तत्त्ववि-द्
कर्तृत्वस्यासंताभावः शंकनीयः चिदात्मन्यारोपितस्य कर्तृत्व

स्यविद्ययाऽपोहितत्वेपिचितिच्छायोपेतेंतःकरणोपाधौविक्रि
यासहस्रयुक्तेस्वतःसिद्धस्यकर्तृत्वस्ययावद्द्रव्यभावितया
अनपोहितत्वात्॥नचज्ञानामृतेनेत्यादिस्मृतिविरोधः॥सत्यपि
ज्ञानेविश्रांतिरहितस्यतत्त्वाभावेनविश्रांतिसंपादनलक्षणक
र्तव्यशेषसद्भावेनकृतकृत्यताऽभावात्॥ननुतत्त्वविदोविध्यंगीका
रेसतितेनापूर्वेणदेहांतरमारभेत॥मैवम्॥तस्यापूर्वस्यचित्तवि
श्रांतिप्रतिबंधवारणस्यदृष्टफलस्यसंभवेसतिअदृष्टफलक
ल्पनायाऽन्याय्यत्वात्॥अन्यथाश्रवणादिविधिष्वपिब्रह्मज्ञानो
त्पत्तिप्रतिबंध निवारणरूपंदृष्टफलमुपेक्ष्यजन्मांतरहेतुत्वं
कल्पयेत्॥तस्माद्विध्यंगीकारेदोषाभावाद्विविदिषुरिवविद्वानपिगृ
हस्थोनांदीमुखश्राद्धोपवासजागरणादिविधिमनुसृत्यैवसंन्य
सेत्॥यद्यप्यत्रश्राद्धादिकंनोपदिष्टंतथाप्यस्यविद्वत्संन्यास
स्यविविदिषासंन्यासविकृतित्वात्॥प्रकृतिवद्विकृतिःकर्तव्येति
न्यायेनतदीयाधर्माःसर्वेप्यत्रप्राप्नुवंति॥यथाग्निष्टोमस्यवि
कृतिष्वतिरात्रादिषुतदीयधर्मप्राप्तिस्तद्वत्॥तस्मादितरसंन्या
सवदत्रापिप्रैषमंत्रेणपुत्रमित्रादित्यागंसंकल्पयेत्॥बंध्वादी
नित्यादिशब्देनभृत्यपशुगृहक्षेत्रादिलौकिकपरिग्रहादिवि
शेषाःसंगृह्यंते॥स्वाध्यायंचेतिचकारेणतदर्थनिर्णयोपयुक्ता
निपदवाक्यप्रमाणशास्त्राणिवेदोपबृंहकाणिइतिहासपुराणा
निसमुच्चिनोति॥औत्सुक्यनिवृत्तिमात्रप्रयोजनानांकाव्यनाटका
दीनांत्यागःकैमुतिकन्यायसिद्धः॥सर्वकर्माणीतिसर्वशब्देनलौ
किकवैदिकनित्यनैमित्तिकनिषिद्धकाम्यानिसंगृह्यंते॥पुत्रादित्या
गेनैहिकभोगःपरिहृतः॥सर्वकर्मत्यागेनचामुष्मिकभोगाशाचित्त
विक्षेपकारिणीपरिहृता॥अयमितिछांदसविभक्तिव्यत्ययेनेदंब्र
ह्मांडमितियोजनीयं॥ब्रह्मांडत्यागेनामतत्प्राप्तिहेतोर्विराडुपासन
स्यत्यागः॥ब्रह्मांडंचेतिचकारेणसूत्रात्मप्राप्तिहेतोर्हिरण्यगर्भोपा
सनस्यतत्त्वज्ञानहेतूनांश्रवणादीनांचसमुच्चयः॥स्वपुत्रादिहिर
ण्यगर्भोपासनांतमैहिकामुष्मिकंचसर्वंप्रैषमात्रोच्चारणेनपरित्य

ज्यकौपीनादिकं परिगृह्णीयात्॥आच्छादनंचेतिचकारेणपादुकादीनिसमुच्चिनोति॥तथाचस्मृतिः॥कौपीनयुगलंवासःकंथाशीतनिवारणी॥पादुकेचापिगृह्णीयात्कुर्यान्नान्यस्यसंग्रहमिति॥स्वशरीरभोगोनामकौपीनेनलज्जाव्यावृत्तिः॥दंडेनगोसर्पाद्युपद्रवपरिहारःआच्छादनेनशीतादिपरिहारः॥चकारात्पादुकाभ्यांउच्छिष्टदेशस्पर्शादिपरिहारंसमुच्चिनोति॥लोकस्योपकारोनामदंडादिलिंगेनैनंदीयमुत्तमाश्रमंपरिज्ञायतदुचिताभिवंदनभिक्षाप्रदानादिप्रवृत्त्यासुकृतसिद्धिः॥चकाराभ्यामाश्रममर्यादायाःशिष्टाचारप्राप्तायाःपालनंसमुच्चिनोति॥कौपीनादिपरिग्रहस्यानुकूल्यत्वमभिप्रेत्यमुख्यत्वंप्रतिषेधति॥तच्चनमुख्योऽस्तीति॥यत्कौपीनादिपरिग्रहणमस्तितदन्यस्ययोगिनः॥परमहंसस्यमुख्यःकल्पोनभवति॥किंत्वनुकल्पएव॥विविदिषासंन्यासिनस्तुदंडग्रहणंमुख्यमितिकृत्वादंडवियोगस्यनिषेधःस्मर्यते॥दंडात्मनोस्तुसंयोगःसर्वदैवविधीयते॥नदंडेनविनागच्छेदिषुक्षेपत्रयंबुधइति॥प्रायश्चित्तमपिदंडनाशेप्राणायामशतंस्मर्यते॥दंडत्यागेशतंचरेदिति॥योगिनःपरमहंसस्यमुख्यंकल्पंमन्त्रोत्तराभ्यांदर्शयति॥कोयंमुख्यइतिचेदयंमुख्यो नदंडंनशिखांनयज्ञोपवीतंनाच्छादनंचरतिपरमहंसइति॥नशिखमितिच्छांदसोलिंगव्यत्ययोनुसंधेयः॥यथाविविदिषुःपरमहंसःशिखायज्ञोपवीताभ्यांरहितोमुख्यस्तथायोगीदंडाच्छादनाभ्यांरहितःसन्मुख्योभवति॥दंडस्यवैणवत्वादिलक्षणंआच्छादनस्यकंथात्वादिलक्षणंचपरिक्षितुंदंडादिकंसंपादयितुंरक्षितुंचचित्तेव्यापृतेसतिचित्तवृत्तिनिरोधलक्षणोयोगोनसिध्येदितितच्चनयुक्तं॥नहिवरविघातायकन्योद्वाहइतिन्यायात्॥आच्छादनाद्यभावेशीतादिबाधायाःकःप्रतीकारइत्याशंक्याह॥नशीतंनचोष्णंनदुःखंनसुखंनमानावमानेचषडूर्मिवर्जमिति निरुद्धाशेषचित्तवृत्तेर्योगिनः शीतंनास्ति।तत्प्रतीत्यभावात्॥यथालीलायामासक्तस्यबालस्यआच्छादनादिरहितस्यहेमंतशिशिरयोःप्रातःकालेशीतंनास्तितथापरमात्मनिआसक्तस्ययो

गिनः शीताभावः॥ धर्म्मकालेऽष्णाभावश्च तथैवावगंतव्यः॥ वर्षा भावसमुच्चयार्थश्चकारः॥ शीतोष्णयोरप्रतीतौ तज्जन्ययोः सुखदुःखयोरभावउपपन्नः॥ निदाघे शीतं सुखजनकं हेमंते दुःखजनकं॥ उक्तविपर्ययउष्णेद्रष्टव्यः॥ मानः पुरुषांतरेण संपादितः सत्कारः॥ अवमानः तिरस्कारः॥ यदायोगिनः स्वात्मव्यतिरिक्तं पुरुषांतरमेव न प्रतीयते॥ तदा मानावमानौ दूरादपेतौ॥ चकारः शत्रुमित्ररागद्वेषादिद्वंद्वाभावं समुच्चिनोति॥ षड्रूर्मयः क्षुत्पिपासे शोकमोहौ जरामरणमेव च॥ तेषांत्रयाणां द्वंद्वानां क्रमेण मनोदेहधर्मत्वादात्मतत्त्वाभिमुखस्य योगिनस्तद्वर्जनं न विरुध्यते॥ ननु अस्त्वेवं समाध्यवस्थायां शीताद्यभावः॥ व्युत्थानदशायां तु निंदाद्यैः संसारिणमिवैनं बाधेतैवेत्याशंक्याह॥ निंदागर्वमत्सरदंभदर्पेच्छाद्वेषसुखदुःखकामक्रोधलोभमोहहर्षासूयाहंकारादींश्च हित्वेति॥ विरोधिभिः पुरुषैः स्वस्मिन्नापादितादोषोक्तिर्निन्दा॥ अन्येभ्योधिकोहं चित्तवृत्तिर्गर्वः॥ विद्याधनादिभिः अन्यसदृशोभवामीति बुद्धिर्मत्सरः॥ परेषामग्रे जपध्यानादिप्रकटनं दंभः॥ भर्त्सनादिपुरुषबुद्धिर्दर्पः॥ धनाद्यभिलाषइच्छा॥ शत्रुवधादिबुद्धिर्द्वेषः॥ अनुकूलद्रव्यादिलाभेन बुद्धिस्वास्थ्यं सुखं॥ तद्विपर्ययो दुःखम्॥ योषिताद्यभिलाषः कामः॥ कामितार्थविधानजन्यो बुद्धिक्षोभः क्रोधः॥ लब्धस्य धनस्य त्यागासहिष्णुत्वं लोभः॥ हिते घहितबुद्धिरहिते षुहितबुद्धिर्मोहः॥ चित्तगतसुखाभिव्यंजिका सुखविकाशादिहेतुर्धीवृत्तिर्हर्षः॥ परकीयगुणेषु दोषत्वारोपणमसूया॥ देहेंद्रियादिसंघाते ष्वात्मभ्रमोहंकारः॥ आदिशब्देन भोग्यवस्तुषु ममकारः समीचीनत्वादिबुद्धयो गृह्यंते॥ चकारेणश्रेयोक्तनिंदादिविपरीतं स्तुत्यादिकं समुच्चिनोति॥ एतान्सर्वान्निंदादीन्हित्वा पूर्वोक्तवासनाक्षयाभ्यासेन परित्यज्य वर्तते इत्येतेति शेषः॥ ननु विद्यमाने स्वदेहे तत्परित्यागो न संभवतीत्याशंक्याह॥ स्ववपुः कुणपमिव दृश्यते यतस्तद्वपुरपध्वस्तं दूरे॥ पूर्वं यत्स्वकीयं वपुः तदिदानीं योगिना स्वात्मचैतन्यात्पृथग्भूतत्वेन कुणपमिवावलोक्यते॥ यथा श्वद्वा

दुःस्पर्शनभीत्याश्ववदेहं दूरे स्थितोऽवलोकयति॥ तथाऽयं योगी
तादात्म्यभ्रांतुस्यभीत्या सावधानो देहं चिदात्मनः सकाशान्निरं
तरं विविनक्ति॥ यतः कारणात्तद्गुरुएवाचार्योपदेशागमानुभवैरप
ध्वस्तं चिदात्मनः सकाशान्निराकृतं ततश्चैतन्यवियुक्तस्य देह
स्य शववत्तुल्यतयाहृश्यमानत्वात्तस्यपि चैतन्ये देहे निंदादिसं
गो घटत इत्यभिप्रायः॥ ननु उत्पन्नो दिग्भ्रमः सूर्योदयदर्शनेन
विनष्टोपि यथा कदाचिदनुवर्त्तते॥ तथा चिदात्मनि देहात्मत्व
संशयाद्यनुवृत्तौ निंदादिक्लेशः पुनः पुनः प्रसज्येतेत्याशंक्याह
॥ संशयविपरीतमिथ्याज्ञानानां यो हेतुस्तेन नित्यनिवृत्त इति॥
आत्मा कर्तृत्वादिधर्म्मोपेतस्तद्रहितो वेत्यादिकं संशयज्ञानं॥ दे
हादिरूप एव आत्मेति विपरीतज्ञानं एतदुभयं भोक्तृविषयं॥ मिथ्या
ज्ञानं तु भोग्यविषयमत्र विवक्षितं॥ तच्चानेकविधं संकल्पप्रभवा
न्कामान्नित्यत्रस्य शीकृतं॥ तद्धेतुश्चतुर्विधः॥ अनित्याशुचिदुः
खानात्मसु नित्यशुचिसुखात्मख्यातिरविद्येति सूत्रणात्॥ अनि
त्येगिरिनदीसमुद्रादौ नित्यत्वभ्रां तिरेका अशुचौ पुत्रभार्यादि
शरीरेशुचित्वभ्रांतिर्द्वितीया॥ दुःखे कृषिवाणिज्यादौ सुखत्वभ्रां
तिस्तृतीया॥ गौणमिथ्यात्मनि पुत्रभार्यादौ अन्नमयादिके अना
त्मनि सुख्यात्मभ्रांतिश्चतुर्थी॥ एतेषां संशयादीनां हेतुरद्वितीय
ब्रह्मतत्त्वावरकमज्ञानं तद्वासना च॥ तत्राज्ञानं योगिनः परमहंस
स्य महावाक्यार्थबोधेन निवृत्तं॥ वासना तु योगाभ्यासेन निवृत्ता॥ पू
उदाहृतायां दिग्भ्रांतावज्ञाने निवृत्तेपि वासनायाः सद्भावाद्यथापूर्वं
भ्रांतिव्यवहारः॥ योगिनस्तु भ्रांतिहेतुद्वयराहित्यात्॥ कुतः संश
यादीन्यनुवर्त्तेरन्॥ तमेवमनुवृत्त्यभावमभिप्रेत्य तेन हेतुद्वयेन यो
गी नित्यनिवृत्त इत्युक्तम्॥ तस्यामपि अज्ञानतद्वासनानिवृत्तेरुत्प
त्तौ तस्याः निवृत्तेर्विनाशाभावान्नित्यत्वं द्रष्टव्यम्॥ तन्नित्यत्वे हे
तुमाह॥ तन्नित्यबोध इति॥ सर्वनामत्वात्प्रसिद्धार्थवाचीतच्छ
ब्दोत्र सर्ववेदांतप्रसिद्धं परमात्मानमाचष्टे॥ तस्मिन्परमात्मनि यो
बोधो यस्य योगिनः सोयं तन्नित्यबोधः॥ योगी हि तमेव धीरो वि

ह्मयप्रज्ञांकुर्वीतेतिश्रुतिमनुसृत्यचित्तविक्षेपान्योगेनपरिहृत्य
नैरंतर्येणपरमात्मविषयामेवप्रज्ञांकरोति॥अतोबोधस्यनित्य
त्वात्बोधविनाशयोरज्ञानतह्रासनयोर्निवृत्तिर्निस्येस्यर्थः॥बुध्यमा
नस्यपरमात्मनस्तार्तिकेश्वरवत्तटस्थत्वशंकांवारयति॥तत्त्वयमे
वावस्थितिरिति॥यद्वेदांतवेद्यंपरंब्रह्मास्तितत्त्वयमेवनतुस्वस्मा
दन्यदित्येवंनिश्चिस्ययोगिनोवस्थितिर्भवति॥तस्ययोगिनोब्रह्मानु
भवप्रकारंदर्शयति॥तंशांतमचलमद्वयानंदंविज्ञानघनएवा
स्मितदेवममपरमंधामेति॥तमित्यादिपदत्रये द्वितीयाप्रथमा
र्थेद्रष्टव्या॥यःपरमात्माशांतःक्रोधादिविक्षेपरहितः॥अचलःग
मनादिक्रियारहितः॥स्वगतसजातीयविजातीयद्वैतशून्यःसच्चिदा
नंदैकरसोस्तिसएवाहमस्मितदेवब्रह्मतत्त्वंममयोगिनःपरमंधा
मवास्तवस्वरूपं॥नत्वेतत्कर्तृत्वभोक्तृत्वादियुक्तं॥एतस्यमायाक
ल्पितत्वात्॥नन्वात्मनःपरब्रह्मत्वेआनंदावाप्तिरिदानींकुतोनेत्यत्रा
नंदावाप्तिःसदृष्टांतमुक्ताऽभियुक्तैः॥गवांसर्पिःशरीरस्थंनकरोत्यं
गपोषणं॥तदेवकर्मरचितंपुनस्तस्यैवभेषजम्॥१॥एवंसर्वशरीर
स्थःसर्पिवत्परमेश्वरः॥विनाचोपासनांदेवोनकरोतिहितंनृषुनि
॥२॥यदियोगिनःपूर्वाश्रमप्रसिद्धाआचार्यपित्रभ्रात्रादयःकर्मिणःश्र
द्धाजडाःशिखायज्ञोपवीतसंध्यावंदनराहित्येनपाषंडत्वमारोप्य
व्यामोहयेयुस्तदाव्यामोहनिवृत्तयेयोगिनोवर्तमानंनिश्चयंदर्श
यति॥तदेवशिखाच॥तदेवोपवीतंचपरमात्मात्मनोरेकत्वज्ञानेन
तयोर्भेदएवविभग्नःसासंध्येतियद्वेदांतवेद्यस्यपरब्रह्मणोज्ञानं
तदेवकर्मांगभूतबाह्यशिखायज्ञोपवीतस्थानीयं॥अन्येचमंत्रद्र
व्यलक्षणेकर्मांगभूतेचकारात्समुच्चीयते॥शिखाद्यंगसाध्यैःक
र्मभिरुत्पन्नंयत्स्वर्गादिसुखंतत्सर्वंब्रह्मज्ञानेनैवलभ्यते॥वि
षयानंदस्यसर्वस्यब्रह्मानंदलेशत्वात्॥एतस्यैवानंदस्यान्यानि
भूतानिमात्रामुपजीवंतीतिश्रुतेः॥एतदेवाभिप्रेत्याथर्वणिकाब्रह्मो
पनिषद्यामनंति॥सशिखंवपनंकृत्वाबहिःसूत्रंत्यजेद्बुधः॥यदक्ष
रंपरंब्रह्मतत्सूत्रमितिधारयेत्॥सूचनात्सूत्रमित्याहुःसूत्रं।

नामपरंपदम्॥तत्सूत्रंविदितंयेनसविप्रोवेदपारगः॥येनसर्वमि
दंप्रोतंसूत्रेमणिगणाइव॥तत्सूत्रंधारयेद्योगीयोगवित्तत्त्वदर्शि
वान्॥बहिःसूत्रंत्यजेद्विद्वान्योगमुत्तममाश्रितः॥ब्रह्मभावमिदं
सूत्रंधारयेद्यःसचेतनः॥धारणात्तस्यसूत्रस्यनोच्छिष्टोनाशुचिर्भ
वेत्॥सूत्रमंतर्गतंयेषांज्ञानयज्ञोपवीतिनां॥तेवैसूत्रविदोलोके
तेचयज्ञोपवीतिनः॥ज्ञानशिखिनोज्ञाननिष्ठाज्ञानयज्ञोपवीतिनः
॥ज्ञानमेवपरंतेषांपवित्रंज्ञानमुच्यते॥अग्नेरिवशिखानान्यायस्य
ज्ञानमयीशिखा॥सशिखीत्युच्यतेविद्वान्नेतरेकेशधारिणः॥कर्म
ण्यधिकृतायेतुवैदिकेब्राह्मणादयः॥तेभिर्धार्यमिदंसूत्रंकर्मांगं
तद्धिवैस्मृतं॥शिखाज्ञानमयीयस्योपवीतंचापितन्मयं॥ब्राह्मण्यं
सकलंतस्यइतिब्रह्मविदोविदुः॥इदंयज्ञोपवीतंचपरमंयत्परा
यणं॥विद्वान्यज्ञोपवीतीस्यात्तज्ज्ञास्तंयज्विनंविदुरिति॥तस्माद्योगि
नःशिखायज्ञोपवीतेविद्येते॥तस्यैवसंध्यापिविद्यते॥यःशास्त्र
गम्यःपरमात्मापश्चादहंप्रत्ययगम्योजीवात्मातयोरेकत्वज्ञानेनम
हावाक्यजन्येनभ्रांतिप्रतीतोभेदोविशेषेणभग्नएवपुनर्भ्रांत्यनु
दयोभंगस्यविशेषः॥येयमेकत्वबुद्धिःसेयमुभयोरात्मनोःसंधौ
जायमानत्वात्संध्योच्यते॥अहोरात्रयोःसंधावनुष्ठेयाक्रियायथा
संध्यातद्वत्॥एवंचसतियोगीश्रद्धाजडैर्न्नव्यामोहयितुंशक्यः॥
कोयंमार्गइतिप्रश्नस्यासौस्वपुत्रेत्यादिनोत्तरमुक्त्वाकास्यस्थितिरित्ये
तस्यमहापुरुषइत्यादिनासंक्षिप्योत्तरमुक्त्वासंशयविपरीतत्या
दिनातदेवप्रपंच्येदानीमुपसंहरति॥सर्वान्कामान्परित्यज्याऽ
द्वैतेपरमास्थितिरिति॥क्रोधलोभादीनांकामपूर्वकत्वात्का
मपरित्यागेनचित्तदोषाःसर्वेपरित्यज्यंतेएतदेवाभिप्रेत्यवाजस
नेयिभिराम्नातं॥अथोखल्वाहुःकाममयएवायंपुरुषइति॥अ
तोनिष्कामस्ययोगिचित्तस्याद्वैतेनिर्विघ्नास्थितिरुपपद्यते॥ननु
दंडग्रहणविधिवासनोपेताःविविदिषासंन्यासिनोयोगिनंदंड
रहितंपरमहंसंनाभ्युपगच्छंतीत्याशंक्याह॥ज्ञानदंडोधृतोयेन
एकदंडीसउच्यते॥काष्ठदंडोधृतोयेनसर्वाशीज्ञानवर्जितः॥

स्यात्तिनरकान् घोरान् महारौरवसंज्ञितान्॥ तितिक्षाज्ञानवैराग्यश
मादिगुणवर्जितः॥ भिक्षामात्रेणयोजीवेत्सपापीयतिवृत्तिहा॥ इद
मंतरंज्ञात्वासपरमहंसस्ययोयमेकदंडःसद्विविधःज्ञानदंडःका
ष्ठदंडश्चेतियथात्रिदंडिनोवाग्दंडमनोदंडकायदंडश्चेतित्रैविध्यं
तद्वत्॥ वाग्दंडाद्योमनुनास्मर्यते॥ वाग्दंडोथमनोदंडःकर्मदंड
स्तथैवच॥ यस्यैतेनियताबुद्धौसत्रिदंडीतिचोच्यते॥ त्रिदंड
मेतन्निक्षिप्यसर्वभूतेषुमानवः॥ कामक्रोधौतुसंयम्यततःसि
द्धिंनिगच्छतीति॥ तेषांस्वरूपंदक्षःस्मरति॥ वाग्दंडोथमनोदंडःक
र्मदंडस्तथैवच॥ यस्यैतेनियतादंडास्त्रिदंडीतिसउच्यते॥ वाग्दं
डेमौनमातिष्ठेत्कर्मदंडेत्वनीहतां॥ मानसस्यतुदंडस्यप्राणाया
मोविधीयतेति॥ कर्मदंडोल्पभोजनमितिस्मृत्यंतरपाठः॥ ईदृशं
त्रिदंडित्वंपरमहंसस्याप्यस्ति॥ तदेतदभिप्रेत्यपितामहःस्मर
ति॥ यतिःपरमहंसस्तुतुर्याख्यःश्रुतिचोदितः॥ यमैश्चनियमै
र्युक्तोविष्णुरूपीत्रिदंडभृदिति॥ एवंसतिमौनादीनांवागादिदम
नहेतुत्वाद्यथादंडत्वंतथैवाज्ञानतत्कार्यदमनहेतोर्ज्ञानस्यदंड
त्वं॥ अयंज्ञानदंडोयेनपरमहंसेनधृतःसएवमुख्यएकदंडी॥
सुच्यते॥ मानसस्यज्ञानदंडस्यकदाचित्चित्तविक्षेपेणविस्मृतिः
प्रसज्येतेतितन्निवारणार्थंस्मारकःकाष्ठदंडोध्रियते॥ तदेत
च्छास्त्रार्थरहस्यमबुध्वावेषमात्रेणपुरुषार्थसिद्धिमभिप्रेत्यका
ष्ठदंडोयेनपरमहंसेनधृतः सपुरुषोबहुविधसंतापोपेतत्वा
त् घोरान्महारौरवसंज्ञितान्नरकानाप्नोति॥ तत्रहेतुरुच्यते॥
परमहंसवेषंदृष्ट्वाज्ञानित्वभ्रांत्यासर्वेजनाःस्वस्वगृहेभोजयंति
तं॥ स्वयंचजिह्वालंपटोवर्ज्यावर्ज्यविवेकमकृत्वासर्वमन्नम
श्नातितेनप्रत्यवायंप्राप्नोति अज्ञानीयानितुनान्नदोषेणम
स्करीति॥ चातुर्वर्ण्यंचरेद्भैक्ष्यंइत्यादिस्मृतिवचनानिज्ञानिवि
षयाणि अयंचज्ञानवर्जितइतिमुक्तोस्यनरकः अतएवज्ञानही
नस्ययतेर्भिक्षानियममाह॥ मनुः ॥ नचोत्पातनिमित्ताभ्यांननक्षत्रांगविद्यया॥ नानुशासनवादाभ्यांभिक्षांलिप्सेतकर्हिचित्॥

॥एककालंचरेद्भैक्ष्यंनप्रसज्जेतविस्तरे॥भैक्ष्येप्रसक्तोहियतिर्वि
षयेष्वपिसज्जति इति॥ज्ञानाभ्यासिनंप्रतितुएवंस्मर्यते॥एक
वारंद्विवारंवाभुंजीतपरहंसकः॥येनकेनप्रकारेणज्ञानाभ्यासो
भवेत्सदेति॥एवंचसतिज्ञानदंडकाष्ठदंडयोर्यदंतरंउक्तंमत्वाध
मत्वरूपंतदिदमवगत्यउक्तमंज्ञानदंडंयोधारयति॥सएवमुख्यः
परमहंसइत्यभ्युपगंतव्यः॥नन्वस्त्वभिज्ञस्यपरमहंसस्यज्ञानदंड
माभूत्काष्ठदंडनिर्बंधः इतराnुचर्य्यासर्वाकीदृशीत्याशंक्याह॰॥
आशांबरोनमस्कारोनस्वधाकारोननिंदानस्तुतिर्यादृच्छिकोभवे
द्भिक्षुर्नावाहनंनविसर्जनंनमंत्रंनध्यानंनोपासीतंवानलक्ष्यंनपृ
थकुनापृथगहंनत्वंनसर्वंचानिकेतस्थितिरेवसभिक्षुःसौवर्णादी
नांनैवपरिग्रहेतलोकंनावलोकंचेति॥आशादिशःताएवांबरंव
स्त्रमाच्छादनंयस्यासावाशांबरः॥यत्तुस्मृतिवचनं॥जानोरूर्ध्वम
धोनाभेःपरिधायैकमंबरं॥द्वितीयमुत्तरंवासःपरिधायगृहान
टेदिति॥तदिदमयोगिविषयम्‌ अतएवपूर्वंतच्चनमुख्योस्तीत्यु
क्तं॥यद्यपिस्मृत्यंतरं॥योभवेत्पूर्वसन्यासीतुल्योवैधर्मतोयदि॥
तस्मैप्रणामःकर्तव्योनेतरायकदाचनेति॥तस्याप्ययोगिविषयत्वा
त्नास्यनमस्कारःकर्तव्योस्ति॥अतएवब्राह्मणलक्षणेनिर्नमस्का
रमस्तुतिमित्युदाहृतं॥गयाप्रयागादिषुब्रह्मजाड्यप्राप्तस्वधा
निषिध्यतेपूर्वत्रनिंदागर्वेत्यादिवाक्येनपरकृतयास्वनिंदयाक्षे
भो निवारितःअत्रतुस्वकर्तृकेअन्यविषयेनिंदास्तुतीनिषिध्यते
॥यादृच्छिकत्वंनिर्बंधराहित्यं॥नक्वचिदपिव्यवहारेनिर्बंधंकुर्यात्
॥यस्तुदेवपूजायांनिर्बंधःस्मर्यते॥भिक्षाटनंजपःशौचंस्नानंध्या
नंसुरार्च्चनं॥कर्तव्यानिषडेतानिसर्वथानृपदंडवदिति॥तस्या
प्ययोगिविषयत्वमभिप्रेत्यनावाहनमित्याम्नातं॥सकृत्स्मरणंध्या
नं॥नैरंतर्येणानुस्मरणमुपासनमितितयोर्भेदः॥यथायोगिनस्तु
तिनिंदादिलौकिकव्यवहाराभावःयथावादेवपूजादिधर्मशास्त्र
व्यवहाराभावःतथालक्ष्यत्वालक्ष्यत्वादिज्ञानशास्त्रव्यवहारोपि
नास्ति॥यस्मात्साक्षिचैतन्यमस्तितदिदंतत्त्वमसीतिवाक्येत्वंपदेनल

क्ष्यं देहादिविशिष्टं चैतन्यं लक्ष्यं न भवति॥ किंतु वाच्यम्॥ तच्च वाच्यं तत्पदार्थात् पृथक् लक्ष्यत्वं पृथक् स्वदेहनिष्ठो वा च्यो ऽर्थो ऽहमितिव्य वहारार्थः॥ परदेहनिष्ठः त्वमितिव्यवहारार्हः लक्ष्यं वाच्यमित्युभय विधचैतन्योपेतमन्यज्ज्ञडं जगत् सर्वमिति॥ व्यवहारा हि मिथ्ये तादृशो विकल्पो न को ऽपि योगिनो ऽस्ति तदीयचित्तस्य ब्रह्मणि विश्रा न्तत्वात्॥ अत एव स भिक्षुरनिकेतः स्थितिरेव॥ यदि नियतनिवासा र्थं कंचिन्मठं संपादयेत् तदानीं तस्मिन्ममत्वे सति तदीयहानिवृ द्ध्यो श्चित्तं विक्षिप्येत॥ तदेवाभिप्रेत्य गौडपादाचार्या आहुः॥ निस्तु तिर्निर्नमस्कारो निःस्वधाकार एव च॥ चलाचलनिकेतश्च यतिर्या दृच्छिको भवेदिति॥ यथा मठो न परिग्रहीतव्यः॥ तथा सौवर्णरज तादीनां भिक्षा चमनादिपात्राणामेकमपि न गृह्णीयात् तदाह यमः॥ हिरण्मयानि पात्राणि कृष्णायसमयानि च॥ यतीनां नान्यपा त्राणि वर्जयेत्तानि भिक्षुकः इति॥ मनुरपि॥ अतैजसानि पात्राणि तस्य स्युर्निर्व्रणानि च॥ तेषां मृद्भिः स्मृतं शौचं चमसानामिवाध्वरे॥ अलाबु दारुपात्रं वा मृन्मयं वैणवं तथा॥ एतानि यतिपात्राणि मनुः स्वायंभुवो ऽब्रवीदिति॥ बौधायनो ऽपि॥ स्वयमाहृतपर्णेषु स्वयं शी र्णेषु वा पुनः॥ भुंजीत नवटाश्वत्थकरंजानां च पर्णके॥ आपद्यपि न कांस्येषु मलाशी कांस्यभोजनः॥ सौवर्णे रजते ताम्रे मृण्मये त्रपु सीसयोरिति॥ तथा लोकंजनं शिष्यवर्गं न गृह्णीयात्॥ तदाह मनुः॥ एक एव चरेन्नित्यं सिद्ध्यर्थमसहायकः॥ सिद्धिमेकस्य पश्यन् हि तज्ज्ञहाति न हीयत इति॥ मेधातिथिरपि॥ आसनं पात्रलोप श्च संचयः शिष्यसंग्रहः॥ दिवास्वापो वृथालापो यतेर्बंधकराणि षट्॥ एकाहात्परतो ग्रामे पंचाहात्परतः पुरे॥ वर्षाभ्यो ऽन्यत्र यत्स्था नमासनं तदुदाहृतम्॥ उक्तालाब्वादिपात्राणामेकस्यापि न संग्रहः॥ भिक्षोर्भैक्ष्यभुजश्चापि पात्रलोपः स उच्यते॥ गृहीतस्य तु दंडादेर्द्वितीय स्य परिग्रहः॥ कालांतरोपभोगार्थं संचयः परिकीर्तितः॥ शुश्रूषालाभ पूजार्थं यशो ऽर्थं वा परिग्रहः॥ शिष्याणां न तु कारुण्यात् स ज्ञेयः शिष्यसं ग्रहः॥ विद्यादिनं प्रकाशत्वादविद्या रात्रिरुच्यते॥ विद्याभ्यासे प्रमा

द्वेषःसदिवास्वापउच्यते॥आध्यात्मिकांकथांमुक्त्वाभैक्ष्यचर्यांसुरस्तु। ति॥अनुग्रहंपथिप्रश्नंवृथालापःसउच्यते॥लोकंशिष्यजनरूपंन गृह्णीयादित्येतावदेवनभवति॥किंतुतस्यलोकस्यावलोकंदर्शनम पिनकुर्यात्॥तस्यबंधहेतुत्वात्॥नचैत्यनेनान्यदपिस्मृतिनिषि द्धंनकुर्या— दित्यभिप्रेतं॥तत्रनिषिद्धंमेधातिथिर्दर्शयति॥स्थाव रंजंगमंबीजंतैजसंविषमायुधं॥षडेतानिनगृह्णीयाद्यतिर्मूत्रपुरी षवत्॥रसायनंक्रियावादंज्योतिषंक्रयविक्रयम्॥विविधानिचशि ल्पानिवर्जयेत्परदारवत् इति॥योगिनोलौकिकवैदिकव्यवहार गतानिबाधकानियानिसंतितेषांवर्जनमभिहितं॥अथप्रश्नोत्तराभ्यां असंतबाधकंप्रदर्श्यतद्वर्जनमाह॥आबाधकःकइतिचेत्॥आ बाधकोस्त्येव॥यस्माद्भिक्षुर्हिरण्यंरसेनदृष्टंचेत्सब्रह्महाभवेत्॥ यस्माद्भिक्षुर्हिरण्यंरसेनस्पृष्टंचेत्सपौल्कसोभवेत्॥यस्माद्भिक्षुर्हि रण्यंरसेनग्राह्यंचेत्सआत्महाभवेत्॥तस्माद्भिक्षुर्हिरण्यंरसेननदृ ष्टंनस्पृष्टंचनग्राह्यंचेति॥आकारोभिव्याप्त्यर्थः॥आङीषदर्थाभिव्या प्तावित्यभिहितत्वात्॥आबाधकोस्त्यंतबाधकःतस्यसद्भावंप्रतिज्ञा यहिरण्यस्यतथाविधबाधकत्वमुच्यतेरसेनाभिलाषयुक्तेनान्तरेण हिरण्यंयदिदृष्टंस्यात्तदानींसद्रष्टाभिक्षुर्ब्रह्महाभवेत्॥हिरण्यास क्त्यातत्संपादनरक्षणयोःसर्वदाप्रयतमानस्तद्वैयर्थ्यपरिहारा यप्रपंचमिथ्यात्वप्रतिपादकान्वेदांतान्दूषयित्वाततस्त्वत्त्वमव लंबते॥ततःशास्त्रसिद्धमद्वितीयंब्रह्मतेनभिक्षुणाहतमिवभवति तस्मादसौब्रह्महाभवेत्॥तथाचस्मर्यते॥ब्रह्मनास्तीतियोब्रूया त्द्वेष्टिब्रह्मविदंचयः॥अभूतब्रह्मवादीचत्रयस्तेब्रह्मघातकाइति ॥ब्रह्महासतुविज्ञेयःसर्वधर्मबहिष्कृतः॥अभिलाषपूर्वकंहिरण्यं स्पृष्टंचेत्तदातत्स्पृष्टाभिक्षुःपतितत्वात्पौल्कसोन्त्यजसदृशोभ वेत्॥पातित्यंचस्मर्यते॥पतत्यसौध्रुवंभिक्षुर्यस्यभिक्षोर्द्वयंभवे त्॥धीपूर्वंरेतउत्सर्गोद्रव्यसंग्रहएवचेति॥अभिलाषपुरःसरंहि रण्यंनग्राह्यंगृहीतंचेत्तदासभिक्षुर्देहेंद्रियादिसाक्षिणमसंगंवि दात्मानंहतवान्भवेत्॥असंगस्त्वमयोह्यस्यात्मनोहिरण्यादिद्रव्यं

प्रतिभोक्तृत्वेनप्रतिपन्नत्वात्॥तस्याश्चान्यथाप्रतिपत्तेःसर्व
त्वंसमर्थते॥योन्यथासंतमात्मानंयोन्यथाप्रतिपद्यते॥किं
तेनपापंचौरेणात्मापहारिणेति॥किंचात्मघातिनःसुखलेशेन॥पर
हित्वाबहुविधदुःखेनाहताःलोकाःश्रूयंते॥असूर्यानामतेलो
काअंधेनतमसावृता॥तांस्तेप्रेत्याभिगच्छंतियेकेचात्महनोज
नाइति॥दृष्टंचेत्यनेनचकारेणश्रुतंचेतिसमुच्चीयते॥स्पृष्टंचेत्यने
नकथितंचेतिसमुच्चयः॥ग्राह्यंचेत्यनेनव्यवहृतंचेतिसमुच्चयः॥
दर्शनस्पर्शनग्रहणवदभिलाषपूर्वकाहिरण्यवृत्तांतश्रवणतद्गुण
कथनतदीयक्रयादिव्यवहाराअपिप्रत्यवायहेतवइत्यर्थः॥य
स्मात्साभिलाषहिरण्यदर्शनादयोदोषकारिणस्तस्माद्भिक्षुणाहि
रण्यदर्शनादयोवर्जनीयाइत्यर्थः॥हिरण्यवर्जनस्यफलमाहस
र्वकामामनोगताःव्यावर्त्तंतेदुःखेनोद्विग्नःसुखेनिस्पृहस्त्यागेरा
गेसर्वत्रशुभाशुभयोरनभिस्नेहोनद्वेष्टि॥नमोदतेचसर्वेषामिन्द्रि
याणांगतिरुपरमतेयआत्मन्येवावस्थीयतइति॥पुत्रभार्यागृह
क्षेत्रादिकामानांसर्वेषांहिरण्यमूलत्वाद्धिरण्येपरित्यक्तेसतितेका
मामनोगताःमनस्यवस्थानाद्व्यावर्तंते॥व्यावृत्ताभवंति॥कामनि
वृत्तौसत्यांकर्मप्राप्तयोर्दुःखसुखयोरुद्वेगस्पृहेनभवतः एतच्च
स्थितप्रज्ञप्रस्तावेप्रपंचितं॥ऐहिकयोःसुखदुःखयोरधिक्षेपव
त्वेसत्यामुष्मिकविषयरागेपित्यागोभवति॥ऐहिकसुखस्पृहा
युक्तोहितदृष्टांतेनानुमितआमुष्मिकेसुखेरागवान्भवति॥तस्मा
दैहिकेनिस्पृहस्यामुष्मिकेरागाभावोयुज्यते॥एवंसतिसर्वत्र
लोकद्वयेपियौशुभाशुभावनुकूलप्रतिकूलविषयौतयोरनभि
स्नेहःएतच्चद्वेषराहित्यस्याप्युपलक्षणम्॥तादृशोविद्वानशु
भकारिणंकंचिदपिपुरुषंनद्वेष्टि॥शुभकारिणिचमोदंनधा
मोति॥द्वेषमोदरहितोयःपुमानात्मन्येवसर्वदावतिष्ठते ॥८
तस्यसर्वेषामिन्द्रियाणांगतिःप्रवृत्तिरुपरमते॥इन्द्रियोपरतौ
नकदाचिदपिनिर्विकल्पकसमाधेर्विघ्नोभवति॥तेषांकास्थि
तिरितिप्रश्नस्यसंक्षेपविस्तराभ्यांउत्तरंपूर्वमुक्तम्॥तदेवात्रपु

१धप्रसंगेनस्प०।१०॥ ...

दोयः सच्चिदानंदैकबोधस्तद्ब्रह्माहमस्मीतिह्...

त्ति॥ अन्तेह्य वेदांते पूर्णानंदैकबोधः परमात्मो॥...

ब्रह्माहमस्मीत्येवं सर्वदानुभवन्नयं योगी परमहंसः।

भवतीति॥ तथा च स्मर्यते॥ ज्ञानामृतेन तृप्तस्य कृ

तयोगिनः॥ नैवास्ति किंचित्कर्तव्यमस्ति चेन्न स तत्त्व

जीवन्मुक्तिविवेकेन बंधं हार्दं निवारयन्॥ पुमर्थमखि

द्यातीर्थमहेश्वरः॥ ॥ःः॥ ॥ इति श्रीविद्यारण्यवि

वन्मुक्तिविवेकः समाप्तः॥ शुभम्भूयात्॥ श्रीरस्तु॥

सपदि गलितौ पुण्यपापे विशीर्णे मायामोहौ क्षयमधि

हितं देहवृत्तिः॥ शब्दातीतं त्रिगुणरहितं प्राप्य तत्त्वावबोधं

यि पथि विचरतां को विधिः को निषेधः॥१॥ तीर्थानि तोय

ष्याणि मृन्मयानि॥ योगिनो न प्रपद्यन्ते आत्मज्ञानप

॥२॥ अग्निर्देवो द्विजातीनां मुनीनां हृदि दैवतं॥ प्रतिमा

द्धीनां सर्वत्र विदितात्मनां॥३॥ सर्वत्रावस्थितं शांतं न प

र्देनं॥ ज्ञानचक्षुर्विहीनत्वादंधः सूर्यमिवोदितं॥४॥

राणसीप्रसादस्य नियोगेन प्रयत्नतः॥ काशीसंस्कृत

दि ङ्कितो यं शिलाक्षरैः॥१॥ श्रीकाशीजीमे ज्ञानवा

ती फाटकपर श्रीविश्वनाथजीकेपास महाराज शि

: द्दुबेजीके मकानमे काशीसंस्कृत मुद्रायंत्रमे छपी

लेना होय उनको इस कार्यके संपादक श्रीबाबू ।

सीप्रसादजीके पास थाकचौरी गलीमे भाईप्रतापसिं

दुकानपर मिलेगी॥ ॥सम्वत् १९३७॥ शाके

०२॥ ॥ शुभंभूयात्॥ ॥ श्रीरस्तु॥

